

ISSN 2220-7929

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

**Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

Серія «ІСТОРІЯ»

Випуск 61

Засновано 1964 року

Харків 2022

УДК 93(082)

У «Віснику» публікуються статті, які присвячені актуальним проблемам історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства. Для наукових працівників, фахівців, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів і студентів.

Вісник є фаховим виданням України категорії «Б» у галузі історичних наук зі спеціальності 032 (наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 10 від 27.06.2022 р.).

Редакційна колегія Вісника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»:

Відповідальний редактор – Посохов С. І., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Відповідальний секретар – Рачков С. С., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Астахова К. В., д-р іст. наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Україна)

Волосник Ю. П., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Горак А., д-р іст. наук, ад'юнкт (Університет Марії Кюрі-Склодовської, Польща)

Греченко В. А., д-р іст. наук, професор (Харківський національний університет внутрішніх справ, Україна)

Зелінський А. Л., д-р іст. наук, в.о. провідного наукового співробітника (Інститут всесвітньої історії НАН України, Україна)

Іващенко В. Ю., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Кісельова Ю. А., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Крульчик К., д-р іст. наук, професор (Університет імені Адама Міцкевича в Познані, Польща)

Куделко С. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Кушків В. О., д-р іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Кушнар'єв С. С., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Литовченко С. Д., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Любавський Р. Г., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Любичев М. В., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Мизгін К. В., канд. іст. наук (Ph.D.), ад'юнкт (Варшавський університет, Польща)

Миколенко Д. В., д-р іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Наумов С. О., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Обертрайс Ю., д-р іст. наук, професор (Університет імені Фрідріха-Александра міст Ерлангена та Нюрнберга, Німеччина)

Посохова Л. Ю., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Потрашков С. В., д-р іст. наук, професор (Харківська державна академія культури, Україна)

Сорочан С. Б., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Станчев М. Г., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Тодев І., д-р іст. наук, професор (Болгарська академія наук, Болгарія)

Шрамко І. Б., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Явор Г., д-р іст. наук, професор (Університет Марії Кюрі-Склодовської, Польща)

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, майдан Свободи 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет.

Тел.: +38 (057) 707-56-68; факс: +38 (057) 702-03-79.

Офіційний веб-сайт журналу: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Свідцтво про державну реєстрацію КВ № 24004-13844Р від 19.06.2019.

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2022

© Автори статей, 2022

ISSN 2220-7929

**MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE
OF UKRAINE**

The Journal

of V. N. Karazin Kharkiv National University

Series: History

No. 61

Founded in 1964

Kharkiv 2022

УДК 93(082)

The Journal seeks to publish articles that address current issues in history of Ukraine, ancient and medieval history, archeology, modern and contemporary history, historiography, and source studies. It targets researchers, experts, university lecturers, post-graduate students, and university undergraduates.

The Journal is listed by the Ministry of Education and Science of Ukraine as a professional periodical of the «B» category in the field of historical sciences in the speciality 032 (the decree № 409 from 17.03.2020).

The Journal has been approved for publication by the decision of the Academic Council of the V. N. Karazin Kharkiv National University (the report № 10 from 27.06.2022).

The Editorial Board of the Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History

Editor-in-Chief – Posokhov S. I., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Editorial Coordinator – Rachkov Ye. S., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Astakhova K. V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kharkiv University of Humanities: People's Ukrainian Academy, Ukraine)

Górac A., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Maria Curie-Skłodowska University, Poland)

Hrechenko V. A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine)

Ivashchenko V. Yu., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Jawor G., Doctor of Historical Sciences, Professor (Maria Curie-Skłodowska University, Poland)

Kiselyova Yu. A., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Królczyk K., Doctor of Historical Sciences, Professor (Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland)

Kudelko S. M., Candidate of History, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Kulikov V. O., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Kushnarov S. S., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Liubavskiy R. H., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Liubychew M. V., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Lytovchenko S. D., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Mykolenko D. V., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Myzgin K. V., Ph.D. (History), Associate Professor (University of Warsaw, Poland)

Naumov S. O., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Obertreis J., Doctor of Historical Sciences, Professor (Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg, Germany)

Posokhova L. Yu., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Potrashkov S. V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kharkiv State Academy of Culture, Ukraine)

Shramko I. B., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Sorochan S. B., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Stanchev M. H., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Todev I., Doctor of Historical Sciences, Professor (Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria)

Volosnyk Yu. P., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)

Zelinskyi A. L., Doctor of Historical Sciences, Acting Leading Researcher (Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine)

The Editorial Board Address:

4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, V. N. Karazin Kharkiv National University, School of History.

Phone: +38 (057) 707-56-68; fax: +38 (057) 702-03-79.

Website: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

All articles were reviewed by the members of the Editorial Board.

The Certificate of State Registration KB № 24004-13844P from 19.06.2019.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Posokhov S.</i> Exploring the Face of the City	10
<i>Бакуменко О.</i> Гуманітарна діяльність земств Харківської губернії в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.)	27
<i>Волосник Ю.</i> Влада та конфесійне життя на Харківщині напередодні великого терору (1934 – середина 1937 рр.).....	47
<i>Наумов С.</i> «Розгром» РУП 1903 р.: масштаби і чинники (не)успіху влади	85
<i>Перга Т.</i> Недержавний актор на ринку утилізації відходів у СРСР: діяльність «Укрутильзбору» в 1920-х рр.	110
<i>Понирко М.</i> Діяльність акцизного нагляду під час запровадження казенного продажу алкогольних напоїв на Лівобережжі України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.	132
<i>Посохова Л.</i> Невідомий каталог бібліотеки Харківського колегіуму 1823 р.	164

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Зелінський А.</i> Можлива мета скликання війська до Антіохії-на-Оронті у 250 р. до н. е.	183
<i>Йолкін А.</i> Російські жінки в еміграції у Польщі в 20-40-х рр. ХХ ст.	202

Каплін О., Гончаров Г. «Класичні», «істинні» слов'янофіли і слов'янофільство у спадщині, тлумачінні і розумінні російських емігрантів (1920-ті рр.)219

Куліков В., Скубій І. Сучасні напрями в економічній та бізнесовій історії: аналіз найвпливовіших статей за 2016–2020 рр.243

IN MEMORIAM

Ручинська О. Світлій пам'яті Гочі Рєвазовича Цецхладзе269

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Хроніка подій на історичному факультеті за 2021 рік.....277

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

<i>Posokhov S.</i> Exploring the Face of the City	10
<i>Bakumenko O.</i> Humanitarian Activities of the Zemstvos of Kharkiv Province During the First World War (1914–1917)	27
<i>Volosnyk Y.</i> The State and Confessional Life in Kharkiv Region on the Eve of the Great Terror (1934 – the Middle of 1937)	47
<i>Naumov S.</i> The «Rout» of the Rup in 1903: The Scale and Factors of the Government’s (Un)Success	85
<i>Perga T.</i> Non-state Actor in Waste Disposal in the USSR: Activities of “Ukrutilzbir” in the 1920s	110
<i>Ponyrko M.</i> Activities of Excise Supervision During the Introduction of State Sales of Alcoholic Beverages on the Left Bank of Ukraine at the End XIX – of the Early XX Century	132
<i>Posokhova L.</i> Unknown Catalog of the Library of Kharkiv Collegium of 1823.....	164

HISTORY OF THE WORLD

<i>Zelinskyi A.</i> A Possible Purpose of the Summoning of the Troops to Antioch on the Orontes in 250 BC	183
<i>Yolkin A.</i> Russian Women in Emigration in Poland during the 1920s – 1940s.....	202

Kaplin O., Goncharov G. ‘Classical’, ‘True’ Slavophiles and Slavophilism as Depicted, Interpreted and Perceived in Works by Russian Émigrés (In the 1920s) 219

Kulikov V., Skubii I. Recent Trends in Economic and Business History: The Analysis of the Most Impactful Articles Published from 2016 to 2020..... 243

IN MEMORIAM

Ruchynska O. In memory of Gocha Revazovich Tsetskhladze 269

CHRONICLE AND INFORMATION

Chronicle of Events at the School of History, 2021 277

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-01>
УДК 930.85+911.375.1](477)

Sergiy Posokhov

Doctor of Historical Sciences, Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
Email: sposokhov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1390-0625>

EXPLORING THE FACE OF THE CITY¹

The book entitled “Exploring the Face of the City: Self-Representation Practices of Ukrainian Cities in the Industrial and Post-Industrial Age” (Kharkiv, 2021) was published at the end of 2021. It is devoted to the study of some theoretical and practical issues of urbanism. The main focus is on the symbolic spaces and cultural landscapes of five large cities of Eastern and Southern Ukraine — Dnipro, Donetsk, Zaporizhzhia, Odesa, and Kharkiv. The authors of the book are participants of the scientific project “CityFace: Practices of self-representation of multinational cities in the industrial and post-industrial age” (<https://cityface.org.ua/>), which was supported by the Canadian Institute of Ukrainian Studies. They consider these cities as centers of socio-cultural interaction and various innovations, as dynamic systems that are constantly changing, searching for their own relevant “face.” The central place in the book belongs to the study of the practices of self-representation of cities (the use of symbols and emblems, the formation of a pantheon

Як цитувати: Posokhov, S. Exploring the Face of the City. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 61, 2022, с. 10-26, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-01>.

How to cite: Posokhov, S. Exploring the Face of the City. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 61, 2022, pp. 10-26, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-01>.

© Posokhov S., 2022

¹ This is an English translation of the introduction to the book Кравченко, В., Посохов, С. (ред.). У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу. Харків, 2021. Translated by Yaroslav Prihodko.

of local heroes, the celebration of “significant” events, etc.), as well as options for articulating certain achievements, features of the city and its citizens, that is, ideas that are able to rally the urban community around certain ideological constructions (self-stereotypes). In this regard, the authors were interested in places of collective memory, commemorative and ritual practices, the process of symbolic coding and recoding of urban space. This approach allows us to get closer to understanding the specifics of micro-regional identities, which is considered a very relevant scientific task today. The publication is intended for everyone who is interested in the history and current state of socio-cultural processes in Ukraine. In this case, the introduction to this book is published, which has been translated into English, with the hope that this text will attract additional attention of readers to the book.

Keywords: self-representation of the city, urbanism, symbolic space of the city, urban cultural practices, micro-regional identities.

The history of cities as a phenomenon of human civilization goes back several millennia, but today cities play a special role—they embody modernity. Urbanization continues apace; according to UN estimates, by 2030, 60 percent of the world’s population will live in cities, and every third in cities with at least half a million inhabitants (The World’s Cities in 2016). Even today, in Europe (including Ukraine), the vast majority of the population are urban residents. However, it is not just about the numbers. According to some researchers, by the end of the 20th century, “non-urban” life had, in a sense, already gone out of existence (The Routledge Companion 2019, 13). Cities are centers of innovation; here exchange of ideas and accumulation of experience happen quicker. At the same time, cities are becoming clusters of problems endangering the sustainable future of society. The range of these problems is vast, and tackling them demands input from a wide variety of experts. It is no wonder that academic interest in cities is burgeoning and that in the last three decades urban studies have become a notable interdisciplinary branch of scholarship.

However, debates in urban studies go far beyond purely urban issues. In particular, we refer to such vexed issues as the progress of globalization, ways to ensure sustainable development, the relationship between modernity

and traditionalism, consequences of the development of the network society, and others. If we were to look for a general trend or direction in urbanistics, one noteworthy development is the growing interest in urban culture. More and more researchers are writing about discursive and cultural practices, symbolic space, urban identity, and the like. Problems of this kind are rather complex since they have to do with plastic subjectivity (because a person can easily change the angle from which they perceive and evaluate themselves and the surrounding world). However, without such work, it is impossible to form an adequate understanding of the colorful and contradictory modern city phenomenon.

As early as the beginning of the 20th century, Georg Simmel, in his seminal work *The Metropolis and Mental Life* (*Die Großstädte und das Geistesleben*), noted that the city, on the one hand, fostered individualism, indifference, and isolation, but on the other hand, because of its size and large population, pushed residents to look for ways to express themselves in order to make themselves visible — among other things, via indicating their belonging to a certain group (Zimmel' 2002, 33). That is, the cultural diversity of the city is its essential feature. This fully applies to the Ukrainian case. One of the chapters in the textbook *Together in One Land: The Multicultural History of Ukraine*, published a few years ago, is entitled “The City as a Crossroads of Cultures and Civilizations in the History of Ukraine” (Kendz'or 2012).

At the same time, the 21st century seems entirely dominated by mass culture and “mass production.” Shopping malls, entertainment centers, and the design of public spaces exhibit a fair degree of uniformity. The phenomenon of mass culture is generated and disseminated by the city. In today's world, this phenomenon has acquired new traits. “Global cities,” or “world-class cities,” have become attractive models for emulation. Such cities are no longer connected to “their” region but rather to a global network of investors and financial institutions. Yet globalization is not a sufficiently homogeneous process to eliminate all regional differences. Globalization has led to dramatic clashes of cultures and increased mobility. It accelerated many social and cultural processes, which, in turn, gave rise to even greater diversity, which is reflected in the urban space. Competition between cities has also intensified, both globally and nationally. In this “race of cities,”

it becomes important to identify and showcase your advantages. The term “smart city” has come into use (See: Komninos 2018), denoting urban centers where everything is done for comfortable human existence (including such aspects as the ability to meet a diversity of needs, security, developed infrastructure, environmental sustainability, health care, etc.). An attractive urban image becomes a necessity for drawing in investment and maintaining reliable growth. As of late, the term “brand” often appears in this context, understood as “an image that has value in itself, known and fixed in the public consciousness” (Parfinenko 2011, 11). Further, given the transformations that are taking place in cities in the post-industrial era, researchers have begun to speak of the “rebranding of cities” (The Routledge Companion 2019, 7).

Cities, especially large ones, are in a constant search for their own, socially and culturally relevant “face.” Thus, it becomes important to uncover images of a given city that formed in the minds of its residents, visitors, and even those who only have second-hand knowledge of it. These images come together in (not always structured) systems that combine assorted symbols and stereotypes; they contain various disparate elements (sensory experiences, emotional reactions, conscious norms, desires, utopian ideas, etc.). They can assume stereotypical forms, be broadcast or fixed in a certain group, or become simulacra. We need stereotypes because they make it seem that the complex world around us is comprehensible; they serve to impart meanings to one’s actions. Undoubtedly, we can find many images of a given city. However, comparing them, we can distinguish between “dominant” and “marginal” images; we can try to typologize them and determine their dynamics.

It has been noted that “the image of a city, created in the minds of its residents, visitors, and neighbors, is the basis for its cultural appeal, which is often not limited to the technical comforts of life... A resident is both a hostage and creator of the image of the city. It reflects his ideas about the sphere of the proper” (Artemenko 2018, 255). How people create the image of a city and how cities shape people is considered today one of the most promising avenues of research in urban studies (Bittner 2010, 36). In this context, the focus should be on “discursive models of self-identification that develop in the sphere of culture” (Leerssen 2006, 17). It is also important to distinguish endogenous images (or “autoimages”) from exogenous

ones (“heteroimages”) and reflect on their interplay (Imagology 2007, 27). As J. Leerssen points out, self-identification is necessarily about establishing differences from “the other”: “We order the world primarily by subdividing it, and the sense of collective togetherness involves unavoidably a sense of collective separateness” (Leerssen 2006, 17).

Indeed, why and when do we begin to speak of “my city,” what defines the awareness of one’s belonging to an urban community, and is there such a community at all (perhaps we should speak of “communities”)? Obviously, people distinguish between different cities based not only on the specifics of architecture, urban landscape, or infrastructure, but also on the repertoire of monuments, museums, and peculiar forms of cultural life. Other criteria include the understanding of the role of a given city in history and specific “national and cultural” heritage, which can significantly affect the formation of a city’s image.

The attractiveness of a city is becoming a powerful factor in its development. So, it is not surprising that a lot of effort is sometimes put into creating an attractive image. Researchers note that cities and urban dwellers, immersed as they are in a dense communicative world, are fundamentally given, on the one hand, to self-presentation, and on the other — to reflection on the local specifics of their community. In addition, it is cities that possess the developed networks of necessary institutions (museums, educational establishments, local media, etc.), the mission and competence of which include the construction and broadcasting of the local text and education of local patriotism. Their work facilitates the emergence and development of the industry of local identity: publication of literature on local studies, production of merchandise with local symbols, identification and “canonization” of notable natives, creation of songs and poems about the city, toponymic activities, development of relevant websites, etc. (Alekseevskij 2010, 20). Naturally, this symbolic space also includes municipal celebrations and rituals (that is, different forms of representation: visual, verbal, actional).

The presentational characteristics of a city are related to those of identification. The process of self-representation includes the articulation of achievements and features of the city and its residents. Such achievements

and features represent ideas that conceptualize this particular city and are therefore intended to unite the urban community around specific ideological structures (auto-stereotypes), mark its specificity, and oppose it to certain other communities (usually the so-called “rival cities,” against which the community competes most intensely). Naturally, such an urban community is imagined (according to B. Anderson, any community larger than a primitive settlement is imagined (Anderson 2001, 31)) because it cannot be founded on immediate communication between its participants; it is based on the “awareness” of commonality. There may be doubts, therefore, as to the notion of the “self-representation” (or “auto-representation”) of cities. Indeed, any attempt to pinpoint the specifics of a city has at its root an author. It would appear that this axiom completely removes the concept of “urban self-representation” into the realm of abstraction. And yet, when it comes to “established” opinions and value judgments of urban residents, we must recognize that an important role in the process of selecting certain versions of “localness” is already played not so much by personal tastes of residents but rather by attitudes of social groups or communities. The balance between such groups, pushing to the fore certain images, constitutes the urban community that determines the specifics of the city’s “self-representation” (as a textual strategy or discourse). Because this community legitimizes certain symbols, rituals, sites of remembrance, and the like, it thus creates that which is called “the city’s idea of itself.”

Of course, such ideas are fluid. Their transformations become especially noticeable in periods of changing values, ideological shifts, or transitions of the city from one system of coordinates to another. J. Leerssen proposes the concept of counterimage to denote transformation in the semantics of an image, a polar change in its emotional and value load. Such a period of “turbulence” can cause a crisis of urban identity and negatively affect the development of a city. Thus, the search for stable components of urban images becomes a strategic task when it comes to ensuring the sustainable development of cities on the basis of the available cultural resources. (It should be kept in mind, of course, that these components as such are not able to create images; this is done by persons, authors.) In the future, a stereotypical image for a particular community, meeting the demands of a particular historical

moment, may emerge on this basis. It has been argued that “images do not reflect identity, but rather provide an opportunity for identification” (Imagology 2007, 27). Such processes can, in part, be controlled; at least, it makes sense to speak of a certain social responsibility in this regard on the part of both intellectuals and political elites.

Central to this book is the study of practices of urban self-representation (the use of symbols and emblems, formation of a pantheon of local heroes, commemoration of “significant” events, and so forth). The authors are thus interested in sites of collective memory, commemorative and ritual practices, and operations of the symbolic coding and recoding of urban space. In working on the project, we proceeded from the idea that it is the symbolic space of a city that affirms its specificity, influences the identity of its residents, and invests their lifeworld with certain distinctive meanings and values. Thus, we wanted to determine how powerful the process of passing down and inheriting cultural traits is, how the actualization of cultural heritage takes place in certain historical conditions, whether new cultural phenomena are continuing to emerge and mature in the cities we chose for study, and if so, what these phenomena are. We believe that this will bring us closer to understanding the specificity of micro-regional identities, which is seen today as an important research problem (Miller).

Urban images can be found in a variety of cultural texts. Thus, work on this project involved the analysis of different types and classes of sources: city guidebooks and social commentary, monuments and memorial plaques, memoirs and oral testimonies, fiction and materials of local periodicals, urbanonyms and trademarks, coats of arms and emblems, souvenirs and promotional materials, museum exhibits and musical works about cities, and more.

In particular, city guidebooks often served as key sources. Guidebooks to countries and cities became widespread in the 19th century, as new transportation opportunities appeared and tourism began to develop. Guidebooks as a genre of popular non-fiction have already come to scholarly attention. For instance, a recent collaborative project by Estonian scholars set out to study images of Estonia and Estonians in guidebooks from the 19th and first half of the 20th centuries (Kiseleva 2008). This task proved

impossible without first making sense of the nature of the guidebook as such. Thus, in 2007 an international seminar on “The Guidebook as a Semiotic Object” was held in Tartu. Papers were published analyzing genre features of guidebooks (Rožanova 2014; Tarasenko 2002). City guidebooks, more specifically, have also recently become an object of study, by Ukrainian scholars, such as Kateryna Dysa and Marianna Movna (Dysa 2016; Movna 2011; 2013). The researchers pointed out that these texts function as part of both the advertising and political and ideological discourses.

Although guidebooks were intended primarily for tourists and visitors, they also influenced the resident’s identities. This applies, first and foremost, to guidebooks published in a given city and representing, so to speak, an “inside view” (that is, the endogenous version of the city’s representation or self-representation). Initially, this category of guidebooks arose as a result of the desire on the part of some groups within urban communities to call attention to the landmarks and practical advantages of their cities. Guidebook writers had to take into account and reflect the views of the local residents — that is, they played a role in the self-representation of cities. As a rule, writers drew the reader’s attention to the most important landmarks, suggested routes around the city, and mentioned the “most important” events and “most prominent” personalities in its history. Of course, most often, information was doled out in compact blocks, and possibilities for detailed characterization were limited. However, even in this form, it could become the basis for the construction of the urban image. In fact, in such pithy chunks, it was all the more accessible to the wide readership.

Clearly, the study of “urban self-representation” cannot be limited to guidebooks alone. Even when our main focus was on guidebooks, project participants drew on other sources as well, as mentioned above. It should also be noted that the poststructuralist approach to the text prompts us to view sources primarily as socio-cultural phenomena. The complexity of this task is to some extent conveyed by the following statement: “... urban symbolic space is a distinctive kind of text in which words alternate with signs, architectural structures with landscapes. Time moves in a circle, so that characters that belong to widely different eras end up as close neighbors. This text has many co-authors: narrators and listeners at the same time,

and immersion in it is a condition of belonging to the urban community. Each individual symbol is ultimately correlated with the urban myth” (Lejbovich 2012, 56-57). Of course, such an attitude makes it impossible to embrace the entirety of the possible sources. We endeavored to explore the processes of the formation of “local texts”² and to throw light on the mechanisms of their reception and their role in the fashioning of specific regional identities.

Focusing attention on distinct types of sources entails differences in methods and a degree of fragmentation in the presentation of research results. As for the former, it is a matter of not only methodological dissimilarities between, say, historians and sociologists but also the application of modern scientific methods and technologies to the processing of data. In particular, several authors used database technologies, which allowed for a deeper analysis of individual social and cultural processes in their dynamics and helped to reach more firmly grounded conclusions.

It should be noted that the analyzed cities are represented disproportionately in this book. This is partly due to differences in the composition of the working groups and the organization of their work³. Most of the studies were contributed by authors from Kharkiv, which determined the prevalence of Kharkovian topics. Still, all five cities are featured in some depth. Furthermore, while the multifaceted nature of the overall subject virtually excluded the possibility of direct comparison of cities, a few of the contributions tackle this aspect as well.

The structure of the book reflects the objectives of the project. In particular, the latter had three basic components (symbolic, semantic, and spatial), and the book includes corresponding thematic sections.

Most of our authors are professional historians, but culturologists, sociologists, philologists, and art historians also participated in the project. Interdisciplinarity is another feature of this collaborative undertaking. It is no coincidence that the first section of the book is titled “Urban

² The term “local text” is understood today in a variety of ways. We agree with the definition that characterizes “local text” as “a system of mental, linguistic, and visual stereotypes, persistent themes, and behavioral practices associated with any city and topical to the community that identifies with that city” (Alekseevskij 2010, 19).

³ Heads of the working groups were: in Dnipro — Prof. T. Lytvynova; in Donetsk — Prof. N. Temirova; in Zaporizhia — Prof. V. Milchev; in Odesa — Prof. V. Khmarsky; in Kharkiv — Prof. S. Posokhov.

Studies: New Horizons.” Here the reader will find papers by representatives of various humanities and social sciences, who attempt to define and convey their vision of the main current trends in urban studies. Although some believe that the “city” has always been the subject of interdisciplinary research and that marking off “subject areas” based on academic disciplines is superficial (Sadovoj 2010, 185), it should be recognized that, among other things, in Ukraine, the study of cities was done for a long time as part of local history. Every city sought to acquire a “biography” of its own, and such work was the purview of historians and specialists in “local and regional studies.” The situation changed significantly in the late 20th century, when representatives of many disciplines developed an interest in the city as a social and cultural phenomenon and when comparative studies gained in popularity. The need to approach the city from an interdisciplinary perspective began to be asserted more and more often. However, this turned out to be easier said than done. Representatives of various disciplines are frequently eager to apply “borrowed” principles and methods; however, disciplinary boundaries persist, hindering communication between researchers. And yet, we can say that a kind of synthesis has indeed taken place. This was due principally to the spread of the so-called “cultural turn,” when, regardless of the object of study, in defining the subject of their research, scholars gave more and more attention to urban culture in its various dimensions.

The second section of the book is “The City Metaphorical.” Certain definitions and comparisons that we encounter in various texts about cities have a metaphorical nature. Thus we can say that the urban image that gains currency in a given period is formed on the basis of the “dominant metaphors” (a term proposed by Paul Reeker). The contributors to this section tried not only to identify such metaphors but also to understand how they tied into the culture of a particular era, trace which metaphors replaced them, consider the problem of continuity/discontinuity, and characterize “living” and “dead” metaphors. All this makes it possible to see how the “imputation” of certain meanings to the city took place and how “axioms of thought” (Wojciech Wrzosek) were formed within the framework of the city.

As we know, historical narratives are made up of events arranged in a certain way with their corresponding interpretations. One of the subjects

of analysis in this book was the procedures of selecting “significant” events that become anchors for building the periodization of a given city’s history, identifying the “fateful” points of its evolution, and, finally, creating distinctive images of it. Obviously, “significant” events thus selected become a means of not only organizing narratives, but also constructing memory because such events usually serve as the basis for the development of corresponding commemorative practices, organization of segments of urban space, and, hence, formation of a certain collective identity and perception of the distinguishing features of this or that city.

The third section of the book is entitled “The City Personified” because, in the course of the formation of the urban image, an important role is played by the names of prominent individuals. The memory of these figures is honored with monuments and memorial plaques; they are immortalized in the names of streets and institutions. The names of “the most respected figures”/“city-defining luminaries” become important “raw material” in the process of urban self-representation. The master list of “TOP-figures” does not remain unchanged; it is constantly updated, reflecting new ideological, political, or cultural values. A considerable portion of the book is devoted to the analysis of these aspects of urban culture.

The fourth section, “The City Symbolic,” deals with the symbolic space of the five cities under study — in particular with its components as urban emblems and rituals, sites of memory, traditions of celebration, and so forth. The role of elements of symbolic space is to accumulate, reproduce, and broadcast the cultural meanings of a city, which form the visual matrix of urban memory (See: Fedotova 2019). It is no coincidence that urban symbolic space is increasingly drawing the attention of agents of the politics of memory and becoming subject to the sway of both endogenous and exogenous factors.

We know that the coming and going of symbolic architectural dominants, destruction of old or construction of new monuments and memorial plaques, and renaming of streets and squares manifest the ongoing symbolic coding and recoding of urban space. The fourth section of the book focuses on urban mnemonic sites, which are viewed as a collective symbolic text and an important component of the cultural memory of cities. In addition, the contributors discuss aspects of the artistic perception of the cities under

study and explore the reproduction of urban “points of pride” on city view postcards, envelopes, stamps, and coins. Souvenirs and memorabilia, as well as commercial goods and brands, are also considered as means of symbolization of the city.

The symbolic space of a city contains not only *objects* (such as monumental sites of remembrance) but also *actions* (first and foremost municipal celebrations and ceremonies), which represent so-called “invented traditions” (Eric Hobsbawm). The study of attributes of urban ritual practices (such as City Day, city anniversaries, the celebration of national holidays at the local level, etc.) occupies a special place in this section. Urban traditions of celebration are a formalized language of performance/action, characterized by a certain level of stylization, stereotyping, and generalization. The mnemonic effect of such traditions lies in the way they embody and manifest the cultural values of the community (Konnerton 2013).

Contributions to the fifth section of the book (“The City Vernacular”) explore the relationship between the physical and symbolic space of the city, specifics of urban landscapes, and practices of their consumption by various social actors. The term “vernacular” comes from linguistics, where it denotes dialects. In urban studies, it can be applied to the drawing of zone boundaries that have no official status and arise as a result of the perception by the residents or neighbors of the specifics of a certain segment of the urban landscape. The historical development of Ukraine’s industrial cities led to the formation of central business districts and peripheral working-class neighborhoods, with differences in housing, communications, and level of exposure to the benefits of civilization. The study of the practices of urban “expansion” and construction of new space captures the experience of the modernization of urban life in the industrial era. We can, for instance, investigate the internal structure of outlying workers’ settlements and identify and study the “framework,” “fabric,” and “plasma” of their terrain. The post-industrial era posed before cities the problem of finding a use for the former industrial zones, so it is important to explore changes in their status and practices of self-representation.

The problem of the interrelation between the center and periphery is important for modern cities. The structure of the “face” of the city is formed

by streets and transportation nexuses (Kevin Lynch), which are its “riverbeds,” spaces of lingering, and spaces of transit (Gutnov 1990, 178, 271). They form a “text” that is “consumed” by urban residents and visitors (Michel de Certeau). This volume does not overlook the transportation networks of the cities of Eastern and Southern Ukraine and touches on the evolution of views on urban transportation and the question of its importance as part of the urban image. In addition, the task was set to explore the practices of the “appropriation” and “consumption” of the urban space. Since students are the most mobile social group of urban residents, analysis of their experiences is quite important for the study of this issue.

The population of the large cities under study is multi-ethnic and multi-confessional. In addition to the quantitative characteristics of the urban ethnic and cultural mosaic, considering practices of the self-representation of ethnic communities in the space of the city is important for understanding the life experience of all urban residents. This section includes a discussion of the establishment of sacred loci in cities (religious buildings, necropolises) and their inclusion into, and exclusion from, the physical and mental space.

This collective monograph thus brings together a large group of contributors, each with his or her own vision of the problems outlined above; a wide variety of sources are used and topics considered. Thus the outcome is, unsurprisingly, somewhat heterogeneous. Because of this, we decided to forgo final conclusions. And yet, we hope that the overall subject is covered in respectable enough depth, and even more — that the book will encourage further research into the complex and fascinating phenomenon of the city.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Alekseevskij, M., Axmetova, M., Lur'e, M. [No title]. *Antropologicheskij forum [Anthropology Forum]*, no. 12, 2010, s. 16-25. (In Russian)

Алексеевский, М., Ахметова, М., Лурье, М. [Без назви] *Антропологический форум*, № 12, 2010, с. 16-25.

Anderson, B. *Voobrazhaemye soobshhestva. Razmyshleniya ob istokax i rasprostraneni nacionalizma*. Moskva, 2001. (In Russian)

Андерсон, Б. *Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма*. Москва, 2001.

Artemenko, A., Artemenko, Ya. E'kzistencial'nye osnovaniya mental'nogo obraza goroda. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, cilt 15, sayı 2, 2018, p. 239-256. (In Russian)

Артеменко, А., Артеменко, Я. Экзистенциальные основания ментального образа города, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, cilt 15, sayı 2, 2018, p. 239-256.

Beller, M., Leerssen, J. (eds.). *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters: A critical survey*. Amsterdam; New York, 2007.

Bittner, S. Kuda idet istoricheskaya urbanistika? *Antropologicheskij forum [Anthropology Forum]*, no. 12, 2010, s. 26-39. (In Russian)

Биттнер, С. Куда идет историческая урбанистика? *Антропологический форум*, № 12, 2010, с. 26-39.

Dysa, K. Obraz modernoho mista u putivnykakh po Kyievu mezhi XIX–XX st. In.: *Zhyvuchy v modernomu misti: Kyiv kintsia XIX – seredynu XX st.* Kyiv, 2016, s. 82-96. (In Ukrainian)

Диса, К. Образ современного міста у путівниках по Києву межі XIX–XX ст. У зб.: *Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX – середини XX ст.* Київ, 2016, с. 82-96.

Fedotova, N. G. Vizual'nye nositeli kul'turnoj pam'yati goroda (na primere Velikogo Novgoroda). *ПРАΞΗΜΑ*, no. 2 (20), 2019, s. 42-62. (In Russian)

Федотова, Н. Г. Визуальные носители культурной памяти города (на примере Великого Новгорода). *ПРАΞΗΜΑ*, №2 (20), 2019, с. 42-62.

Gutnov, A., Glazychev, V. *Mir arxitektury: Lico goroda*. Moskva, 1990. (In Russian)

Гутнов, А., Глазычев, В. *Мир архитектуры: Лицо города*. Москва, 1990.

Kendz'or, P. (red.). *Razom na odnij zemli. Istoriiia Ukrainy bahatokul'turna*. L'viv, 2012. (In Ukrainian)

Кендзьор, П. (ред.). *Разом на одній землі. Історія України багатокультурна*. Львів, 2012.

Kiseleva, L., Pil'd, L., Stepanishheva, T. Nekotorye itogi «Putevoditel'nogo proekta». In: *Travel guide as a semiotic object*, Tartu, 2008, p. 7-14. (In Russian)

Киселева, Л., Пильд, Л., Степанищева, Т. Некоторые итоги «Путеводительного проекта». In: *Travel guide as a semiotic object*, Tartu, 2008, p. 7-14.

Komninos, N., Mora, L. Exploring the Big Picture of Smart City Research. *Scienze Regionali*, no. 1, vol. 17, 2018, pp. 33-56.

Konnerton, P. *Yak suspil'stva pam'iataiut'*. Kyiv, 2013. (In Ukrainian)

Коннертон, П. *Як суспільства пам'ятають*, Київ, 2013.

Kravchenko, V. , Posokhov, S. (eds.). *U poshukakh oblychchia mista: Praktyky samoreprezentatsii mist Ukrainy v industrial'nu ta postindustrial'nu dobu*. Kharkiv, 2021. (In Ukrainian)

Кравченко, В., Посохов, С. (ред.). *У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу*. Харків, 2021.

Leerssen, J. *National thought in Europe. A cultural history*. Amsterdam, 2006.

Lejbovich, O. L. Simvolicheskoe prostranstvo bol'shogo goroda. *Vestnik Permskogo nauchnogo centra [Bulletin of Perm Scientific Center]*, no. 2, 2012, s. 56-62. (In Russian)

Лейбович, О. Л. Символическое пространство большого города. *Вестник Пермского научного центра*, № 2, 2012, с. 56-62.

Lindner, C., Meissner, M. (eds). *The Routledge Companion to Urban Imaginaries*. London, 2019.

Miller, A. I. *Mental'nye karty istorika. I svyazannye s nimi opasnosti*, <https://refdb.ru/look/2209668.html>. Accessed 12 Mar. 2021. (In Russian)

Миллер, А. И. *Ментальные карты историка. И связанные с ними опасности*, <https://refdb.ru/look/2209668.html>. Accessed 12 Mar. 2021.

Movna, M. Putivnyky L'vova mizhvoiennoho periodu (1919–1939): suchasna istorychna vizija. *Narodoznavchi zoshyty [Ethnographic Notebooks]*, no. 1, 2011, s. 155-167. (In Ukrainian)

Мовна, М. Путівники Львова міжвоєнного періоду (1919–1939): сучасна історична візія, *Народознавчі зошити*, № 1, 2011, с. 155-167.

Movna, M. Suchasni putivnyky L'vovom: typolohiia i zmist. *Narodoznavchi zoshyty [Ethnographic Notebooks]*, no. 1, 2013, s. 132-141. (In Ukrainian)

Мовна, М. Сучасні путівники Львовом: типологія і зміст. *Народознавчі зошити*, № 1, 2013, с. 132-141.

Parfinenko, A. Yu. (red). *Turystychnyj imidzh rehionu*. Kharkiv, 2011. (In Ukrainian)

Парфіненко, А. Ю. (ред.) *Туристичний імідж регіону*. Харків, 2011.

Rozanova, Yu. N. Putevoditel' kak zhanr turisticeskogo diskursa: diaxronicheskij aspekt. *Istoricheskaya i social'no-obrazovatel'naya mysl' [Historical and Socio-Educational Thought]*, no. 5(27), 2014, s. 281-285. (In Russian)

Розанова, Ю. Н. Путеводитель как жанр туристического дискурса: диахронический аспект, *Историческая и социально-образовательная мысль*, № 5(27), 2014, с. 281-285.

Sadovoj, A. [No title]. *Antropologicheskij forum [Anthropology Forum]*, no. 12, 2010, s. 185-191. (In Russian)

Садовой, А. [Без назви]. *Антропологический форум*, № 12, 2010, с. 185-191.

Tarasenko, A. I. Istochnikovedcheskoe izuchenie i klassifikaciya putevoditelej. *Arxivoznavstvo, arxeografiya, dzhhereloznavstvo [Archival Studies, Archeography, Source Studies]*, no. 5, 2002, s. 260-271. (In Russian)

Тарасенко, А. И. Источниковедческое изучение и классификация путеводителей. *Архивознавство, археографія, джерелознавство*, № 5, 2002, с. 260-271.

The World's Cities in 2016. Statistical Papers — United Nations (Ser. A), Population and Vital Statistics Report, <https://www.un-ilibrary.org/content/books/9789210582766>. Accessed 03 Nov. 2021.

Zimmel', G. Bol'shie goroda i duchovnaya zhizn'. *Logos*, no. 3 (34), 2002, s. 23-34. (In Russian)

Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь. *Логос*, № 3 (34), 2002, с. 23-34

Сергій Посохов

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: sposokhov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1390-0625>

У ПОШУКАХ ОБЛИЧЧЯ МІСТА

Книга з назвою «У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу» (Харків, 2021) вийшла друком наприкінці 2021 р. Вона присвячена дослідженню деяких теоретичних і практичних проблем урбаністики. Основну увагу зосереджено на символічних просторах і культурних ландшафтах п'яти великих міст Східної та Південної України — Дніпра, Донецька, Запоріжжя, Одеси й Харкова. Автори книги — учасники наукового проекту «CityFace: Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну та постіндустріальну добу» (<https://cityface.org.ua/>), який був підтриманий Канадським інститутом українських студій (Canadian Institute of Ukrainian Studies). Вони розглядають зазначені міста як центри соціокультурної взаємодії та різноманітних інновацій, як динамічні системи, що постійно змінюються, перебуваючи в пошуках власного актуального «обличчя». Центральне місце в книзі належить дослідженню практик саморепрезентації міст (використання символів та емблем, формування пантеону місцевих героїв, відзначення «знакових» подій тощо), а також варіантів артикуляції певних досягнень, особливостей міста й містян, тобто ідей, які здатні згуртувати міську спільноту навколо певних ідейних конструкцій (автостереотипів). У зв'язку з цим авторів цікавили місця колективної пам'яті, комемораційні та ритуальні практики, процес символічного кодування

та перекодування міського простору. Такий підхід дозволяє наблизитися до розуміння специфіки мікрорегіональних ідентичностей, що на сьогодні вважається вельми актуальним науковим завданням. Видання призначено для всіх, хто цікавиться історією та сучасним станом соціокультурних процесів в Україні. У даному випадку публікується вступ до цієї книги, який перекладено англійською мовою, з надією, що цей текст приверне додаткову увагу читачів до зазначеної книги.

Ключові слова: саморепрезентація міста, урбаністика, символічний простір міста, міські культурні практики, мікрорегіональні ідентичності.

Текст надійшов до редакції 27.05.2022.

The text was received by the editors 27.05.2022.

Текст затверджено до друку 27.06.2022.

The text is recommended for printing 27.06.2022.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-02>
УДК 94(477.54)''1914/1917'':352.07

Олена Бакуменко

кандидатка історичних наук, доцентка

Українська інженерно-педагогічна академія

Вул. Університетська, 16, 61003, Харків, Україна

Email: elena74y@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3108-6324>

**ГУМАНІТАРНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ЗЕМСТВ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1917 рр.)**

Стаття присвячена гуманітарним напрямкам діяльності земств Харківської губернії в роки Першої світової війни. В умовах військового часу змінювався весь уклад життя країни, в тому числі і завдання різноманітних органів управління та самоуправління. Без вивчення діяльності земств та інших громадських і політичних інституцій того часу, видається неможливим історична реконструкція реалій життя населення імперії в умовах Першої світової війни. Метою статті є з'ясування змісту та характеру гуманітарної діяльності земських установ однієї з найбільших українських губерній — Харківської. У статті розглянуто такі напрямки гуманітарної діяльності як допомога хворим і пораненим воїнам, робота з біженцями, допомога родинам військовослужбовців та допомога інвалідам війни. У стислі терміни, на кошти Всеросійського Земського Союзу, губернського земства і ініційованої ними громадськості було організовано достатню кількість

Як цитувати: Бакуменко, О. Гуманітарна діяльність земств Харківської губернії в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 61, 2022, с. 27-46, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-02>.

How to cite: Bakumenko, O. Humanitarian Activities of the Zemstvos of Kharkiv Province During the First World War (1914–1917). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 61, 2022, pp. 27-46, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-02>. (In Ukrainian)

© Бакуменко О., 2022

місць в лікувальних установах губернії, забезпечена санітарна безпека регіону. Було зроблено чимало для матеріального і медичного захисту біженців з охоплених війною регіонів, при цьому земство не забувало і про інтереси місцевого населення, зокрема родин призваних на військову службу. Земства стикнулись з постійною нестачею коштів, що мала виплачувати на їх діяльність казна і змушені були спиратись на власні джерела доходу. Дотримання інтересів місцевих мешканців іноді вступало у протиріччя з необхідністю виконувати непопулярні рішення уряду, що в свою чергу негативно впливало на авторитет земства на місцях. Не всі завдання в галузі забезпечення соціально-економічного добробуту краю були виконані. Але справедливим буде відмітити, що діяльність земських установ Харківської губернії в роки Першої світової війни, продемонструвала ряд ознак громадянської відповідальності та гуманізму.

Ключові слова: гуманітарна діяльність, земство, земське самоврядування, громадські ініціативи, Всеросійський Земський союз, Перша світова війна.

Перша світова війна здійснила значний вплив на життя країн, що стали її безпосередніми учасниками. Змінювалися структура економіки, принципи управління, повсякденні завдання основних інститутів і установ, що забезпечували функціонування суспільства. Торкнулися ці зміни і діяльності органів земського самоврядування Російської імперії, які безпосередньо вирішували багато питань соціально-економічного життя країни на місцях. Земські установи, як і інші громадські та державні інституції того часу були невід'ємним складником історичного процесу. Тому без вивчення діяльності земств видається неможливим об'єктивна історична реконструкція реалій життя населення імперії в умовах Першої світової війни. У цій статті ми спробуємо розглянути гуманітарну діяльність Харківського губернського земства в нових реаліях, викликаних Першою світовою війною. Хронологічні рамки нашої розвідки ми обмежуємо 1914–1917 рр. Вибір такої верхньої межі (попри продовження Першої світової і функціонування земств у подальшому) обумовлений крахом імперії, розпадом її політичних і громадських інститутів, а отже різким зрушенням і зміною характеру діяльності земств в умовах громадянської війни.

Останнім часом кількість наукових розвідок, присвячених діяльності різних організацій у роки Першої світової війни, значно зросла (Zahrebel'na 2003; Matveeva 2004; Sovyan 2008). Однак діяльності окремих губернських земств, в тому числі і Харківського, було приділено порівняно небагато уваги. У розвідках, присвячених земствам Лівобережної України, зокрема Чернігівському земству, основний фокус спрямовано на окремі аспекти гуманітарної діяльності часів Першої світової війни (Yachmenixin, Petrovskaya 2009). Внесок дворянства Харківської губернії в організацію земської діяльності в роки Першої світової розглянутий в публікації Н. Проць (Proc' 2015). В опублікованих протягом останніх десятиліть збірках документів і матеріалів, присвячених актуальним проблемам Першої світової, теж міститься інформація, присвячена діяльності земців (і харківських в тому числі), зокрема в галузі допомоги біженцям (Zhvanko 2010). Нами також було здійснено декілька наукових розвідок з окремих питань діяльності Харківського губернського земства в роки Першої світової війни (Bakumenko 2015 a; Bakumenko 2015 b; Bakumenko 2017). Проте на сьогодні немає жодної узагальнюючої розвідки, яка б давала комплексну характеристику гуманітарної діяльності земств Харківської губернії у досліджуваній період.

Метою статті є з'ясування змісту та характеру основних напрямків гуманітарної діяльності земських установ однієї з найбільших українських губерній — Харківської — в роки Першої світової війни.

Перш за все спробуємо визначити, що саме ми розуміємо під поняттям «гуманітарна діяльність». Зазвичай гуманітарною вважають будь-яку неприбуткову діяльність спрямовану на забезпечення життєво важливих потреб груп людей, що опинились в скрутному становищі (стані гуманітарної кризи) через певні зовнішні обставини (війна, природні катаклізми, громадянське протистояння) (Ippolotov 2018). Ця діяльність спрямована на забезпечення умов фізичного виживання, доступу до житла, їжі, води, медичної допомоги тощо. У широкому сенсі слова соціально-економічна діяльність земств на побутовому рівні мала характер гуманітарної допомоги, пов'язаної зі забезпеченням потреб населення. Але умови воєнного конфлікту поставили перед закладами

місцевого самоврядування принципово нові завдання гуманітарної спрямованості.

Початок Першої світової війни зустріли в земських установах із патріотичним піднесенням, і готовністю допомагати воюючій армії. Ці настрої було добре виражено в постанові одних із земських губернських зборів воєнної доби, де говорилося: «Визнати за необхідне для харківського земства взяти діяльну участь в об'єднанні всіх виробничих сил губернії для забезпечення оборони держави» (пер. з рос.)¹ (Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 1915, 17).

30 липня 1914 р. відбувся загальноросійський Земський з'їзд, який затвердив утворення Всеросійського Земського Союзу допомоги хворим і пораненим воїнам. Уряд підтримав цю ініціативу і пообіцяв надавати грошову компенсацію на утримання шпиталів. Місцева влада мала надавати земствам підтримку в пошуку приміщень для нових лікувальних закладів.

Невдовзі після створення Всеросійського Земського союзу ВЗС в 38 губернських земствах відбулись надзвичайні земські збори з нагоди організації земської діяльності у військових умовах. В Харківській губернії такі збори відбулись 2 серпня 1914 р. (DAKhO, f. 304, op. 1, spr. 2752).

Однією з найважливіших завдань військового часу для земства стало надання допомоги пораненим і хворим солдатам. Харківська губернія мала одну з найкращих серед земств імперії медичних мереж, що і дозволило їй досить швидко організувати систему допомоги пораненим. При губернській управі був створений військовий відділ, а при ньому військова комісія з 22 осіб. В обов'язки комісії входила координація всієї діяльності з допомоги пораненим, а так само взаємодія з державними інстанціями військового часу і місцевою громадськістю з питань допомоги пораненим (DAKhO f. 304, op. 1, spr. 3466, ark. 1,14-15). Вже на 15 вересня 1914 р. земські госпіталі губернії (не рахуючи Харкова) розмістили у себе 3183 поранених (DAKhO, f. 304, op. 1,

¹ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторці статті.

спр. 3467, арк. 12-13, 15 зв). До 15 жовтня 1914 р. всі госпіталі і лазарети надали до губернської управи відомості про наявність у них відділень хірургічного, перев'язувального, заразного і для душевнохворих солдатів. Була розроблена єдина форма реєстрації поранених (ДАКхО, ф. 304, ор. 1, спр. 3467, арк. 65). За наполяганням губернської управи, повітові госпіталі щомісяця звітували про стан цих відділень і наявність медперсоналу. До весни 1916 р. на території губернії діяло 16 госпіталів, що знаходилися на земському балансі, в штат яких входило не менше 73 лікарів, 54 фельдшера, 203 медичних сестри та 303 санітара (ДАКхО, ф. 304, ор. 1, спр. 3468, арк. 6-29). Дуже важливим елементом допомоги пораненим стала робота земців на розподільних і перев'язувальні-годувальних пунктах. За свій рахунок земство придбало автомобіль для перевезення поранених, найняло артіль носіїв, побудувало опалюваний барак для сортування поранених в холодну пору року (ДАКхО, ф. 304, ор. 1, спр. 3468, арк. 43). На гроші земства на станції Харків-Товарний був обладнаний годувально-перев'язувальний пункт, де поранені з ешелонів отримували первинне медичне обслуговування та їжу. На його утримання в рік йшло близько 2 тис. руб. (ДАКхО, ф. 304, ор. 1, спр. 3479, арк. 3-30).

Крім безпосередньо медичного обслуговування і харчування земства здійснювали забезпечення поранених одягом і предметами особистого вжитку. Частина грошей на компенсацію цієї нестачі земство отримувало від держави, проте виплати постійно затримувалися або приходили не в повному обсязі, і доводилося вирішувати це питання самостійно, в основному за рахунок залучення небайдужої громадськості (ДАКхО, ф. 304, ор. 1, спр. 3475, арк. 3-30). Уже в перші дні війни було вирішено відкрити при губернській управі збір пожертвувань на ідопомогу хворим і пораненим воїнам, а також поширено через місцеву пресу відповідне звернення (ДАКхО, ф. 304, ор. 1, спр. 3466, арк. 27). Серед варіантів збору грошей для поранених були наступні: поширення марок, на гроші з реалізації яких здійснювалося відкриття нових ліжок в лазареті (ДАКхО, ф. 304, ор. 1, спр. 3469, арк. 7), поширення підписних листів пожертвувань (ДАКхО, ф. 304, ор. 1, спр. 3469, арк. 188). З 7 годувально-перев'язувальних пунктів на залізницях

губернії, через які слідували поїзда з пораненими 3 пункти існували на приватні пожертвування місцевого населення і поміщиків (ДАКхО, ф. 304, оп. 1, спр. 3474, арк. 5). Повітові земства та їх структури здійснювали неодноразові грошові пожертви на допомогу пораненим, що лікувались у неземських закладах. Серед найбільш показових епізодів такої добродійності початкового етапу війни слід згадати факт внеску Богодухівським повітовим земством 4 тис. руб. на користь лазарету поранених воїнів влаштованого Богодухівським відділом Озерянського братства. Співробітники земської харківської дослідної сільськогосподарської станції прийняли рішення відраховувати на потреби поранених 5 % заробітної плати. На ці гроші земство утримувало лікарняні місця у лазареті товариства трудящих. Земство приймало пожертви на користь поранених як у вигляді грошової, так і матеріальної допомоги (продукти, медикаменти тощо) (KhGV, 1914, 7 поуабгуа, 4).

Мали земства (на початковому етапі війни) безпосереднє відношення і до післяшпиталевої долі поранених. Мова йде про так звані «слабосильні команди». Вони представляли з себе армійські одиниці при лікувальних закладах, куди спрямовувались поранені, які вже не вимагали стаціонарної медичної допомоги. Про порядок формування таких команд вже 29 вересня 1914 р. доповів на військовій комісії губернського земства С. М. Ігумнов (ДАКхО, ф. 304, оп. 1, спр. 3466, арк. 30-30 зв). У доповіді вказувалось, що до таких команд мають спрямовуватись лише ті поранені та хворі, що вже дійсно почали одужувати. Внаслідок роботи в цьому напрямку було створено слабосильні команди в Ізюмі, Куп'янську та Вовчанському повіті (ДАКхО, ф. 304, оп. 1, спр. 3466, арк. 32). Але новий закон про слабосильні команди затвердив їх суто армійський характер підпорядкування. Відповідно земство мало згорнути свою участь у їх забезпеченні, проте в постанові земської військової комісії вказувалось: «Слід пам'ятати про гуманізм і не можна просто все забрати і кинути тих хто одужує без допомоги» (пер. з рос.). Тому було вирішено провести повторний медичний огляд членів цих команд, залишити лише здорових, а всіх інших повернути до шпиталів. І лише після цього земське майно мало повернутися до земств протягом

місяця (ДАКхО, ф. 304, оп. 1, спр. 3466, арк. 41 зв). Надалі земства не мали відношення до слабосильних команд. Це лише один із багатьох випадків початкового етапу війни, який, проте, демонструє неформальний підхід земств до справи допомоги пораненим.

Війна значно збільшила такий прошарок соціально-незахищених людей як інваліди. За рахунок губернського земства утримувалась майстерня з виготовлення протезів. Лише за період з березня по жовтень 1915 р. було безкоштовно передано у власність інвалідів протезів на загальну суму 5 524 руб. 90 коп. (ДАКхО, ф. 304, оп. 1, спр. 3475, арк. 37). З часом обсяг такої допомоги збільшувався, вочевидь, відповідно до зростання кількості інвалідів. У психіатричній лікарні у м. Сватово за рахунок губернського земства було організовано розміщення осіб з психічними розладами, отриманими під час бойових дій (ДАКхО, ф. 304, оп. 1, спр. 3468, арк. 49). Відомо про факти працевлаштування у вже згадану протезну майстерню людей з ампутованими нижніми кінцівками, або створення при шпиталях робочих місць підсобного персоналу для людей з деякими вадами зору, слуху тощо. Тим самим земства частково запровадили елементи соціальної реабілітації інвалідів (ДАКхО, ф. 304, оп. 1, спр. 3476, арк. 14, 15, 19). Звісно, такі заходи не могли охопити всіх потребуючих допомоги, але не можна не відмітити факту таких ініціатив.

Не забувало губернське земство і про інтереси та потреби місцевих мешканців. На теренах губернії проживали родини осіб, що були призвані до лав армії. За законом, родини військовослужбовців мали право на отримання допомоги від держави. Виплата встановлювалася, враховуючи потреби найбільшого населення, розраховувалася у продовольчому форматі (мука, крупи, сіль, масло) і видавалася у грошовому еквіваленті. У разі загибелі нижнього чина, удова мала право на пенсію у розмірі 48 руб. так само, як і круглі сироти (Averbakh 1916, t. 1, 208-210). За розпорядженням міністра внутрішніх справ М. А. Маклакова губернські та повітові земства мали забезпечити родини мобілізованих предметами першої необхідності, організувати допомогу у зборі врожаю та в інших сільськогосподарських роботах і контролювати ціни на місцях. На сторінках газети «Харківські губернські відомості»

ще 22 липня 1914 р. губернатор Харківщини М. К. Катеринич закликав місцеву громадськість до піклування про родини мобілізованих (KhGV 1914, 22 iyulya, 1). Того ж дня було скликано надзвичайні земські збори, які постановили необхідність об'єднання зусиль земств усієї губернії в допомозі родинам мобілізованих (KhGV 1914, 23 iyulya, 2). Службовці губернської земської управи добровільно заявили про бажання видавати певний відсоток своєї заробітної плати на допомогу таким родинам (KhGV 1914, 25 iyulya, 3). При губернській управі було створено воєнний відділ для видачі грошової допомоги родинам мобілізованих (KhGV 1914, 31 oktyabrya, 3).

12 серпня 1914 р. надзвичайні земські збори за пропозицією свого очільника М. А. Ребіндера прийняли рішення про необхідність додаткової допомоги родинам мобілізованих за земський рахунок у розмірі 1/3 від казенної норми (пайка). Родинам мобілізованих земських службовців зберігалась зарплатня у розмірі 75 % та безкоштовне двотижневе утримання призовників від дня призову (Ochet Khar'kovskoj gubernskoj zemskoj upravu za 1914 g. 1916, 10). Крім того збори постановили провести обслідування умов проживання мобілізованих міщан, яке виявило недостатній квартирний фонд. На забезпечення квартирних умов лише протягом березня–вересня 1917 р. губернським земством було виплачено родинам мобілізованих майже 79 тис. руб. «квартирних» грошей (підрахунки авторки статті) (DAKhO f. 304, op. 1, spr. 3480, ark. 4, 8, 12, 16, 20, 28).

Наступна проблема, що з нею стикнулись родини військовослужбовців — це нестача робочих рук. Війна почалась у розпал польових робіт. Родини мобілізованих постали перед важким завданням — без сторонньої допомоги провести збір та первинну обробку зернових, здійснити оранку та засіяти поля озимими культурами. Губернатор запропонував губернському земству обговорити питання про допомогу сільському населенню (KhGV, 1914, 27 avgusta, s. 4). Але ще до цього на губернських земських зборах 5 серпня 1914 р. гласні прийняли рішення про надання грошей для допомоги населенню в проведенні сільськогосподарських робіт влітку і восени 1914 р. (DAKhO f. 304, op. 1, spr. 2752, ark. 10). Губернським

земством було видано кредити повітовим земствам на організацію сільськогосподарської допомоги родинам військовослужбовців. Так, Охтирському земству кредит був виданий в розмірі 20 тис. руб. Ізюмській управі була виділена губернським земством продовольча допомога для нужденних родин. Для родин мобілізованих було встановлено нові пільгові норми земського страхування (ДАКхО ф. 304, оп. 1, спр. 2752, арк. 111-117). Активно включились у роботу по допомозі родинам мобілізованих повітові земства. Так, Лебединська управа сесією від 9 серпня постановила видати в безкоштовне користування родинам мобілізованих сільськогосподарські машини та знаряддя для обробки землі, так само трохи згодом вчинила і Валківська управа (ДАКхО ф. 304, оп. 1, спр. 2752, арк. 109, 127).

Вперше особливо гостро питання допомоги в сільськогосподарських роботах постало восени 1914 р. Не вистачало досвіду вирішення таких питань, не вистачало рук, тягової сили, машин. А між тим хліб був потрібен як ніколи, тим більше, що земствам було доручено поставки фуражу і зерна в армію. В усіх повітових земствах відбулись в цей час агрономічні наради з питань сільськогосподарської допомоги родинам мобілізованих. Але ці заходи певним чином суперечили покладеним на земство зобов'язанням забезпечувати армію фуражем, зерном тощо. Причому на відміну від гуманітарної діяльності, в галузі забезпечення фронту зерном земства були лише виконавцями. Вони були зобов'язані виконати норми поставок призначених на кожну губернію. Через затягування військових дій погіршувалося становище місцевого населення, зростали ціни, зменшувалася рентабельність сільського господарства. Поставки в армію боляче вдарили по економічному стану сільського населення. Саме цьому конфлікту місцевих і державних інтересів були присвячені надзвичайні земські збори у грудні 1916 р. У постанові зборів щодо продовольчої розверстки наголошувалося: «вести її всіма силами і засобами, але забезпечити при цьому всі необхідні потреби місцевого селянства» (пер. з рос.) (Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 22 dekabrya 1916 g. 1917, 9). Надалі такі взаємовиключні інтереси периферії і центру неодноразово призводили до суперечностей земців

із представниками адміністративного апарату. Участь в продрозверстці негативно вплинула і на авторитет земства в очах селянства (*Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 22 dekabrya 1916 g.* 1917, 6-7). І хоча земства намагались, як бачимо, підтримувати інтереси місцевих мешканців, на наш погляд, саме виконання земством завдань з вилучення хліба і фуражу в населення для потреб армії було в подальшому одним із чинників занепаду земств.

Війна не тільки призвела до значних економічних проблем, а й помітно вплинула на долі людей. Громадські організації та держава впритул зіткнулися з проблемою біженства. Біженці масово з'являються в губернії влітку 1915 р. Наприкінці червня 1915 р., за даними губернської земської управи, в Харкові налічувалося вже 5 тис. біженців, а більш ніж 10 тис. осіб пройшли транзитом (*Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 8 dekabrya 1916 g.* 1917, 24). Представники зацікавлених організацій, в тому числі і губернське земство, в липні 1915 р. створили єдину комісію для забезпечення потреб біженців — Харківську губернську виконавчу комісію (*Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 8 dekabrya 1916 g.* 1917, 2). 7 серпня 1915 р. в Харківській губернії виникає губернський комітет під головуванням губернатора, а трохи пізніше — повітові і волосні комітети допомоги біженцям, які об'єднали представників громадськості та працівників міського і земського самоврядування (*Doklady Starobel'skoj 1915*, 54). До кінця літа стало зрозуміло і урядовим колам, що допомога біженцям є значною проблемою. 30 серпня 1915 р. було видано закон «Про забезпечення потреб біженців» (*Averbakh 1916*, t. 3, 1-7). Турбота про біженців на місцях передавалася до повноважень земських установ і міського громадського управління (*Averbakh 1916*, t. 3, 6). При цьому останнім було надано право створювати на місцях відповідні комітети. Губернські земські збори надзвичайної сесії 23 вересня 1915 р. постановили доручити керівництво справою допомоги біженцям Харківському Губернському комітету Всеросійського земського союзу (*Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 23 sentyabrya 1915 g.*

1915, 13). Основною проблемою при наданні допомоги біженцям стала відсутність коштів. Губернські збори від 23 вересня 1915 р. постановили клопотатись перед Міністерством внутрішніх справ про можливе швидке надання фінансування, адже на той момент в розпорядженні комітету були лише гроші із займу з каси дрібного кредиту. Але перші гроші, і то в неповному обсязі, були отримані лише в листопаді 1915 р. Через такі затримки комітет був змушений залучати кошти із земського і міського бюджетів. На 1 січня 1916 р. власні некомпенсовані витрати лише губернського земства склали більш як 715 тис. руб. (Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 8 dekabrya 1916 g. 1917, 25). У повному обсязі витрати на допомогу біженцям були компенсовані державою лише за грудень 1915 р. та січень-березень 1916 р. Так, на березневих губернських зборах представники повітових земств скаржились, що витратили на біженців багато коштів, а держава їм ці кошти так і не повернула (Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 23-24 marta 1916 g. 1916, 12).

Навесні 1916 р. допомогу біженцям, згідно постанови губернських зборів 23 березня, було повністю передано з губернського комітету загальноросійського Земського з'їзду до губернської земської управи. Задля впорядкування звітності і налагодженні планової допомоги біженцям у квітні 1916 р. губернське земство організувало одноденний перепис всіх біженців, що перебували на території губернії, що дозволило визначити рівень їх працездатності, здоров'я, а також етнічний, віковий та гендерний склад (Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 8 dekabrya 1916 g. 1917, 26). Усього за переписом на території губернії осіло більш 90 тис. біженців. З них приблизно 25 % становило працездатне населення (Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 8 dekabrya 1917, 26). Подальша діяльність земства в цій галузі була значно ускладнена великою кількістю урядових розпоряджень і циркулярів, що регламентували допомогу біженцям. Через часті зміни циркулярів земствам доводилося неодноразово переробляти свої кошториси, їх затвердження затримувалося,

відповідно фінансові труднощі отримували циклічний характер. Це ускладнювало як положення самих біженців, так і земств. Наведемо лише один із багатьох прикладів, коли загальнодержавні розпорядження значно ускладнювали вирішення гуманітарних проблем. Наприкінці літа 1916 р. губернська управа отримала розпорядження до кінця року скоротити на 50 % кількість осіб, що отримують біженський пайок. Губернська управа і губернська Нарада зі справ біженців зробили висновок, що такий вчинок нанесе непоправну шкоду справі допомоги біженцям і постановила зберегти до 70 % контингенту, що отримує пайок. Цілком зрозуміло, що такий кошторис не було затверджено, а витрати не були компенсовані. На кінець 1916 р. губернським земством було без відшкодування витрачено на забезпечення біженського пайку 820 тис. руб. власних коштів (Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 8 dekabrya 1917, 34-35). Отже, фінансові проблеми значно ускладнили роботу земства. Це призвело до того, що грудневі збори 1916 р. постановили клопотати про звільнення земств від забезпечення потреб біженців у випадку, якщо держава й надалі не буде забезпечувати їх підтримку.

Попри фінансові негаразди було багато зроблено для надання медичної допомоги біженцям і забезпечення належного санітарного стану в губернії. Потоки біженців несли з собою загрозу виникнення епідемій холери, черевного тифу, скарлатини, дифтериту тощо. З ініціативи С. М. Ігумнова губернське земство розпочало будівництво так званих «заразних бараків», створення дезінфекційних камер та додаткових лікувальних місць (Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 1916 g. 1917, 59), а також будівництво бань (Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 14-15 iyunya 1916 g. 1916, 5). Крім того, земство відкрило в губернії 16 нових лікарень для біженців на 262 ліжка (Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 8 dekabrya 1916 g. 1917, 34). Ці заходи мали певні позитивні результати. Хоча окремі спалахи інфекційних хвороб відбувалися і надалі, проте їх кількість в губернії була навіть нижчою, ніж в довоєнні роки (Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo

sobraniya chrezvychajnoj sessii 23-24 marta 1916 g. 1916, 32). Було профінансовано створення дитячих притулків для дітей біженців. Земству довелося вирішувати і низку дрібних проблем. Це придбання медикаментів і медичних інструментів, опалення та освітлення приміщень для біженців, прибирання, утримання тимчасових споруд, асенізація, прання, церковні треби, похорони померлих біженців, дезінфекція тощо. На ці та інші потреби, тільки до кінця літа 1916 р. земством було витрачено понад 700 тис. руб. (Kratkij ocherk deyatel'nosti khar'kovskogo zemstva i Zemskogo soyuza po okazaniyu pomoshhi bezhenczam 1918, 39). Коштів катастрофічно не вистачало. Револьюційні події лютого 1917 р. лише посилили проблему. Деякі повітові земства відмовлялися працювати, не маючи для цього ніяких коштів. Влітку 1917 р. був створений «Евакуаційний біженський комітет» під керівництвом голови губернської земської управи П. П. Добросельського. Через евакуаційний комітет пройшли 4487 осіб, які отримали на транзитному пункті прихисток, харчування, одяг, медичну допомогу (Zhurnaly` Khar'kovskogo uездnogo zemskogo sobraniya chrezv'uchajnoj sessii sentyabrya 1917 g. 1917, 27). У листопаді евакуаційний комітет оголосив про самоліквідацію, визнавши недоцільність свого подальшого існування. Однак частина його персоналу продовжила працювати до початку 1918 р.

Активну діяльність земств в умовах військового часу перервав крах Російської імперії у 1917 р. Хоча земства ще продовжували діяти, проте можливості їх впливу значно скоротилися. Протягом наступних двох років земства як орган самоврядування перестали існувати.

Таким чином, в умовах воєнного часу земствам губернії довелось стикнутися з низкою нових викликів. Разом з іншими громадськими організаціями Харківської губернії їм вдалось організувати допомогу пораненим, біженцям і переміщеним на територію губернії, інвалідам та членам родин мобілізованих. У стислі терміни за кошти Всеросійського Земського союзу, губернського земства і залученої ними громадськості було організовано достатню кількість місць в лікувальних установах, забезпечено, наскільки це було можливо в тих умовах, санітарну безпеку регіону, створено канали грошової, матеріальної та соціальної допомоги

нужденним групам населення. У земствах спостерігалася хронічна нестача державного фінансування, тому вони були змушені спиратися на власні ресурси. Відстоювання інтересів місцевих мешканців іноді суперечило необхідності дотримуватися непопулярних рішень уряду, що своєю чергою негативно впливало на авторитет земства на місцях. Не всі завдання в галузі забезпечення соціально-економічного добробуту краю були виконані. Однак, можна впевнено стверджувати, що в тих справах де земству була надана певна самостійність, їх діяльність в умовах військового часу дійсно мала гуманітарний характер.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Averbakh, O. Zakonodatel'nye akty, vyzvannye vojnoj 1914–1915 gg. V: *Zakony, Manifesty, Rescripty, Ukazy, Polozeniya Soveta Ministrov, Voennogo i Admiralteystv Sovetov*, t. 1. Petrograd, 1916. (In Russian)

Авербах, О. Законодательные акты, вызванные войной 1914–1915 гг. В: *Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы, Положения Совета Министров, Военного и Адмиралтейств Советов*, т. 1, Петроград, 1916.

Averbakh, O. Zakonodatel'nye akty, vyzvannye vojnoj 1914–1915 gg. V: *Zakony, Manifesty, Rescripty, Ukazy, Polozeniya Soveta Ministrov, Voennogo i Admiralteystv Sovetov*, t.3. Petrograd, 1916. (In Russian)

Авербах, О. Законодательные акты, вызванные войною 1914–1915 гг. В: *Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы, Положения Совета Министров, Военного и Адмиралтейств Советов*, т. 3. Петроград, 1916.

Bakumenko, E. Deyatel'nost' Har'kovskogo gubernskogo zemstva po okazaniyu pomoshhi bezhencam v gody Pervoy mirovoj vojny (1914-1917 gg.). *European Applied Science*, no. 4, 2015, s. 16-19. (In Russian)

Бакуменко, Е. Деятельность Харьковского губернского земства по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны (1914-1917 гг.). *European Applied Sciences*, № 4, 2015, с. 16-19.

Bakumenko, E. Inicijatyv Har'kovskogo gubernskogo zemstva po privlecheniyu obshhestvennosti k pomoshhi armii v gody Pervoy mirovoj vojny. *European Applied Science*, no. 11, 2015, s. 23-25. (In Russian)

Бакуменко Е. Инициативы Харьковского губернского земства по привлечению общественности к помощи армии в годы Первой мировой войны. *European Applied Science*, № 11, 2015, с. 23-25.

Bakumenko, E. Deyatel'nost' Har'kovskogo gubernskogo zemstva po snabzheniyu armii prodovol'stvіem v gody Pervoy mirovoj vojny. *European Applied Sciences*, no. 2, 2017, s. 14-17. (In Russian)

Бакуменко, Е. Деятельность Харьковского губернского земства по снабжению армии продовольствием в годы Первой мировой войны. *European Applied Sciences*, № 2, 2017, с. 14-17.

Covyan, D. Deyatel'nost' gosudarstvennykh organov i obshchestvennykh organizacij po okazaniyu pomoshhi bezhencam v gody pervoy mirovoj vojny 1914–1917 gg. Moskva, 2005. (in Russian)

Цовян, Д. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы первой мировой войны 1914–1917 гг. Москва, 2005.

Derzhavnyj arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. 304, op. 1, spr. 2752 Materialy o chrezvychainom gubernskom zemskom sobranii 2 avgusta 1914 g., 165 ark. (In Russian)

Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 304, оп. 1, спр. 2752. Матеріали о чрезвычайном губерском земском собрании 2 августа 1914 г., 165 арк.

DAKhO, f. 304, op. 1, spr. 3466. Protokol zasedaniya voennoj komissii organizovannoj pri gubernskoj zemskoj uprave s cel'yu pomoshhi bol'nym i ranenym voynam s 7 avgusta po 24 noyabrya 1914 g. i povestki zasedanij s 19 yanvarya po 1 iyulya 1915 g., 47 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. 304, оп. 1, спр. 3466. Протокол заседания военной комиссии организованной при губернской земской управе с целью помощи больным и раненым воинам с 7 августа по 24 ноября 1914 г. и повестки заседаний с 19 января по 1 июля 1915 г., 47 арк.

DAKhO, f. 304, op. 1, spr. 3467. Spiski gospitalej v gorode Har'kove, perepiska i periodicheskie svedeniya o kolichestve bol'nyx i ranenyx v gospitalyax i kolichestve zanyatyx i svobodnyx koek, 220 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. 304, оп. 1, спр. 3467. Списки госпиталей в городе Харькове, переписка и периодические сведения о количестве больных и раненых в госпиталях и количестве занятых и свободных коек, 220 арк.

DAKhO, f. 304, op. 1, spr. 3468. Oprosnye listy i drugie blanki zapolnennye svedeniyami o sostoyanii gospitalej Zemskogo soyuza v Har'kovskoj gubernii v 1914–1917 gg., 66 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. 304, оп. 1, спр. 3468. Опросные листы и другие бланки заполненные сведениями о состоянии госпиталей Земского союза в Харьковской губернии в 1914–1917 гг., 66 арк.

DAKhO, f. 304, op. 1, spr. 3469. O sbore sredstv i podarkov dlya voinov dejstvuyushhej armii, 282 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. 304, оп. 1, спр. 3469. О сборе средств и подарков для воинов действующей армии, 282 арк.

ДАКхО, ф. 304, оп. 1, spr. 3474. Perepiska s glavnym vrachem gospitalya Хар'kovskogo obshhestva sester miloserdiya Krasnogo Kresta po rukovodstvu rabotoj gospitalya, 14 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. 304, оп. 1, spr. 3474. Переписка с главным врачом госпиталя Харьковского общества сестер милосердия Красного Креста по руководству работой госпиталя, 14 арк.

ДАКхО, ф. 304, оп. 1, spr.3475. Perepiska s uezdnyimi upravami o vysylke armaturnyx spiskov na veshhi vydannye bol'nym i ranenym voenam, 62 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. 304, оп. 1, spr.3475. Переписка с уездными управами о высылке арматурных списков на вещи выданные больным и раненым воинам, 62 арк.

ДАКхО, ф. 304, оп. 1, spr. 3479. Denezhnye opravdatel'nye dokumenty o rasxodax zaveduyushhimi pitatel'nymi punktami zemstva za dekabr' 1916 g., 31 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. 304, оп. 1, spr. 3479. Денежные оправдательные документы о расходах заведующими питательными пунктами земства за декабрь 1916 г., 31 арк.

ДАКхО, ф. 304, оп. 1, spr. 3480. Otchetnye vedomosti o vydache gubernskim zemstvom posobiya sem'yam mobilizovannyx v armiyu po Хар'kovskomu uezdu za mart-sentyabr' 1917 goda, 28 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. 304, оп. 1, spr. 3480. Отчетные ведомости о выдаче губернским земством пособия семьям мобилизованных в армию по Харьковскому уезду за март-сентябрь 1917 года, 28 арк.

Doklady Starobel'skoj uezdnoj zemskoj upravy po otdelu narodnogo zdraviya otchetnomu uezdnomu zemskomu Sobraniyu sessii 1915 goda. Starobel'sk, 1915. (In Russian)

Доклады Старобельской уездной земской управы по отделу народного здоровья отчетному уездному земскому Собранию сессии 1915 года. Старобельск, 1915.

Ippolitov, S. S. «Gumanitarnaya deyatel'nost' kak ob'ekt kul'turologii: opredelenie, izuchenie, tendencii». *Kul'tura i obrazovanie: nauchno-informacionnyj zhurnal vuzov kul'tury i iskusstv [Culture and Education: Scientific and Informational Journal of Universities of Culture and Arts]*. 2018, no. 2 (29), s. 36-45. (In Russian)

Ипполитов, С. С. «Гуманитарная деятельность как объект культурологии: определение, изучение, тенденции». *Культура и образование: научно-информационный журнал вузов культуры и искусств*. 2018, № 2 (29), с. 36-45.

Khar'kovskie gubernskie vedomosti (KhGV), 22 iyulya, 1914, s. 1. (In Russian)
Харьковские губернские ведомости (ХГВ), 22 июля, 1914, с. 1.

KhGV, 23 iyulya, 1914, s. 2. (In Russian)
ХГВ, 23 июля, 1914, с. 2.

KhGV, 25 iyulya, 1914, s. 3. (In Russian)
ХГВ, 25 июля, 1914, с. 3.

KhGV, 27 augusta, 1914, s. 4. (In Russian)

ХГВ, 27 августа, 1914, с. 4.

KhGV, 31 oktyabrya, 1914, s. 3. (In Russian)

ХГВ, 31 октября, 1914, с. 3.

KhGV, 7 noyabrya, 1914, s. 4. (In Russian)

ХГВ, 7 ноября, 1914, с. 4.

Kratkij ocherk deyatel'nosti xar'kovskogo zemstva i Zemskogo soyuza po okazaniyu pomoshhi bezhencam (1915–1917 gg.). Хар'ков, 1918. (In Russian)

Краткий очерк деятельности харьковского земства и Земского союза по оказанию помощи беженцам (1915–1917 гг.). Харьков, 1918

Matveeva, N. *Blagotvoritel'nost' i imperatorskaya sem'ya v gody Pervoj mirovoj vojny*. Moskva, 2004. (In Russian)

Матвеева, Н. *Благотворительность и императорская семья в годы Первой мировой войны*. Москва, 2004.

Otchet Xar'kovskoj gubernskoj zemskoj upravy za 1914 g. Ch. 1. Gubernskij zemskij sbor. Хар'ков, 1916. (In Russian)

Отчет Харьковской губернской земской управы за 1914 г. Ч. I. Губернский земский сбор. Харьков, 1916.

Proc', N. V. Deyatel'nost' dvoryanskix glasnyx Xar'kovskogo zemstva v nachale Pervoj mirovoj vojny. *European Science*, no. 5 (6), 2015, s. 8-15. (In Russian)

Проць, Н. В. Деятельность дворянских гласных Харьковского земства в начале Первой мировой войны. *European Science*, № 5 (6), 2015, с.8-15.

Zahrebel'na, N. I. Providni humanitarni hromads'ki orhanizatsii v Ukraini u period Pershoi svitovoi vijny: stvorennia, struktura, sotsial'na baza, dzherela finansuvannia. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatok XX st. [Issues of the History of Ukraine During the 19th – Early 20th CENTURIES]*, вип. 6, 2003, s. 255-269. (In Ukrainian)

Загребельна, Н. І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування. *Проблеми історії України XIX – початок XX ст.*, вип. 6, 2003, с. 255-269.

Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvyčajnoj sessii 1915 g. Хар'ков, 1915. (In Russian)

Журналы Харьковского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 1915 г. Харьков, 1915.

Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvyčajnoj sessii 23 sentyabrya 1915 g. s prilozheniem k nim i svodom postanovlenij. Хар'ков, 1915. (In Russian)

Журналы харьковского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 23 сентября 1915 г. с приложением к ним и сводом постановлений. Харьков, 1915.

Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 8 dekabrya 1916 g. Har'kov, 1917. (In Russian)

Журналы харьковского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 8 декабря 1916 г. Харьков, 1917.

Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 22 dekabrya 1916 g. Har'kov, 1917. (In Russian)

Журналы Харьковского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 22 декабря 1916 г. Харьков, 1917.

Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya ocherednoj sessii 1914 g. Har'kov, 1915. (In Russian)

Журналы Харьковского губернского земского собрания очередной сессии 1914 г. Харьков, 1915.

Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 23-24 marta 1916 g. Har'kov, 1916. (In Russian)

Журналы Харьковского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 23-24 марта 1916 г. Харьков, 1916.

Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya ocherednoj sessii 1916 g. (23-31 yanvarya 1917 g.). Har'kov, 1917. (In Russian)

Журналы Харьковского губернского земского собрания очередной сессии 1916 г. (23-31 января 1917 г.). Харьков, 1917.

Zhurnaly khar'kovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii 14-15 iyunya 1916 g. Har'kov, 1916. (In Russian)

Журналы Харьковского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 14-15 июня 1916 г. Харьков, 1916.

Zhurnaly khar'kovskogo uездного zemskogo sobraniya chrezvychajnoj sessii sentyabrya 1917 g. Har'kov, 1917. (In Russian)

Журналы Харьковского уездного земского собрания чрезвычайной сессии сентября 1917 г. Харьков, 1917.

Zhvanko, L. *Bizhenstvo Pershoi svitovoi vjiny v Ukraini: Dokumenty i materialy (1914–1918 rr.)*. Kharkiv, 2010. (In Ukrainian)

Жванко, Л. *Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.)*. Харків, 2010.

Yachmenixin, K. M., Petrovskaya, Yu. M. *Gumanitarnaya deyatel'nost' zemstv chernigovskoj gubernii v gody Pervoj mirovoj vojny: okazanie pomoshhi sem'yam voennoslužhashhix. V: Yug Rossii i Ukraina v proshlom i nastoyashhem: istoriya, e'konomika, kul'tura*. Belgorod, 2009, s. 378-384. (In Russian)

Ячменихин, К. М., Петровская, Ю. М. Гуманитарная деятельность земств черниговской губернии в годы Первой мировой войны: оказание помощи семьям военнослужащих. В: *Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура*. Белгород, 2009, с. 378-384.

Olena Bakumenko

Candidate of History, Associate Professor

Ukrainian Engineering-Pedagogical Academy

16 Universytetska str., 61003, Kharkiv, Ukraine

Email: elena74y@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3108-6324>

HUMANITARIAN ACTIVITIES OF THE ZEMSTVOS OF KHARKIV PROVINCE DURING THE FIRST WORLD WAR (1914–1917)

The article discusses the humanitarian activities of the zemstvos of Kharkiv province during the First World War. In military time, the whole life of the country has changed, including the tasks of various governing and self-government have been changed or expanded. Without studying the activities of the zemstvo and other public and political institutions of the period under study, in our opinion, it is impossible to objectively reconstruct the realities of the life of the population of the empire in the conditions of the First World War. The purpose of the article is to define the essence and nature of the humanitarian activity of one of the leading Ukrainian Zemstvos — Kharkiv Province. The article discusses such spheres of humanitarian activity as helping patients and wounded soldiers, work with refugees, helping the families of military personnel and disabled of war. As a study showed, in wartime, zemstvos demonstrated their own ability to adapt to the challenges of everyday life, and not only adapt, but also ability to give their activity a new meaning, enrich their tools of socially significant spheres with new methods of activity. In a short time, due to the funds of the All-Russian Zemsky Union, the provincial zemstvo and the public attracted by it, a sufficient number of places in the medical institutions of the province were organized, the sanitary security of the region was provided. Zemstvos faced a constant shortage of funds to be paid for their activities by the treasury and were forced to rely on their own sources of income. Adherence to the interests of local residents sometimes contradicted the need to implement

unpopular government decisions, which in turn negatively affected the authority of the local zemstvo. Not all tasks in the field of socio-economic well-being of the region have been completed. But it is only fair to note that the activities of the zemstvos of Kharkiv province during the First World War showed a number of signs of civic responsibility and humanism.

Keywords: humanitarian activities, zemstvo, Zemstvo self-government, civil initiatives, All-Russian Zemstvo's Union, the First World War.

Текст надійшов до редакції 28.05.2022.

The text was received by the editors 28.05.2022.

Текст затверджено до друку 27.06.2022.

The text is recommended for printing 27.06.2022.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-03>
УДК 94(477.54)''1934/1937'':322

Юрій Волосник

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1879-8378>

ВЛАДА ТА КОНФЕСІЙНЕ ЖИТТЯ НА ХАРКІВЩИНІ НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ (1934 – СЕРЕДИНА 1937 рр.)

Стаття присвячена вивченню релігійного життя на Харківщині та впливу на нього радянської держави напередодні великого терору. У статті проаналізовано історіографію проблеми, зроблено висновок, що не дивлячись на появу в останні десятиліття наукових робіт, в яких розглядаються різні сторони функціонування окремих релігійних конфесій Харківщини у 1930-ті рр., питання щодо спротиву державному антирелігійному тиску, впливу Конституції 1936 р. на релігійне середовище та посилення вияву релігійного життя в регіоні напередодні розв'язаного тоталітарним режимом великого терору все ще залишається практично поза увагою сучасних науковців і не стали об'єктом спеціального дослідження. У статті розкрито умови діяльності релігійних конфесій напередодні великого терору та проаналізовано вплив дії різних чинників на пошвавлення релігійного життя.

Як цитувати: Волосник, Ю. Влада та конфесійне життя на Харківщині напередодні великого терору (1934 – середина 1937 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 61, 2022, с. 47-84, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-03>.

How to cite: Volosnyk, Yu. The State and Confessional Life in Kharkiv Region on the Eve of the Great Terror (1934 – the Middle of 1937). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 61, 2022, pp. 47-84, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-03>. (In Ukrainian)

© Волосник Ю, 2022

З'ясовано різні форми вияву релігійного життя на Харківщині, а також рівні спротиву віруючих неконституційним діям влади, що порушували свободу совісті. Показано, що внаслідок публічного обговорення проекту та прийняття Конституції 1936 р., що формально скасовувала обмеження політичних прав духовенства та проголошувала свободу совісті громадян, мало місце помітне посилення діяльності різних груп духовенства і віруючих. Останні під впливом радянської пропаганди сподівалися на швидку нормалізацію та лібералізацію державно-конфесійних відносин. Проте це позбавлення відбувалося на тлі збереження попередньої практики репресій проти представників різних релігійних конфесій та закриття ще діючих храмів і молитовень. Вказана діяльність «релігійників» не виходила за межі, встановлені чинним радянським законодавством, і загалом, була спрямована на забезпечення проголошеної Конституцією свободи совісті громадян. Зокрема це виявилось у намаганні віруючих проводити збір підписів щодо відкриття закритих (всупереч чинному законодавству) місцевою владою храмів, поданні ними численних звернень та направленні делегацій до місцевих та вищих органів влади з вимогами повернути молитовні релігійним громадам. Також релігійними общинами активно створювалися різні гуртки (хорового співу, шахові тощо) з метою залучення молоді. Як певна форма спротиву мали місце звернення представників релігійних громад до консульських установ іноземних держав за підтримкою проти антирелігійних утисків. Одночасно спостерігається посилення участі віруючих (зокрема молоді) у публічному відправленні релігійних обрядів, масовому відвідуванні богослужінь, особливо під час церковних свят тощо. Перепис 1937 р. засвідчив наявність високого рівня релігійності населення в країні (у тому числі й серед молодшої генерації), що стало переконливим доказом провалу сталінської «безбожної п'ятирічки». Ще одним важливим чинником активізації релігійного життя були підготовка і проведення за новим законодавством виборів до вищого органу влади — Верховної Ради СРСР, під час яких владі був продемонстрований досить високий рівень самоорганізації духовенства і віруючих, їх наміри взяти участь у виборчих перегонах. Це серйозно налякало представників радянсько-компартиїної номенклатури, які (виходячи з класово-ідеологічних настанов) продовжували сприймати релігію та церкву як «класово-ворожі» інститути та вважали державний терор найбільш ефективним методом боротьби з релігією.

Ключові слова: Конституція 1936 р., релігійні конфесії, духовенство, великий терор, «безбожна п'ятирічка», радянсько-компартиїна номенклатура.

Проблеми розвитку релігійного життя та державно-церковних відносин в Україні в 1930-ті рр., не дивлячись на появу досить значного

масиву робіт (Paschenko, Kyrydon 2004; Babenko 2014; Ignatuscha 2004; Kravchenko, Sitarchuk 2005), досліджені доволі нерівномірно. Особливо це стосується регіонального рівня. Харківщина в цьому плані не є виключенням. І хоча в останні десятиріччя з'явилися праці, присвячені історії окремих релігійних конфесій в регіоні (Matvienko 2021; Kudelko, Pavlova, Schvec 1999; Arhiepiskop Onufriy 2009), чимало аспектів релігійного життя в цей період все ще залишаються дослідженими слабо, односторонньо або фрагментарно. До числа недостатньо вивчених належать і різні процеси (зокрема реакція віруючих на дії влади, спротив державному антирелігійному тиску, вплив Конституції 1936 р. на релігійне середовище тощо) розвитку релігійного життя на Харківщині та чинників, що на нього впливали напередодні великого терору. Заповнити якоюсь мірою цю прогалину й має дана стаття.

Мета статті — дослідити розвиток релігійного життя на Харківщині та вплив на нього більшовицької держави напередодні великого терору. Хронологічні межі — середина 1934 – середина 1937 рр., тобто від початку певних послаблень антирелігійного штурму суспільства, зроблених сталінським режимом й до часу, коли розпочався великий терор в Україні. Територіальні межі — Харківська область в кордонах 1932–1937 рр.

При написанні цієї статті автор використав наступні групи джерел: законодавчі та нормативно-правові документи (Istoriya radyanskoj konstituciji 1937; Konstituciya (osnovnoy zakon) SRSR 1957), тематичні збірники документів (Martirologiya ukrayinskih cerkov 1987; Russkaya pravoslavnaya cerkov 1996; Velikiy terror v Ukraini 2010), періодичну пресу (Bezvirnik; Bezbojnik), документи особистого походження (Krasnov-Levitin 1977; Galevich 2001), архівні матеріали (DAKhO, CDAGOU, Arhiv USBU v Kharkivs'kiy oblasti).

Після страшних і трагічних подій голодомору 1932–1933 рр., вважаючи опір колективізованого насильницьким шляхом селянства подоланим, а традиційну релігію такою, що приречена на швидке відмирання, на зміну якій приходить нова і «єдино правильна» релігія — комуністична (Taker 1997, 295), більшовицький режим робить деякі кроки щодо послаблення антирелігійного штурму суспільства.

Не останню роль у цьому відіграло міжнародне становище, оскільки в умовах наростання воєнної загрози в Європі режим був зацікавлений в середині 1930-х рр. на тлі інших тоталітарних і авторитарних країн — нацистської Німеччини та фашистської Італії — у створенні позитивного, навіть «демократичного» іміджу СРСР в очах світового співтовариства (до цього радянське керівництво підштовхував й процес утворення урядів Народних фронтів в Іспанії та Франції). І всередині країни, населення якої жорстоко потерпало і було втомлене від нескінченних «революційних» експериментів і штурмів, влада також прагнула покращити своє «обличчя». З метою створення позитивного образу побудованого суспільства радянським керівництвом використовувалися різноманітні засоби впливу на громадську думку, щоби спрямувати її у потрібне для себе річище.

Так, ухвалена ЦВК СРСР нова інструкція про вибори до рад у 1934–1935 рр., хоча і позбавляла, як і раніше, виборчих прав «колишніх і теперішніх служителів культів», але відтепер забороняла позбавляти виборчих прав «осіб, що за наймом або за вибором релігійних громад займаються адміністративно-господарським і технічним обслуговуванням релігійних обрядів і будівель, як-от: півчі, органісти, сторожі, прибиральники, дзвонарі тощо, а також членів парафіяльних рад» (пер. з рос.¹). Не мали позбавлятися виборчих прав також члени сім'ї та діти (що досягли повноліття у 1925 р. та в наступні роки) таких «позбавленців», якщо вони займаються «самостійною суспільно-корисною працею» (Konstituciya (osnovnoy zakon) SRSR 1957, 319-320). Отже, виборчі права отримав чималий контингент «дрібних» церковнослужителів та членів їхніх родин.

Робилися й інші кроки. У лютому 1934 р. за підписом голови ЦВК СРСР М. Калініна було надіслано циркуляр місцевим органам влади, що зобов'язував їх пом'якшити для служителів релігійних культів умови виконання обов'язкових поставок державі м'яса, молочних продуктів, картоплі тощо та зменшити їх обсяги. Відтепер «господарства служителів культів, що не були куркульськими»

¹ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать автору статті.

(пер. з рос.), мали притягатися місцевими органами до обов'язкових «поставок на тих же підставах, за тими ж нормами та в ті ж строки, що встановлені для господарств селян-одноосібників...» (пер. з рос.), а не за нормами, встановленими для «куркулів». Вельми промовистим було й роз'яснення щодо цього: «Служіння культу та наявність доходів від цього служіння не повинно при обов'язкових поставках державі бути ознакою для віднесення господарства служителя культу до числа куркульських господарств» (пер. з рос.) (Istoriya religiy: hrestomatiya-praktikum 2016, 414-415). Невдовзі, 27 березня 1934 р. Харківська обласна рада ухвалює аналогічне рішення (ДАКхО, ф. R-3858, ор. 6, спр. 10, арк. 50).

З 1934 р. знижується «градус» антирелігійної кампанії Спілки воєнничих безбожників². А при обговоренні проекту нового статуту ВЛКСМ (квітень 1936 р.) було допущено «навіть» більш м'яке формулювання статті щодо релігії. Остання тепер вимагала від комсомольців «терпляче... роз'яснювати шкідливість релігійних забобонів» (пер. з рос.), замість запропонованої «рішучої та нещадної» боротьби з релігією. Перед Пасхою 1935 р. влада дозволила продавати спочатку на ринках, а потім і в державних магазинах все, що потрібно було для випікання пасок (Такег 1997, 295-296). Такі другорядні послаблення з боку влади не торкалися основ державної антирелігійної політики в цілому, але вони мали створити у суспільстві (особливо серед віруючого населення) видимість певної лібералізації радянської системи та її відносин з релігійними конфесіями.

У цьому відношенні особливу роль мало відіграти прийняття нової радянської Конституції³, яка за оцінкою професорки університету Північного Техасу О. Великанової «...представляла собою свого роду демократичну самопрезентацію» сталінського режиму,

² Див. виступи А. Жданова, О. Ярославського, Є. Євдокимова та ін. на лютнево-березневому (1937 р.) пленумі ЦК ВКП(б) (Materiali fevral'sko-martovskogo plenuma SK VKP(b) 1937goda).

³ Автор не ставить в якості свого завдання з'ясувати мету прийняття Конституції 1936 р. Див. з цього приводу роботи С. Скељчика, Ш. Фіцпатрік, О. Великанової, А. Гетті.

що «у розділеному світі... справила враження на багатьох» (пер. з рос.) (Velikanova 2021). Норми прийнятої у грудні 1936 р. Конституції формально були значно демократичнішими, порівняно з попередніми радянськими Конституціями 1918 р. та 1924 р. Ще на етапі обговоренні проекту основного закону конституційною комісією були відкинута пропозиції, що передбачали повну заборону на відправлення релігійних культів (Fitzpatrick 2008, 159). Конституція (стаття 124) проголошувала «забезпечення за громадянами свободи совісті» (пер. з рос.), а також надавала політичні права представникам колишніх «експлуаторських класів» зокрема духовенству (Konstituciya (osnovnoy zakon) SRSR 1957, 357). Тому обговорення і прийняття нової Конституції значна частина віруючих громадян і духовенства сприйняла за ознаку близьких і дуже бажаних демократичних змін у суспільстві, у тому числі й у галузі церковної політики радянської влади та сподівалася на швидку лібералізацію відносин між державою і релігійними конфесіями. Як наслідок, у країні спостерігається помітне посилення релігійного життя.

Доказом того, що такі надії та сподівання були тоді притаманні не лише значній частині рядового духовенства, але й частині його верхівки — представникам вищої ієрархії, є спогади сучасника тих подій — церковного історика і письменника (обновленської орієнтації) А. Краснова-Левитина. Він, описуючи атмосферу очікування, яка запанувала у суспільстві після оприлюднення проекту сталінської Конституції влітку 1936 р., згадує, що у той час «першоїєрарх» обновленської церкви О. Введенський та інші архієреї «...були сповнені надій. Надії, як це не дивно, зосереджувалися на майбутній Конституції, що мала бути прийнятою восени. Згідно нової Конституції (проект був опублікований), духовенство отримувало виборчі права; відтак відпадав жах «позбавленства», який тяжів над священнослужителями багато років... Духовенство, позбавлене всіх виборчих прав упродовж майже 20 років, піднеслося: їм хотілося думати, що з прийняттям Конституції все зміниться. (Ілюзії! Знов ілюзії!). У той же час усі газети рябіли гаслами про «демократизацію» Конституції, про демократизацію життя» (пер. з рос.) (Krasnov-Levitin 1977, 299-300). У цьому зв'язку варто

також навести лист одного українського православного протоієрея, адресований своїм близьким родичам, що мешкали у Німеччині. Лист датований 26 грудня 1936 р. Цей священнослужитель з Поділля писав своїм рідним (далі наводимо текст мовою оригіналу): «Я сейчас в самом радужном настроении духа. Причиной к этому послужило чтение проекта Конституции нашей радянської влады. В этой Конституции по доповіді тов. Сталіна, даровані, между прочим выборные права (право голоса) духовенству, а также незапрещение религиозных обрядов и даже свободная пропаганда религии. Радуюсь этому событию, думаю радуются со мною многие миллионы граждан нашей ... Республики. Да будет хвала и честь Вождю нашей демократической Республики!...» (Galevich 2001, 114). Цікаво, що ці думки висловлювала людина, яка й сама постраждала від більшовицького режиму (церкву, де він служив закрили під приводом «ремонту», а його самого примусово виселили з колишнього церковного будинку) і яка, до того ж (доказом цього є листування цього священнослужителя), вельми критично сприймала радянську дійсність (Galevich 2001, 113-114). Таких громадян, які «щиросердно» довірилися урядовим деклараціям і радянській пропаганді було тоді чимало (Тагер 1997, 322; Fitzpatrick 2008, 215). Як слушно зазначає у цьому зв'язку О. Великанова: «Коментарі колишніх позбавленців часто закінчувалися істеричними похвалами Сталіну з метою продемонструвати свою лояльність та закріпити за собою знов набуте місце в суспільстві» (пер. з рос.) (Velikanova 2021).

Лише окремі громадяни наважувалися скептично висловлюватися щодо проголошеної новою Конституцією «свободи совісті». У своєму листі до комісії культів ЦВК СРСР колишній архимандрит Києво-Печерської лаври П. Іванов наголошував: «Ці права належали громадянам СРСР і за попередньою Конституцією, але тільки належали фіктивно, на папері, а насправді було формальне і відкрите знущання, глумління й переслідування... Ось чому ніхто з віруючих... абсолютно не довіряє не лише 124-й [статті], але й усій загалом Конституції» (пер. з рос.) (Russkaya pravoslavnaya cerkov 1996, 305).

Як зазначає Г. Калініна: «Дивовижно те, що віруючі всіх віросповідань сприйняли Конституцію як реальну гарантію

їхньої релігійної свободи, включаючи свободу релігійних зібрань, можливість відкриття церков та поновлення богослужінь. Вони дійсно, висловлюючись “партійною мовою”, активізували свою діяльність в 1936–1937 рр., сподіваючись на те, що радянська влада, нарешті, стане слідувати букві закону, який сама ж і встановила. І реакція віруючих на прийняття Конституції не виходила за межі законності; вона лише закликала, по суті, цієї законності дотримуватися» (пер. з рос.) (Kalinina 2012, 184). Але все ж «вітаючи загальне право голосу, віруючі хотіли... змінити попередню жорстоку практику: звільнити ув'язнених священників і парафіян, знов відкрити церкви, забезпечити дотримання релігійної свободи і покласти край зловживанням і довільним поборам з церкви» (пер. з рос.), — зауважує О. Великанова (Velikanova 2021).

Ще однією причиною помітного поживлення релігійної діяльності в країні стало проведення виборів до Верховної ради СРСР, призначених на кінець 1937 р. відповідно до норм нового виборчого законодавства. Вважаючи релігійні організації суспільними організаціями, тобто, такими, що об'єднували широкі кола трудящих (а саме лише такі організації згідно Конституції УРСР 1937 р. мали право висувати власних кандидатів на виборах до органів влади) (Zibrannya uzakonen' i rozporyadjen'), духовенство і віруючі розраховували на можливість легального висунення своїх кандидатур на виборах до владних органів різних шаблів (Bezbojnik 1937).

Але реальність виявилася геть іншою, показавши віруючим всю ілюзорність та безпідставність подібних сподівань. Релігійні організації не вважалися в СРСР за суспільні (Bezbojnik 1937), а отже, не могли висувати своїх кандидатів. Згідно статті 141 Конституції УРСР (1937 р.) «право виставлення кандидатів забезпечується за громадськими організаціями та товариствами трудящих: комуністичними партійними організаціями, професійними спілками, кооперативами, організаціями молоді, культурними товариствами» (пер. з рос.) (Zibrannya uzakonen' i rozporyadjen'). Серед названих організацій релігійні не згадувалися. Тобто мала місце дискримінація релігійних організацій з боку радянської держави.

Ілюзії під впливом суворої реальності досить швидко розвіялися, але вони дорого обійшлись духовенству і віруючим, які продемонстрували владі свою здатність до самоорганізації.

Тоталітарний режим, що сформувався у 1930-ті рр. в країні, був аж ніяк не зацікавлений у проведенні демократичних і прозорих виборів на альтернативній основі, а тим більше допустити до влади своїх ідеологічних опонентів. Один із радянських ідеологів у своїй «промовистій» статті, опублікованій у провідному «теоретичному» часописі ЦК ВКП(б) (у січні 1938 р., тобто у розпал великого терору) так сформулював думку про незмінність державного антирелігійного курсу: «Реакційні церковники намагаються спотворити Конституцію в тому дусі, що вона начебто свідчить про зміну відношення радянської держави до релігії, про примирення партії і радянської влади з релігійними забобонами. Спотворюючи сенс сталінської Конституції церковники прагнуть залякати найбільш відсталу частину населення, зміцнити свій вплив і протягнути до рад депутатів трудящих своїх ставленників. ... Релігійні забобони не стоять десь осторонь від класової боротьби: вони використовуються ворогами народу для боротьби проти соціалізму. Відтак, боротьба з релігійними забобонами, розкриття попівщини, є одна з дільниць класової боротьби» (пер. з рос.) (Fedoseev 1938, 32-33). Фактично, це була «пряма відповідь» тим, хто ще не встиг розлучитися з «конституційними» ілюзіями щодо свободи совісті в СРСР.

Матеріали лютого-березневого (1937 р.) пленуму ЦК ВКП(б) переконливо свідчать, що представники найвищого радянсько-партійного керівництва (як і різних щаблів номенклатури) зовсім не змінили свого негативного ставлення до релігії, духовенства і «церковників» загалом. Вже у виступі головного доповідача з питань проведення наступних виборів до органів влади А. Жданова йшлося про суттєве посилення діяльності релігійних організацій в країні у зв'язку з новою Конституцією та майбутніми виборами до вищих органів влади. «Попи всіх рангів і мастей, — заявив А. Жданов, — розвивають зараз дуже жваву діяльність. Є доволі значна кількість клопотань від цілого ряду країв і областей про відкриття зачинених церков. Відомо, що попи

внесли зараз до ЦВК СРСР проект закону, який розвиває у попівському дусі відомий пункт Конституції щодо свободи совісті ... Вже зараз розпочата попами підготовка до виборів і навіть проводяться «пробні» вибори... Поки наші люди дримають і розгойдуються, вороги вже діють і міцно готуються до виборів. Відомо, що релігійні організації зараз прийняли до насадження драматичних, театральних і всілякого роду культурних гуртків...» (пер. з рос.) (Materiali fevral'sko-martovskogo plenuma, 4-5).

У численних виступах на цьому пленумі партійних керівників (С. Косіора, О. Ярославського, Н. Крупської та багатьох інших) також пролунало серйозне занепокоєння пожвавленням діяльності духовенства (православного, мусульманського тощо) у зв'язку з прийняттям Конституції. Так, С. Косіор (секретар ЦК КП(б)У) у своєму виступі заявив: «...В Україні було декілька випадків, коли релігійні общини зверталися за дозволом зібратися, ухвалити привітання т. Сталіну та Центральному Комітету з нагоди утвердження нової Конституції... У нас були такі зібрання віруючих, вони приймали вітання... дуже витримані, де спритно доводили, що релігія не суперечить соціалізму, що вони будуть разом з нами будувати соціалізм... Завершувалися ці вітання клятвою у вірності радянському ладу. Ми були б наївними людьми, якби сприймали ці клятви за чисту монету. Нас треба було б за це бити. ... Перепис показав, що... є виключно фанатично налаштовані релігійники, які відчувають до радянського ладу неприховану ненависть...» (пер. з рос.) (Materiali fevral'sko-martovskogo plenuma, 8).

«Головний атеїст СРСР» О. Ярославський у своєму виступі із занепокоєнням повідомляв, що там, де були закриті храми «віруючі влаштовують підпільні богослужіння, що значно небезпечніше для нас, тому що вони збирають у цьому релігійному підпіллі найбільш оскаженілих людей, влаштовують антирадянські організації» (пер. з рос.). О. Ярославський також указав на зміни в методах роботи «церковників», особливо, щодо молоді: «Духовенство зараз тягне молодь до себе, аж до того, що попи організують футбольні майданчики біля церковних огорож, організують хори, які йдуть

до хат-читалень і співають...» (пер. з рос.) (Materiali fevral'sko-martovskogo plenuma, 15-16).

Влада була серйозно занепокоєна суттєвим пожвавленням діяльності «релігійників» у другій половині 1936 – середині 1937-го рр. У записці, що у лютому 1937 р. була підготовлена відділом культпросвітроботи ЦК ВКП(б) для секретарів ЦК ВКП(б) Л. Кагановича, А. Андрєєва та М. Єжова повідомлялось, що: «...У районах, де закриті церкви, з'явилися роз'їзді попи, бродячі ченці, ясновидячі, пророки, створюються підпільні молельні в будинках колгоспників. У деяких районах посухи мали місце хресні ходи на поля. Церковники приділяють велику увагу організації церковних хорів, витрачаючи на них великі суми ... За відомостями з України ... попи, у зв'язку з опублікуванням проекту Конституції, в ряді місць намагалися організувати демонстрації за відкриття церков і направлення делегацій до Києва та до Москви» (пер. з рос.) (Russkaya pravoslavnaia 1996, 317).

До речі, лише за один місяць (з 29 березня по 1 травня) 1937 р. в УРСР віруючими було подано 270 заяв про відкриття молитовних будинків (тоді як за 8 місяців 1936 р. — 369 — Ю. В.), а також направлено 214 ходоків у відповідні інстанції (СДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7105, арк. 2). При цьому, як зазначалося комісією культів ЦВК СРСР самий «тон заяв став вимогливіше, наполегливіше» (пер. з рос.) (Russkaya pravoslavnaia 1996, 304).

У цілком таємних «Матеріалах про організаційну діяльність церковно-сектантської контрреволюції», що були підготовлені та розіслані у квітні 1937 р. на місця керівництвом НКВС УРСР, також йшлося про зростаючу «активність релігійників»: «Після утвердження сталінської Конституції в країні пожвавилася діяльність духовенства, церковників і сектантів, спрямована на підняття релігійної активності населення, і в наступній виборчій кампанії, вони, безсумнівно, намагатимуться добитися своїх позицій в радах» (пер. з рос.), — йшлося в цьому документі.

Далі зазначалося, що в країні існує «39000 зареєстрованих церковних організацій, що становить біля мільйона церковного активу, які представляють готові формування для антирадянської діяльності...

Вже є сигнали, що духовенство та церковний актив спрямовують свою діяльність на використання майбутньої виборчої кампанії для проведення своїх людей до рад... Церковний контрреволюційний актив під керівництвом попів і проповідників безперешкодно збирають підписи та гроші серед колгоспників, направляють своїх ходоків цілими делегаціями до центральних органів з клопотанням про відкриття церков. Духovenство стало здійснювати в масовому порядку релігійні обряди на дому у колгоспників, обробляючи їх в антирадянському дусі» (пер. з рос.) (Velikiy terror v Ukraini 2010, II, 449-450).

У органів безпеки викликав особливе занепокоєння величезний вплив духовенства на дітей та молодь: «...У багатьох районах попи здійснюють хрещення дітей шкільного віку, прищеплюючи їм дух фанатизму, вмовляючи не вступати в комсомольсько-піонерські та інші шкільні організації, відвідувати церкву і т. д. В окремих місцях існують підпільні кружки з навчання дітей Закону Божому...» (пер. з рос.) (Velikiy terror v Ukrain, 2010, II, 450).

Це був непоодинокий «сигнал» такого роду від правоохоронних органів. Заслуговує на увагу лист генерального прокурора УРСР Г. Железнодорожського секретарю ЦК КП(б)У М. Хатаевичу від 5 травня 1937 р. У ньому мова також йшла про «значне поживлення» релігійних настроїв в УРСР, починаючи з другої половини 1936 р. (CDAGO Ucraini, f. 1, op. 20, spr. 7105, ark. 5).

Г. Железнодорожський наголошував, що представники духовенства і віруючих «намагаються в антирадянському дусі тлумачити 122 (насправді ж 124 — Ю. В.) статтю нової сталінської Конституції». Зазначав, що «релігійники» підбурюють віруючих «звертатися до вищих органів влади з проханням про відкриття церков» (пер. з рос.) та що «поширюються випадки нелегального збору коштів на убрання церков та інші релігійні потреби» (пер. з рос.) і що «ця робота проводиться... звикористанням різного роду “странників”, “безымянных старцев” і т. і.» (пер. з рос.). Він висловив думку, що вся ця «релігійна пропаганда проводиться якимсь єдиним центром» (пер. з рос.) (CDAGO Ucraini, f. 1, op. 20, spr. 7105, ark. 5).

На Харківщині активізувалися представники так званої «тихонівської» течії РПЦ. Їхня активність виявилася у тому, що вони «організовували великі контрреволюційні групи» (пер. з рос.), які «розповсюджували провокаційні чутки про наступну війну, близьку загибель радвлади» (пер. з рос.) (CDAGO Ucraini, f. 1, op. 20, spr. 7105, ark. 6). Прокурор також обурювався тим, що тихонівці навіть «зв'язувалися з чужоземними консульствами, яких постачали різного роду відомостями» (пер. з рос.) (CDAGO Ucraini, f. 1, op. 20, spr. 7105, ark. 6). На Харківщині найбільш активні представники тихонівської течії були виявлені в Богодухові, Краснограді, Балаклії, Золочеві, а також в Сумах, Хоролі і Полтаві, що входили тоді до складу Харківської області (CDAGO Ucraini, f. 1, op. 20, spr. 7105, ark. 6).

Серйозне занепокоєння викликала й діяльність «істинно-православної церкви». «ІПЦ особливо небезпечна тому, що вона найбільш фанатична та використовує в антирадянській діяльності всі інші церковні і контрреволюційні течії» (пер. з рос.), — робив висновок Г. Железногорський (CDAGO Ucraini, f. 1, op. 20, spr. 7105, ark. 7). Його увагу привернула й «контрреволюційна робота євангельських християн по м. Харкову, Охтирці» (пер. з рос.) та інших містах. Представники цієї общини вели «обробку» молоді, намагаючись відірвати її від радянської влади, від служби в Червоній армії, проти вступу в колгоспи тощо (CDAGO Ucraini, f. 1, op. 20, spr. 7105, ark. 7). Пожвавилась в області й діяльність інших сект-баптистів, «трясунів», адвентистів сьомого дня, а також «національних релігійних груп, як-то: українських автокефалістів (Полтава, Харків), лютеранської церкви... єврейської общини (Харків...)» (пер. з рос.) (CDAGO Ucraini, f. 1, op. 20, spr. 7105, ark. 7). І у той же час Г. Железногорський, нагнітаючи атмосферу антирелігійної істерії, безапеляційно та безпідставно стверджував, що «на Харківщині помічається поворот до фашистської орієнтації релігійних груп та сект» (CDAGO Ucraini, f. 1, op. 20, spr. 7105, ark. 7). Він робив і відповідний висновок: «Треба думати, що контрреволюційні церковники намагатимуться використати під маскою «лояльності» вибори до рад, викинувши лозунгу (так у тексті — Ю. В.) «...несть бо власті, аще не от Бога...» (пер. з рос.), агітуючи під цим лозунгом

за обрання до рад своїх кандидатур» (CDAGO Ucraini, f. 1, op. 20, spr. 7105, ark. 7).

Отже, союзна і республіканська влада не змінила свого відношення до релігії і церкви, висловлюючи, як і раніше, відверту недовіру цим інститутам. Більше того, посилена діяльність духовенства і віруючих, їх намагання скористатися проголошеною Конституцією свободою совісті спотворено подавалось як «контрреволюційна активність церковників». «Попівська агітація серед віруючих також іде по лінії пристосування, показних виступів “за радянську владу”, “за комунізм”. Мета церковників — приховати свою антинародну діяльність, розбити блок комуністів і безпартійних, обманути, приспати пильність, відволікти віруючих трудящих від впливу комуністичної партії, зберегти свій падаючий вплив» (пер. з рос.), — у такому спотвореному дусі «подавав» своїй читацькій аудиторії діяльність «релігійників» «Антирелигиозник» (Antireligioznik 1938, 52).

Тривога і розгубленість серед певної частини радянського керівництва перед пожвавленням конфесійного життя в країні призвели до того, що у середині 1937 р. (тобто лише через півроку після прийняття Конституції 1936 р.) до Сталіна звернувся один з керівників ВКП(б) Г. Маленков, який запропонував «вождю народів» взагалі скасувати закон від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання», як такий, що створював «основу для оформлення найбільш активної частини церковників і сектантів в широко розгалужену ворожу радянській владі легальну організацію в 600 тисяч чоловік по всьому СРСР» (пер. з рос.). А тому як першочергове завдання висувалася вимога «покінчити у тому вигляді, як вони склалися, з органами управління церковників, з церковною ієрархією» (пер. з рос.). Проте, згадана пропозиція Г. Маленкова не була прийнята Сталіним, оскільки це могло б не лише негативно вплинути на зовнішній імідж країни, але й суттєво ускладнити контроль за релігійними конфесіями, підштовхнувши їх на перехід до нелегального становища (Odincov 1991, 61).

На думку О. Великанової: «Пожвавлення “релігійників” під час обговорення Конституції показало, що ця істинно народна інфраструктура невмерла після всіх тотальних репресій, антирелігійних

кампаній та руйнування інституційної ієрархії» (пер. з рос.) (Velikanova 2021). Для придушення цього масового руху віруючих і духовенства та для залякування суспільства сталінське керівництво в якості «відповіді» готувало масові репресії.

На Харківщині, як і в інших областях України, також відбувалося посилення релігійної діяльності. Особливістю цього процесу було те, що оживлення релігійного життя відбувалося в умовах продовження репресивної практики властей проти релігійного середовища. Так, в 1936–на початку 1937 рр. у Харкові були заарештовані та засуджені діячі УАПЦ (які й раніше переслідувалися владою): М. Кохно, В. Лапа, А. Кухаренко, М. Власенко, І. Гаращенко та ін. (Arhiv USBU v Kharkivs'kiy oblasti. Arhivno-kriminal'na sprava 01403 Garaschenko I. S.; Arhiv USBU v Kharkivs'kiy oblasti. Arhivno-kriminal'na sprava 035121. Po obvinenii Lari V. A., Davidenko P. I., Pevnogo I. T.; Martirologiya ukrayinskih cerkov 1987, 1040), архиєпископ РПЦ Інокентій (І. Летяєв) (DAKhO, f. R-6452, op. 1, spr. 5740, (Letyaev I.I.)), керівник євангелічно-лютеранської громади Харкова А. Ф. Майєр (DAKhO, f. R-6452, op. 5, spr. 949 (Mayer A. F.), арк. 149), а раніше, в 1934 р. —керівник євангелічно-лютеранської общини Харкова та України пробст (старший пресвітер) Г. Бірт (DAKhO, f. R-6452, op. 5, spr. 2427 (Birt G. Y.)), колишній керівник-пресвітер харківської общини адвентистів сьомого дня В. Г. Тарасовський — член Всесоюзної ради адвентистів сьомого дня (він до свого першого арешту у лютому 1934 р. працював у Харкові всеукраїнським уповноваженим адвентистів сьомого дня), який разом з 6 іншими керівниками своєї общини був у грудні 1936 р. знову заарештований та навесні 1937 р. знов засуджений до позбавлення волі, а невдовзі розстріляний у виправно-трудовому таборі на Далекому Сході (DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 2602. Po obvinenii Nikonova S. F. i dr. po st. 54-10), представник юдейської громади, колишній викладач місцевого єшиботу М. В. Альперін (Arhiv USBU v Kharkivs'kiy oblasti Arhivno-kriminal'na sprava 037212. Po obvinenii Alperina M. V B.) та інші.

Не припинилася у цей час й практика властей щодо масового закриття церков і молитовень. Харківський облвиконком часто ухвалював (причому нерідко під час або напередодні святкування

великих християнських свят!) рішення про закриття одразу 2-4, 8, а то й 10-15 і більше храмів (ДАКхО, ф. Р-3858, оп. 6, спр. 13, арк. 3-7, 26 зв., 27, 112 зв., 113, 122 зв., 123; спр. 12, арк. 103 зв.-104; Спр. 10, арк. 520-520 зв.). Внаслідок масового закриття церков і молитовних будинків у Харківській області вже станом на 1 жовтня 1936 р. формально діючими залишалися тільки 22,2% відіхньої дореволюційної кількості (Ignatuscha 2004, 238). Така практика органів радянської влади грубо перешкождала віруючим громадянам реалізувати проголошене новою Конституцією право на свободу совісті.

В той же час у багатьох селах Харківщини органами НКВС було «викрито» факти збору підписів віруючими про відкриття раніше зачинених церков і молитовень. У самому Харкові серед харків'ян — віруючих співробітниками НКВС було зафіксовано численні розмови про необхідність відкриття раніше зачинених церков і молитовень (ДАКхО, ф. Р-69, оп. 1, спр. 252, арк. 177).

Але цим справа не обмежилася. У деяких районах міста «петиції» з вимогою відкрити раніше зачинені владою храми збирали тисячі підписів віруючих харків'ян. Так, за повідомленням керівництва Харківського обкому КП(б)У в Харкові (район Новоселівки), де місцевою владою у 1936 р. було закрито церкву, восени 1937 р. «2,5 тисячі релігійників, що мешкали у цьому районі, під керівництвом попів подали заяву до сектору культів міськради про те, щоб церкву відкрити» (пер. з рос.). Про такий «нечуваний» сплеск активності місцевих «церковників» в обласному центрі керівник обкому КП(б) У О. Осипов сповістив присутніх на обласному партійному активі (жовтень 1937 р.) (ДАКхО, ф. Р.2, оп. 1, спр. 712, арк. 13).

Окремі священнослужителі, ризикуючи свободою та життям, також наважувалися збирати підписи громадян за відкриття зачинених владою храмів. Наприклад, у с. Бугаївці на Харківщині місцевий священник О. Терновський ходив по дворах і збирав підписи односельців для того, щоб місцева влада відновила роботу зачиненої у жовтні 1935 р. церкви. Він зумів зібрати 25 підписів. При цьому О. Терновський казав людям: «... треба вимагати від радянської влади, щоб нам знову відкрили церкву» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р 6452, оп. 4, спр. 3784, арк. 23). У жовтні 1937 р.

він буде арештований і розстріляний НКВС за цю «контрреволюційну діяльність» (ДАКхО, ф. Р-6452, оп. 4, спр. 3784, арк. 25,27).

Віруючі, ризикуючи потрапити під «каток» репресій, направляли цілі делегації до місцевих органів влади з вимогами відкрити церкви, що стояли зачиненими. Так, газета «Безбожник» повідомила читацьку аудиторію: «Недавно з села Ольшани до Харківської міськради прибула досить дивна делегація... Вона з'явилася до міськради, щоб вимагати відкрити до попівського Різдва церкву, яка давно вже стояла в Ольшанах на замку» (пер. з рос.), — писав кореспондент цієї газети (Yevgen'ev 1939 b). Зі селища Дергачі до Харківської міськради також прибула делегація віруючих «тихонівської орієнтації», щоб просити дозволу на відкриття церкви у цьому населеному пункті (Yevgen'ev 1939 b).

Подібні факти були тоді непоодинокими. І хоча такі спроби не давали віруючим бажаного результату, вони свідчили про незламність їхнього релігійного духу та непохитність їхньої віри, намагання відновити не заборонену законом і, зокрема Конституцією 1936 р. діяльність храмів і молитовень.

Помітно посилювався вплив на населення з боку сектантських громад, які зуміли організувати і налагодити роботу різного роду гуртків. За інформацією одного з керівників Харківського міського КП(б)У «церковники» у Дзержинському районі Харкова «організували читання Біблій [так у тексті його виступу — Ю. В.], співи у хоровому гуртку, залучаючи у цю роботу молодь» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-69, оп. 1, спр. 277, арк. 108).

Особливу активність виявляли (за повідомленням органів КП(б)У) представники баптистських громад. Так, баптистська община (осінь 1937 р.) у Жовтневому районі міста у своєму молитовному будинку організувала хорові гуртки, гуртки крою і шиття, шахові, шашечці тощо. У такий спосіб баптисти зуміли «залучити доволі значну кількість молоді» (пер. з рос.). Це при тому, що участь у роботі такого гуртка не була безкоштовною (ДАКхО, ф. Р-2, оп. 1, спр. 712, арк. 13-14).

Газета «Харьковский рабочий» у листопаді 1937 р., характеризуючи активну діяльність баптистів на підприємствах міста зазначала: «На заводі “Світло шахтаря”... нещодавно двоє робітників прийняли

баптистське хрещення. На цьому ж заводі баптистські агітатори дуже часто під час бесід у цеху сиплять цитатами з Біблії, Євангелія. На селікатному заводі релігійники використовують кожний зручний момент. Все це вони намагаються робити з максимальною конспірацією» (пер. з рос.) (Petrova 1937).

Баварський район Харкова взагалі характеризувався партійними керівниками міста, як такий, що «забруднений різним баптистським елементом» (пер. з рос.). Тут відбулася організована баптистами «вилазка з музикою та співами... за участю молоді» (пер. з рос.) (DAKhO, f. P-2, op. 1, spr. 712, ark. 38).

Але навіть ті, хто був вихований в атеїстичному дусі і вороже ставився до баптистів були змушені визнавати досить вміле використання ними хорového мистецтва під час богослужінь. Так, в одному з доносів до Харківського облуправління НКВС (липень 1937 р.) про активізацію діяльності баптистів у районі Основи читаємо наступне: «коли проходиш повз цей будинок» (де на богослужіння збиралися баптисти з усього району), «...ти чуєш “дивні” співи. Вони підібрали такий хор, такі голоси в ньому, що невільно зупиняєшся та зачаровано слухаєш, проти власного бажання...» (пер. з рос.). А серед тих, хто відвідував ці баптистські богослужіння, спостерігалось «дуже багато молоді» (пер. з рос.) (DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 4064, ark. 7 zv.).

Характеризуючи зростаючу активність баптистської громади у Харкові (жовтень 1937 р.) секретар міському КП(б)У О. Осипов визнавав: «Тут у місті, зараз посилилась діяльність цих баптистів, активізувалась агітація цієї релігійної секти, йде вербовка. Вони доходять до гуртожитків, ідуть у робітничі будинки, проводять релігійну пропаганду не лише серед старих, але й молоді». Повідомлялося і про факти хрещення баптистами представників молоді та робітників підприємств. Через баптистів, зробив висновок О. Осипов «...діють приховані контрреволюціонери дуже організовано та наполегливо» (пер. з рос.) (DAKhO, f. P-2, op. 1, spr. 712, ark. 12, 13).

Але активізували діяльність не лише баптисти. Так, у Зміївському районі за повідомленням голови Першотравневої сільради Дурнова

представники громади суботників намагалися створити свій гурток. В Чугуївському районі, де саме в той час Тернівська сільрада активно «збирала» підписи громадян за закриття діючої місцевої церкви, в будинку місцевого жителя Т. С. Чурилова понад 40 «церковників» збиралися (причому без дозволу райвиконкому і сільради) для проведення богослужіння (Але представники місцевої влади були впевнені у тому, що це зібрання «церковників» пов'язано з наступними виборами) (ДАКхО, ф. Р-3858, оп. 2, спр. 51, арк. 10).

Подекуди рішучий спротив віруючих діям влади змушував останню йти назустріч їхнім вимогам. Так, згідно свідощтву одного з комсомольських активістів, зробленому ним на пленумі Харківського обкому комсомолу (травень 1938 р.), віруючі «у Чугуївському районі організували там похід [проти місцевої влади — Ю. В.] тому, що був заарештований один піп» (пер. з рос.). Місцева влада тоді настільки розгубилася, що «члени сільради... стали займатися підшукуванням іншого попа» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 12, арк. 203).

У Харківському регіоні спостерігалось серйозне занепокоєння місцевого керівництва зростаючою «активністю церковників» в умовах підготовки до виборів в органи державної влади. Так, у доповіді першого секретаря Харківського обкому та горкому КП(б)У М. Гикала на III-й обласній конференції КП(б)У (травень 1937 р.) чимало місця було відведено питанню боротьби з релігією. У його виступі йшлося проте, що «...щоцерковникипідкерівництвомхарківськогомитрополита Одінцева (керував Харківською єпархією «живої церкви» у 1935–1936 рр.) викинули зараз гасло про єдиний фронт, у тому сенсі, що всі свої суперечки, маленьку бійку, яку вони між собою колись вели — згорнути та єдиним фронтом виступити на виборах, щоб будь-що протягнути своїх людей. Теж саме роблять і всілякі сектантські групи, баптисти, евангелісти та інші. Більше того... всі сектантські групи за останній час чималу роботу розгорнули у зв'язку з воєнною небезпекою у капіталістичному оточенні, у якому знаходиться наш Радянський Союз» (пер. з рос.). Очільник обласного комітету КП(б)У висловив явне (хоча й безпідставне) занепокоєння, що «...вони [тобто «церковники» —

Ю. В.] розгортають величезну роботу... щоб молодь нашу захопити і серед молоді вести боротьбу за відмову від вступу до Червоної армії... Тут лише одними органами НКВС, органами каральними ми не можемо обмежитися» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-2, оп. 1, спр. 609, т. 1, арк. 84-85).

У виступі «шефа» обласного НКВС С. Мазо (травень 1937 р.) на цій же конференції КП(б)У також йшлося про зростання активності «церковників»: «вони [тобто «церковники» — Ю. В.] у цілому ряді районів проявляють шалену активність». За його словами у м. Зінькові [годі це місто входило до складу Харківської області — Ю. В.] «з'явився піп, який був зі спеціальним завданням з Полтави — підготувати віруючих до виборів. Церковники розвивають роботу з відкриття церков, розвивають антирадянську агітацію тощо. Замість того, щоб протиставити цій агітації масову політичну просвітницьку роботу, місцеві ради протиставлять їй голе адміністрування, незаконно закривають церкви та вживають цілу низку інших заходів, що, звичайно, викликає велике невдоволення віруючих» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-2, оп. 1, спр. 610, арк. 137). Але свій виступ Мазо завершив іншим «висновком»: «... в наших умовах церква є єдиною легальною нерадянською організацією у нашому Радянському Союзі, і, зовсім природно, ці легальні можливості будуть найширшим чином використані» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-2, оп. 1, спр. 610, арк. 138).

Очільник Харківського обкому та міському КП(б)У М. Гикало на міській партконференції КП(б)У (травень 1937 р.) також безапеляційно запевняв присутніх: «Політичне завдання [«релігійників» — Ю. В.] полягає у тому, що вони збираються організовано виступити на виборах до рад депутатів трудящих, щоб провести до складу рад своїх представників» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-69, оп. 1, спр. 252, арк. 179). «Зараз церковники, — наголошував М. Гикало, — проводять роботу з агітації у частині певних кандидатур, яких вони намічають ... Я говорив у свій час, що в одній сільраді проводили перевірочні вибори на всіх підставах таємного голосування і до сільради, при наявності комуністів і комсомольців до керівництва було обрано попа, куркулів» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-69, оп. 1, спр. 252, арк. 180).

Як бачимо, спроби віруючих і представників духовенства взяти участь у виборах за новим законодавством, представниками радянсько-компартійної номенклатури сприймалися з острахом, як потенційна загроза своєму становищу та, навіть більше, розцінювалися як претензії з боку «церковників» на участь у владі.

Очевидно, для того, щоб навчити представників духовенства та членів їхніх родин «правильному» розумінню нової Конституції в одному з районів Харківщини за розпорядженням місцевого керівництва був навіть організований гурток що складався «виключно з попів та їхніх дружин» для «вивчення положень сталінської Конституції» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-2, оп. 1, spr. 609, ark. 90; spr. 617, ark. 22). Але потім в обкомі КП(б)У цей крок розцінили як «політичну помилку».

Тема наступних виборів до рад та можливість з боку «церковників і сектантів» вплинути на виборчий процес тривалий час перебувала у центрі постійної уваги радянських «компетентних органів». Керівництво НКВС УРСР у таємній телеграмі, надісланій начальникам обласних управлінь НКВС республіки 27 вересня 1937 р. попередило останніх, що «невиявлені та невикриті вороги народу» в «тому числі церковно-сектантські та куркульські елементи активізують свою роботу, намагаючись використати наступну виборчу кампанію для боротьби з партією і радянською владою...» (пер. з рос.). Щоби перешкодити цьому, заступник наркома НКВС УРСР М. А. Степанов поставив перед місцевими органами державної безпеки наступні завдання: по-перше, «своєчасно вилучити антирадянський елемент, що намагатиметься використати передвиборчу кампанію в антирадянських цілях, звернувши особливу увагу на антирадянську діяльність церковників і сектантів, які намагатимуться ... використати вплив на релігійно настроєних трудящих...» (пер. з рос.). А, по-друге, вимагав «розгорнути агентурно-освідомчу роботу... і нагляд за діяльністю антирадянських елементів» (пер. з рос.) (Velikiy terror v Ukraini 2010, I, 141-142). І це було лише початком (свого роду «прелюдією») широкомасштабної репресивної кампанії, проти духовенства і віруючих, яка вже почала розгортатися.

У доповіді керівника Харківського міського КП(б)У В. Литвинова (травень 1938 р.) пролунала інформація, що під час виборів до Верховної Ради СРСР (1937 р.) на виборчих дільницях Харкова «церковники збирали трудящих і запевняли їх не голосувати за кандидатів блоку комуністів і безпартійних» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-69, оп. 1, spr. 277, ark. 111).

Так, в Орджонікідзевському районі Харкова на одну з дільниць зайшов якийсь невідомий «церковник» і закликав виборців не брати участь у голосуванні, говорячи: «Ви — люди святі, праведні і вам не можна голосувати за безбожників» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-69, оп. 1, spr. 277, ark. 108), а на виборчій дільниці № 104 група баптистів «відкрито» проводила «вербування» до своєї громади присутніх домогосподарок (Petrova 1937).

На виборчій дільниці Харківщини під час проведення передвиборчих зборів приходили й священнослужителі. Деякі з них ставили агітаторам «незручні запитання». Таким постійним відвідувачем однієї з виборчих дільниць Харкова, що систематично ставив перед агітаторами «питання провокаційного характеру» виявився (як потім з'ясували «компетентні органи») колишній священник с. Борова Григорович. Такі дії розцінювалося місцевими функціонерами КП(б)У як «антирадянська агітація» (Petrova 1937). Через деякий час його репресували органи НКВС.

У цей час представники церковних громад стали активніше звертатися до місцевих органів КП(б)У із заявами про відвід тих або інших кандидатів, висунутих владою у депутати рад. Так, під час виборів до Верховної ради, що відбувалися у Харкові на території району Журавлівки, представники сектантських громад неодноразово приходили до місцевого райкому КП(б)У та висловлювали свою незгоду з висунутою владою кандидатурою. І райком змушений був кожного разу реагувати на такі заяви «релігійників» та знову і знову займатися відповідними перевітками (однак, і внаслідок перевірок усі претензії «релігійників» до провладних креатур кожного разу визнавалися компартійними органами необґрунтованими) (ДАКхО, ф. Р-69, оп. 1, spr. 383, ark. 62-62 zv.).

Отже, з боку радянської номенклатури як в центрі, так і на місцях спостерігалися серйозні побоювання того, що в умовах таємного голосування, коли за новою Конституцією 1936 р. були зняті формальні обмеження для участі у виборах представників духовенства і колишніх «експлуататорських класів», до органів вищої та місцевої влади могли потрапити політичні суперники ВКП(б) (Kul'chickiy 2013, 604), а відтак, і виникнути потенційна загроза більшовицькій монополії на владу.

Вельми цікаву думку про безпосередній зв'язок великого терору зі зміною виборчих процедур згідно чинним нормам Конституції 1936 р. висловив С. В. Кульчицький: «Найбільш імовірно, хоча документально підтвердити це неможливо, що причиною небачених за масштабами пошуків “ворогів народу” — саме в 1937 р. стала потреба зміцнити сталінську диктатуру в умовах нових виборчих процедур. Вибори до Верховної Ради СРСР були намічені в день прийняття Конституції на “найближчий час”. Однак вони були відкладені більше ніж на рік, до 12 грудня 1937 р. Виборчий бюлетень народу довірили тоді, коли довели його терором до певної кондиції» (Kul'chickiy 2013, 604).

Перепис 1937 р. (дані якого довгий час були утаємничені) свідчив, що не дивлячись на тривалу антирелігійну боротьбу, переважна частина населення СРСР лишалася віруючою. В Україні 50,4 % дорослого населення (тобто віком понад 16 років) було віруючим. У сільській місцевості цей показник дорівнював 57,5 % (Kul'chickiy 2013, 617). У Харківській області, за інформацією М. Гикала, «частка релігійних людей» становила 56,2 %, а по Харкову — 40,6 % (ДАКхО, ф. Р-69, оп. 1, спр. 611, арк. 145). І це був серйозний виклик антирелігійній політиці радянської влади. Фактично, це була констатація приголомшливої поразки, очевидного провалу сталінської «безбожної п'ятирічки».

Слід зазначити, що ще напередодні проведення загальносоюзного перепису населення на Харківщині до керівництва Харківського обкому КП(б)У 2 січня 1937 р. звернулися уповноважені з питань проведення перепису населення Супрун і Пуйло з доповідною запискою. В ній висловлювалося явне занепокоєння з приводу великої кількості позитивних відповідей на питання про свою релігійність у попереднє заповнених опитаними робітниками підприємств переписних

аркушах [анкетах — Ю. В.]. Зокрема зазначалося, що вже «... у перший день попереднього заповнення переписних аркушів Всесоюзного перепису населення 1937 р. нами ... встановлено, що у багатьох випадках на питання п'яте «релігія» даються стверджувальні відповіді. Особливо багато таких випадків є у гуртожитках і бараках, де мешкають робітники ... В бараках Салтівського містечка, в яких мешкають більше 7 тисяч робітників заводів “Серп і молот”, “ХЕМЗ” та інших також є дуже велика кількість випадків, коли на питання про “релігію” було дано стверджувальну відповідь. Звертає на себе увагу той факт, що серед тих, хто записався віруючим є великий відсоток робітничої молоді (чоловіків і жінок)» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р. 2, оп. 1, spr. 260, ark. 556).

Поряд з таким демонстративним визнанням себе віруючим опитаними громадянами, автори записки також вказували і на численні факти приховування опитуваними своєї релігійності: «Мають місце з боку окремих громадян випадки категоричної відмови відповідати на 5-те питання — про “релігію” (Харків, Карлівка, Ізюм)» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р. 2, оп. 1, spr. 260, ark. 557).

Отже, наведений документ показує, що не дивлячись на багаторічне переслідування релігії та агресивну масовану атеїстичну пропаганду, навіть серед такої соціальної групи як робітники («опора диктатури пролетаріату»), а також серед молоді зберігався дуже значний відсоток віруючих. Але в атмосфері страху, підозрілості та нагнітання антирелігійної істерії чимало громадян вважало за краще приховати свою релігійність і зовсім не відповідати на це питання перепису. Приховування віруючими своєї релігійності було своєрідним механізмом її збереження в тих важких обставинах.

Проте в «найкращих традиціях» тієї доби отримані партійними керівниками дані тлумачилися як «пережитки капіталізму у масовій свідомості». Як був змушений публічно визнати (на XIII з'їзді КП(б)У у травні 1937 р.) секретар ЦК КП(б)У П. Любченко: «Перепис населення свідчить про те, наскільки сильні пережитки капіталізму в свідомості людини, зокрема у такій сфері, як релігійні забобони. ... Але треба враховувати, що значна частина записалася тому, що є переконано релігійна» (пер. з рос.) (Socialistichna Kharkivschina 1937).

Та найбільше тодішнього керманича КП(б)У непокоїло інше: «Треба пам'ятати одне. У 1920–1930-х рр. наші вороги, зокрема петлюрівці, використовували церкву як свою основну базу в роботі проти нас ... Не підлягає сумніву, що так звані церковні активісти й петлюрівські недобитки і тепер спробують тут окопатися для того, щоб знайти собі масову базу для роботи проти нас» (Socialistichna Kharkivschina 1937).

Отже, вище компартійне керівництво, як і раніше, не дивлячись прийняття нової Конституції, продовжувало дивитися на церкву та релігію як на легально діючого ідеологічного ворога радянської держави, який за певних обставин може згуртувати навколо себе широкі маси віруючих для боротьби зі сталінським режимом. Це викликало серйозне занепокоєння у представників владних структур, особливо на місцях, побоювання за своє майбутнє. Тож, зовсім не випадково, як на це вже звертали увагу деякі дослідники, що саме проти віруючих і «церковників», у першу чергу, згідно наказів НКВС від 27 березня, 25 квітня та 8 червня 1937 р. були організовані репресивні операції (тобто ще до настання великого терору), тоді як проти куркулів та інших «антирадянських елементів» такі операції розпочалися пізніше — з кінця липня — на початку серпня 1937 р. (Velikanova 2021).

Надзвичайно сильно непокоїло владу і те, що віруюче населення, не дивлячись на всі антирелігійні заходи, на всі намагання властей витіснити релігію з публічної сфери життя, не приховувало своєї релігійності, своїх релігійних почуттів і продовжувало відкрито брати участь у святкуванні релігійних свят і відправленні релігійних обрядів — у святкуванні Великодня та інших церковних свят, освяченні пасхальних куличів («пасок»), хрещенні, сповіді, говінні і т. д. Сучасні дослідники відносять виконання релігійних обрядів віруючими до форм активного спротиву атеїстичній владі (Kalinina 2012, 184; Shlihta 2011, 26). Один з керівників Харківської обласної ради воєвничих безбожників Ткачов, очевидно не надто довіряючи спостереженням своїх підлеглих щодо дійсних «масштабів» прояву релігійності харків'янами, вирішив побувати у церквах Харкова під час святкування

Пасхи Христової 28 квітня 1935 р. з метою особисто перевірити склад «відвідувачів» храмів. Він відвідав церкви на Новоселівці, Холодній Горі та Благовіщенський собор. За його спостереженнями серед тих, хто відвідував богослужіння у цих храмах було «виявлено переважну частину жінок від 30 років і старше, також значну кількість робітників і колгоспників, а також підлітків шкільного віку та трудової інтелігенції» (пер. з рос.) (DAKHo, f. R-1606, op. 1, spr. 442, ark. 38).

Під час Різдва (1935 р.) було зареєстровано численні випадки, коли діти-школярі шедрували, колядували, ходили з Різдвяною зіркою. Такі випадки мали місце в с. Слатині, Сороківці, Черкаській Лозовій, Васищеві, Лизогубівці, Мерефі, Люботині та інших населених пунктах Харківщини. А в Безлюдівці в різдвяних обрядах постійну участь брали й діти дошкільного віку (Gorvat 1935 b, 69). В с. Циркуни (це 15 км від Харкова) «відвідування учнями церкви та сектантських молитовень зробилося звичайним явищем», — обурювався якийсь з дописувачів «Безвірника» (Chefranov 1935, 11). Напередодні різдвяного посту у Циркунах у місцевій церкві проводилось по 10 вінчань, а серед тих, хто здійснював обряд вінчання, вступаючи в шлюб, були комсомолки. У цьому ж селищі діяла і громада євангелістів з «пересувним» пресвітером (Gorvat 1935 a, 28).

Однією з форм спротиву було розповсюдження серед віруючих листів релігійно-містичного змісту так званих «листів щастя». Як зазначав автор зазначеної вище статті М. Горват (до речі, один з керівників харківського осередку СВБ), опублікованій у «Безвірнику», напередодні та у дні святкування Різдва у таких селищах Харківщини як Безлюдівка, Черкаська Лозова, Сороківка, Васищево, Лизогубівка та Мерефа, а в самому Харкові — на Москалівці та на Холодній Горі «поширювалися контрреволюційні рукописні листівки, що їм було надано форму “молитви”, адресовані “віруючим читачам”. Ці “молитви” містили в собі... залякування божими карами за активну участь в соціалістичному будівництві тощо» (Gorvat 1935 b, 69). Окрім цих «... листівок, — зазначав М. Горват, — церковники й сектанти ширили також і усно шкідницькі брехні, казки «про “чудеса”, “знаменія”, “пророцтва”, про всілякі нещастя та лиха і тому подібне» (Gorvat

1935 б, 69). У травні 1937 р. генпрокурор УРСР Г. Железнодорожський доповідав у центр про те, що у Харківській області серед населення поширювалися (за допомогою школярів!) листівки релігійного змісту. Зокрема листівка «...В городе Иерусалиме был слышен голос Господень...» з пропозицією всім, хто одержав листівку, далі розповсюджувати її у 9 примірниках (CDAGO Ucraini, f. 1, op. 20, spr. 7105, ark. 5-6). Звичайно, що подібні прояви релігійного життя влада однозначно кваліфікувала як «пожвавлення контрреволюційної роботи релігійних громад» (пер. з рос.) (DAKhO, f. R-1606, op. 1, spr. 442, ark. 167).

У наступний час ситуація не надто змінилася. Так, у своєму виступі на Харківській міській конференції КП(б)У (травень 1937 р.) секретар Харківського обкому та міському КП(б)У М. Ф. Гикало з явним роздратуванням нагадав аудиторії про численні факти незгасаючого релігійного життя у місті та області: «Яскравою ілюстрацією цього пожвавлення є відвідування церков у передпасхальні та пасхальні дні. У перший день Пасхи [1937 р., яка тоді припала на 2 травня, тобто на “травневі свята” — Ю. В.] у чотирьох церквах Харкова було понад 30 000 чоловік. В одному лише соборі було 7 тис. чол. ... Навіть справа дійшла до того, що у зв'язку з тим, що у деяких церквах, завдяки великому скупченню народу, мали місце непритомлення... Ще більша цифра припадає на говівших, яких було 50 тис. чол., при чому у с. Вільшани церкву щоденно відвідували для говіння понад 600 чол. Прибуток церковних організацій складав суму понад 100 тис. крб. Було освячено біля 15 тис. пасок» (пер. з рос.) (DAKhO, f. P-69, op. 1, spr. 252, ark. 177-178).

«Усі церкви [на Пасху — Ю. В.] були настільки переповнені людьми, що об 11 годині ночі не можна було проникнути до церкви і тому духовенство влаштувало додаткові моління у церковних будинках. Це відбувається у Харкові, при нинішній [нашій — Ю. В.] величезній силі, при величезній кількості робітників, при великій партійній організації, при нашій грамотності...» (пер. з рос.), — обурюючись на конференції М. Гикало (DAKhO, f. P-69, op. 1, spr. 252, ark. 177).

Не пройшли повз уваги М. Гикала й деякі «інновації» харківських священнослужителів при відправленні обрядів: «Попи, враховуючи великий вплив віруючих, перебудувалися у своїй роботі та застосовували низку спрощених методів при здійсненні обрядів... Якщо раніше паски освячували після закінчення служби, то в цьому [році — Ю. В.] почали святити з вечора... Замість того, щоб кожну дитину, над якою здійснювався обряд хрещення, занурювали у воду, [тепер — Ю. В.] обливали одразу до 10 чоловік. Якщо раніше, сповідь проходила над кожним говіючим, то зараз сповіді проводяться гамузом по 15 чоловік: перехрестив 15 чоловік і кінець» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-69, оп. 1, спр. 252, арк. 177). Про те, що така ситуація з відправленням релігійних обрядів була результатом шаленої боротьби з «релігійним дурманом» і склалася внаслідок масового закриття храмів і суттєвого зменшення числа духовенства (зокрема внаслідок репресій) у очільника обкому КП(б)У — ані пари з вуст.

Хоча керівник харківської обласної організації КП(б)У, запитуючи присутніх на пленумі: «чи значить, що всі ці релігійно настроєні люди проти нас?», сам же на поставлене питання негативно відповів: «Ні. Це ні в якій мірі не значить», проте в «найкращих традиціях» радянського атеїзму продовжував твердити (немов «мантру»): «... Релігія — це дурман... релігія — це один з пережитків капіталізму у свідомості людей...» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-69, оп. 1, спр. 252, арк. 177).

Одним з наслідків цього виступу було те, що 15 червня 1937 р. бюро Харківського міськкому КП(б)У зобов'язало міську раду Харкова «намітити і провести в життя необхідні заходи з податкової політики щодо релігійних установ» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-69, оп. 1, спр. 252, арк. 377). Іншими словами, мова йшла про те, щоб міський орган влади суттєво посилив податковий тиск на релігійні конфесії. Так, економічні заходи удушення релігійних громад суттєво доповнювали політичні репресії та ідеологічний тиск щодо духовенства і віруючих, як дієві методи боротьби з «релігійними пережитками минулого».

До речі, за повідомленням органів державної безпеки, що регулярно надходили до найвищого політичного керівництва

СРСР, в різних регіонах країни відбувалися аналогічні процеси. Віруючі, не обмежуючись одними розмовами не лише збирали підписи щодо відкриття зачинених храмів, але й подекуди самовільно намагалися відкривати такі церкви і молитовні будинки, посилаючись на Конституцію (ДАКхО, ф. Р-69, оп. 1, спр. 252, арк. 177). Як було вже сказано вище, про подібні факти розповідали й делегати люднево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 р.

Але найбільшою несподіванкою для керівництва Харківського обкому КП(б)У було те, що «серед тих, хто відвідував у ці дні церкву було до 20 % молоді» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-69, оп. 1, спр. 252, арк. 177). «У соборі навіть є постійна група відвідувачів-студентів університету. До 15 % було [представників — Ю. В.] інтелігенції та службовців, у тому числі видні професори м. Харкова — Федоров, Попов, Милославський, Куденцов та інші» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-69, оп. 1, спр. 252, арк. 177). Газета-орган «Безбожник» з обуренням повідомила читацьку аудиторію, що «у Харківських церквах одночасно у вихідні дні скупчувалися по 50-80 подружжів, що приносили хрестити дітей» (пер. з рос.). Серед тих, хто хрестив дітей було чимало комсомольців (Yevgen'ev 1939 a). «Нам треба боротися за молодь» (пер. з рос.), — робив невтішний висновок М. Гикало (ДАКхО, ф. Р-2, оп. 1, спр. 611, арк. 147).

Про пошкваллення діяльності інших релігійних громад, зокрема баптистів повідомив учасників обласного активу КП(б)У (вересень 1937 р.) Ще один з керівників Харківського обкому КП(б)У О. Осипов: «Тут у місті, зараз посилилась діяльність... баптистів, активізувалася агітація цієї релігійної секти, йде вербування. Вони ходять у гуртожитки, ідуть у робітничі будинки, ведуть релігійну пропаганду не лише серед старих, але й молоді» (пер. з рос.). У своєму виступі Осипов навів численні факти хрещень молодих людей — учнів шкіл, студентів та інших баптистами та євангелістами. Він зробив зловісний висновок у тому дусі, що через баптистів та інших сектантів «... діють приховані контрреволюціонери дуже організовано та наполегливо» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р. 2, оп. 1, спр. 712, арк. 12-13).

Ще одна обставина обурювала партійне керівництво Харківської області, а саме те, що «...усі ці церковники, вони зараз

великий зв'язок мають з фашистськими, іноземними державами і т. д.» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-2, ор. 1, спр. 609, арк. 86). Але ж у чому саме виявився цей зв'язок? Як зазначив Гикало: «Ці факти виявляються навіть по Харкову. Коли у нас ціла низка релігійних людей під керівництвом релігійних церковників [так у тексті його виступу — Ю. В.] вони навіть пішли на те, щоб відправитися до консула з протестом, що їх затискають. Цю обставину не можна недооцінювати...» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-2, ор. 1, спр. 609, арк. 86). Отже, на Харківщині мали місце звернення представників релігійних конфесій до іноземних консульств за допомогою проти релігійних утисків. Це була одна з форм спротиву віруючих і духовенства антирелігійній практиці влади. Подібні дії розцінювалося представниками владних структур як вияв «контрреволюційної активності церковників».

М. Гикало був змушений звернути увагу на ще на одне розповсюджене у цей час явище: «За даними органів НКВС у Харківській області блукають до ста чоловік колишніх ченців, черниць, прочан, пророків, прозорливих Богородець і всілякої нечесті. Всі займається активною антирадянською контрреволюційною агітацією, розповсюджують всілякі контрреволюційні чутки серед населення. Більшість блукаючих елементів страждають фізичними недоліками: той каліка, той сліпий, той кульгавий» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-2, ор. 1, спр. 609, т. 1, арк. 85-86).

При цьому найбільше турбувало М. Гикала те, що такі «мандрівні пророки» та інші користувалися великою повагою у віруючих, а тому влада певний час (за висловом Гикала) не наважувалася «... по відношенню до них... вживати заходи карального порядку» (пер. з рос.) (ДАКхО, ф. Р-2, ор. 1, спр. 609, т. 1, арк. 86), очевидно, побоюючись викликати негативну реакцію та можливі масові заворушення серед віруючого населення Харкова і області.

Отже, у середині 1930-х рр., радянське керівництво послаблює антирелігійний натиск, намагаючись створити собі позитивний імідж як на міжнародній арені, так і всередині країни. 1936 р. приймається нова Конституція, що породила у суспільстві ілюзорні (як виявилось невдовзі) надії на лібералізацію існуючого режиму та його відносин

з релігійними конфесіями. Це спричинило посилення релігійної діяльності духовенства і віруючих.

Вона виявилася у формі публічного відправленні віруючими релігійних обрядів, збиранні ними підписів за відкриття закритих владою храмів, створення релігійними громадами різних не заборонених законодавством гуртків тощо. Така активність «релігійників», що не виходила за межі норм радянського законодавства, в основному зводилася до пред'явлення вимог представникам влади відносно виконання ними положень Конституції 1936 р. щодо свободи совісті. Зустрічаючись з протидією владних структур в реалізації своїх законних прав, віруючі чинили спротив, що виявлявся у різних формах.

Послаблюючи атеїстичний штурм суспільства, тоталітарна влада йшла лише на другорядні (та здебільшого декларативні) поступки, що не торкалися основ її антирелігійної політики, оскільки програмна мета ВКП(б) на побудову безрелігійного суспільства залишалася незмінною. Зберігалися у «недоторканому виді» й адміністративно-репресивні методи «впливу» на релігійне середовище та практика закриття владою ще діючих храмів. У радянсько-компартійної номенклатури, що, як і раніше, вбачала (виходячи з «класово-ідеологічного підходу») у церкві та релігії легально діючого «класового ворога», навіть така вельми обмежена законодавством релігійна діяльність духовенства і віруючих викликала серйозне занепокоєння, особливо в умовах підготовки до виборів до органів влади. Будь-яке посилення релігійного життя сприймалося представниками номенклатури як вияв «контрреволюційної активності церковників і сектантів», а найбільш ефективним методом створення безрелігійного суспільства визнавався державний терор.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Arhiepiscope Onufriy. Istoriya Khar'kovskoy eparhii (1799–2009). Khar'kov, 2009. (In Russian)

Архиепископ Онуфрий. История Харьковской епархии (1799–2009). Харьков, 2009.

Архів USBU в Kharkivs'kiy oblasti. Arhivno-kriminal'na sprava 01403 Garaschenko I. S. 63 ark. (In Russian)

Архів УСБУ в Харківській області. Архівно-кримінальна справа 01403 Гаращенко І. С. 63 л.

Архів USBU v Kharkivs'kiy oblasti. sprava 035121 Arhivno-kriminal'na sprava 035121. Po obvineniiu Lapi V. A., Davidenko P. I., Pevnogo I. T. 276 ark. (In Russian)

Архів УСБУ в Харківській області. Архівно-кримінальна справа 035121. По обвиненню Лапи В. А., Давыденко П. И., Певного И. Т. 276 л.

Архів USBU v Kharkivs'kiy oblasti. Arhivno-kriminal'na sprava 037212. Po obvineniiu Alperina M. V. E. po st. 54-4. 101 ark. (In Russian)

Архів УСБУ в Харківській області. Архівно-кримінальна справа 037212. По обвиненню Альперина М. В. Е. по ст. 54-4. 101 л.

Babenko, L. *Radyanski organi derzhavnoyi bezpeki v sistemi vzayemovidnosin derzhavi i pravoslavnoyi cerkvi v Ukraini (1918 – seredina 1950-h rr.)*. Poltava, 2014. (In Ukrainian)

Бабенко, Л. *Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.)*. Полтава, 2014.

Bezbojnik, 21 serpnya, no. 8, 1937. (In Russian)

Безбожник, 21 серпня, № 8, 1937.

Central'niy Derzhavnyi Arhiv Gromads'kih Ob'ednan' (CDAGO) Ukraini, f. 1, op. 20, spr. 7105, 39 ark. (In Russian)

Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України, ф. 1, оп. 20, спр. 7105, 39 арк.

Chefranov, O. Za yakist' antyrelihiinoi roboty v shkoli. *Bezvirnyk*, no. 1, 1935, s. 11-15. (In Ukrainian)

Чефранов, О. За якість антирелігійної роботи в школі. *Безвірник*, № 1, 1935, с. 11-15.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. R-6452, op. 1, spr. 5740 (Letyaev I. I. 20.07-27.12.1936 r.), 59 ark. (In Russian)

Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-6452, оп. 1, спр. 5740 (Летяев И. И.), 59 арк.

DAKhO, f. R-6452, op. 5, spr. 2427 (Po obvineniiu Birt G. Y. 15.01-23.02.1934), 75 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. Р-6452, оп. 5, спр. 2427 (По обвиненню Бирт Г. Я. 15.01-23.02.1934 г.), 75 арк.

DAKhO, f. R-6452, op. 5, spr. 949 (Mayer A. F. 20.09.1936-10.06.1937), 159 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. Р-6452, оп. 5, спр. 949 (Майер А. Ф. 20.09.1936-10.06.1937 г.), 159 арк.

DAKhO, f. R-6452, op. 4, spr. 2602 (Po obvineniiu Nikonova S. F. i dr. po st. 54-10. 05.09.1936-07.06.1937), 256 ark. (In Russian)

ДАХО, ф. Р-6452, оп. 4, спр 2602 (По обвинению Никонова С. Ф. и др. по ст.54-10. 05.09.1936-07.06.1937 г.), 256 арк.

ДАКХО, ф. R-6452, оп. 4, spr. 3784 (По обвинению Ternovskogo А. М. 09-15.09.1937), 26 арк. (In Russian)

ДАХО, ф. Р-6452, оп. 4, спр. 3784 (По обвинению Терновского А. М. 09-15.09.1937 г.), 26 арк.

ДАКХО, ф. R-6452, оп. 4, spr. 4064 (По обвинению Oleynika S. P. по ст. 54-10), 53 арк. (In Russian)

ДАХО, ф. Р-6452, оп. 4, спр. 4064 (По обвинению Олейника С. П. по ст. 54-10), 53 арк.

ДАКХО, ф. Р. 2, оп.1, spr.712, 94 арк. (In Russian)

ДАХО, ф. П. 2, оп. 1, спр. 712, 94 арк.

ДАКХО, ф. Р. 2, оп. 1, spr. 260, 560 арк. (In Russian)

ДАХО, ф. П-2, оп.1, спр. 260, 560 арк.

ДАКХО, ф. Р-3858. оп. 2. spr. 51, 13 арк. (In Russian)

ДАХО, ф. Р-3858, оп. 2, спр. 51, 13 арк.

ДАКХО, ф. Р-69, оп. 1, spr. 252, 1079 арк. (In Russian)

ДАХО, ф. П.-69, оп. 1, спр. 252, 1079 арк.

ДАКХО, ф. Р-69, оп. 1, spr. 383, 213 арк. (In Russian)

ДАХО, ф. П.-69, оп. 1, спр. 383, 213 арк.

ДАКХО, ф. Р-2, оп. 1, spr. 609, т. 1, 131 арк. (In Russian)

ДАХО, ф. П-2, оп. 1, спр. 609, т. 1, 131 арк.

ДАКХО, ф. Р-2, оп. 1, spr. 610, 181 арк. (In Russian)

ДАХО, ф. П-2, оп. 1, спр. 610, 181 арк.

ДАКХО, ф. Р-69, оп. 1, spr. 611, т. 3, 148 арк. (In Russian)

ДАХО, ф. П-69, оп. 1, спр. 611, т. 3, 148 арк.

ДАКХО, ф. Р-69, оп. 1, spr. 617, 157 арк. (In Russian)

ДАХО, ф. П-69, оп. 1, спр. 617, 157 арк.

ДАКХО, ф. R-1606, оп. 1, spr. 442, 202 арк. (In Russian)

ДАХО, ф. Р-1606, оп. 1, спр. 442, 202 арк.

ДАКХО, ф. Р-69, оп. 1, spr. 277, 591 арк. (In Russian)

ДАХО, ф. П-69, оп. 1, спр. 277, 591 арк.

ДАКХО, ф. Р-3858, оп. 6, spr. 13, 402 арк. (In Russian)

- ДАХО, ф. Р-3858, оп. 6, спр. 13, 402 арк.
- ДАКХО, ф. Р-3858, оп. 6, спр. 10, 681 арк. (In Russian)
ДАХО, ф. Р-3858, оп. 6, спр. 10, 681 арк.
- ДАКХО, ф. Р-3858, оп. 2, спр. 52, 8 арк. (In Russian)
ДАХО, ф. Р-3858, оп. 2, спр. 52, 8 арк.
- Ignatuscha, O. *Instituciyniy rozkol pravoslavnoi cerkvi v Ukraini: geneza i karakter (XIX st.-30-ti rr. XX st.)*. Zaporižjya, 2004. (In Ukrainian)
- Ігнатуша, О. *Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.)*. Запоріжжя, 2004.
- Ignatuscha, O. M., Savchuk, T. G. (upor.). *Istoriya religiy: hrestomatiya-praktikum dliya studentiv vischih navchal'nih zakladiv*. Zaporižjya, 2016. (In Ukrainian)
- Ігнатуша, О. М., Савчук, Т. Г. (упор.) *Історія релігій: хрестоматія-практикум для студентів вищих навчальних закладів*. Запоріжжя, 2016.
- Istoriya radyanskoyi konstituciyi*. Kiyiv, 1937. (In Ukrainian)
Історія радянської конституції. Київ, 1937.
- Fedoseev, P. *Tovarisch Stalin o bor'be s religiey. Pod znamenem marksizma*, no. 1, 1938, s. 13-33. (In Russian)
- Федосеев, П. *Товарищ Сталин о борьбе с религией. Под знаменем марксизма*, № 1, 1938, с. 13-33.
- Fitzpatrick, S. *Povsednevniy stalinizm. Social'naya istoriya sovetskoy Rossii v 30-e godi: gorod*. Moskva, 2008. (In Russian)
- Фицпатрик, Ш. *Повседневный сталинизм. Социальная история советской России в 30-е годы: город*. Москва, 2008.
- Galevich Dimitriy, prot. *Nezaareshtovani listi. Listi svyashchennika z Ukraini do Nimechchini 1922–1938*. B.m., 2001. (In Ukrainian)
- Галевич Дмитрій, прот. *Незаарештовані листи. Листи священника з України до Німеччини 1922–1938*. Б.м., 2001.
- Gorvat, M. (a). *Sektantske kublo v Tsyrkunakh. Bezvirnyk*, no. 1, 1935, s. 28-30. (In Ukrainian)
- Горват, М. (а). *Сектантське кубло в Циркунах. Безвірник*, № 1, 1935, с. 28-30.
- Gorvat, M. (b). *Pro antireligiynu robotu v Harkivskiy primis'kiy smuzi. Bezvirnik*, no. 2-3, 1935, s. 68-69. (In Ukrainian)
- Горват, М. (б). *Про антирелігійну роботу в Харківській приміській смузі. Безвірник*, № 2-3, 1935, с. 68-69.

Kalinina, A. Hristianskie konfessii sovetskoj Belorussii v 1929-1939 gg.: aktivnie i passivnye formi soprotivleniya. *Gosudarstvo, religiya, cerkov' v Rossii i zarubegom [State, Religion, Church in Russia and Abroad]*, no. 3-4 (30), 2012, s.181-202. (In Russian)

Калинина, А. Христианские конфессии советской Белоруссии в 1929-1939 гг.: активные и пассивные формы сопротивления. *Государство, религия, церковь в России и зарубежом*. № 3-4 (30), 2012, с. 181-202.

Konstituciya (osnovnoy zakon) SRSR. V: *Istoriya sovetskoj Konstitucii. Zbornik dokumentov. 1917–1957*. Moskva, 1957. (In Russian)

Конституция (основной закон) СССР. В: *История советской Конституции. Сборник документов. 1917–1957*. Москва, 1957.

Kravchenko, P., Sitarchuk, R. *Protestantski ob'yednannya v Ukrayini v konteksti socialnoyi politiki bilshovikiv (20-30 ti roki XX stolittya)*. Poltava, 2005. (In Ukrainian)

Кравченко, П., Сігарчук, Р. *Протестантські об'єднання в Україні в контексті соціальної політики більшовиків (20-30 ті роки ХХ століття)*. Полтава, 2005.

Krasnov-Levitin, A. E. *Likhiye gody. 1925–1941: Vospominaniya*. Paris, 1977. (In Russian)

Краснов-Левитин, А. Э. *Лухие годы, 1925–1941: Воспоминания*. Paris, 1977.

Kudelko, S., Pavlova, O., Schvec (o.Vladimir). *Arhipastiri Khar'kovskoy eparhii (1799–1999)*. Khar'kov, 1999. (In Russian)

Куделко, С., Павлова, О., Швец (о.Владимир). *Архипастыри Харьковской епархии (1799–1999)*. Харьков, 1999.

Kul'chickiy, S. V. *Chervoniy viklik*. Kn.2. Kyev, 2013. (In Ukrainian)

Кульчицкий, С. В. *Червоний виклик*. Кн.2. Київ, 2013.

Martirologiya ukrayynskih cerkov. T. 1. Ukrayynska pravoslavna cerkva. Dokumenti, materialy. Toronto, Baltimor, 1987. (In Ukrainian)

Мартирологія українських церков. Т. 1. Українська православна церква. Документи, матеріали. Торонто, Балтимор, 1987.

Materiali fevral'sko-martovskogo plenuma SK VKP(b) 1937goda. V: *Voprosi istorii [Issues of history]*, no. 5, 1993, s. 3-23; no. 7, s. 3-24. (In Russian)

Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. В: *Вопросы истории*, № 5, 1993, с. 3-23; № 7, с. 3-24.

Matvienko, M. *Istoriya Khar'kovskoy eparhii (1850–2013)*. Khar'kov, 2021. (In Russian)

Матвиенко, М. *История Харьковской епархии (1850–2013)*. Харьков, 2021.

Odinov, M. I. *Gosudarstvo i cerkov 1917–1938 gg*. Moskva, 1991. (In Russian)

Одинцов, М. И. *Государство и церковь 1917–1938 гг*. Москва, 1991.

Paschenko, V., Kyrydon, A. *Bilshovicka derjava I pravoslavna cerkva v Ukraini. 1917–1930-ti roki*. Poltava, 2004. (In Ukrainian)

Пащенко, В., Киридон, А. *Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки*. Полтава, 2004.

Petrova, I. Politicheskoe nedomislie. *Khar'kovskiy rabochiy*, 13 noyabrya, no. 262 (1162), 1937. (In Russian)

Петрова, И. Политическое недомыслие. *Харьковский рабочий*, 13 ноября, № 262 (1162), 1937.

Russkaya pravoslavnaya cerkov i kommunisticheskoe gosudarstvo. 1917–1941: Dokumenti i fotomateriali. Moskva, 1996. (In Russian)

Русская православная церковь и коммунистическое государство. 1917–1941: Документы и фотоматериалы. Москва, 1996.

Shlihta, N. *Cerkva tih, hto vijiv. Radyans'ka Ukraina, seredina 1940-h – pochatok 1970-h rr.* Narkiv, 2011. (In Ukrainian)

Шлихта, Н. *Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр.* Харків, 2011.

Socialistichna Kharkivschina, 3 chervniya, no. 124 (4855), 1937. (In Ukrainian)

Соціалістична Харківщина, 3 червня, № 124 (4855), 1937.

Taker, R. *Stalin u vlasti. 1928–1941. Istoriya i lichnost'*. Moskva, 1997. (In Russian)

Такер, Р. Сталин у власті. 1928–1941. *История и личность*. Москва, 1997.

Velikanova, O. *Konstitutsiya 1936 goda i massovaya politicheskaya kultura stalinizma*. Moskva, 2021. (In Russian)

Великанова, О. *Конституція 1936 года и массовая политическая культура сталинизма*. Москва, 2021.

Velikiy terror v Ukraini: «Kurkul'ska operaciya» 1937–1938 rr. U 2-h ch. Ch.I. Kyev, 2010. (In Ukrainian)

Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х ч. Ч. I. Київ, 2010.

Velikiy terror v Ukraini: «Kurkul'ska operaciya» 1937–1938 rr. U 2-h ch. Ch.II. Kyev, 2010. (In Ukrainian)

Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х ч. Ч. I. Київ, 2010.

Yevgen'ev, M. (a). Rozgromiti pidstupi mrakobisiv. *Bezbojnik*, 11 sichnya, no. 2 (93), 1939. (In Ukrainian)

Євген'єв, М. Розгромити підступи мракобісів. *Безбожник*, 11 січня, №2 (93), 1939.

Yevgen'ev, M. (b). Schkidliva blagoduschnist'. *Bezbozhnik*, 17 sichnya, no. 3 (94), 1939. (In Ukrainian)

Свєньєв, М. Шкідлива благодущність. *Безбожник*, 17 січня, №3(94), 1939.

Zibrannya uzakonen' i rozporyadjen' robitnichogo i selyans'kogo yuryadu (ZU) URSR, no. 30, st. 121, 1937 (Konstituciya (osnovnoy zakon) URSR). (In Ukrainian)

Зібрання узаконень і розпоряджень робітничого і селянського уряду (ЗУ) УРСР, № 30, ст. 121, 1937 (Конституція (основний закон) УРСР).

Yurii Volosnyk

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1879-8378>

THE STATE AND CONFESSIONAL LIFE IN KHARKIV REGION ON THE EVE OF THE GREAT TERROR (1934 – THE MIDDLE OF 1937)

The article is dedicated to religious life in Kharkiv region on the eve of The Great Terror and the influence of the Soviet state on it. The article analyzes the historiography of the issue under study, and concludes that despite the emergence of recent scientific works, which address various aspects of the functioning of individual religious denominations in Kharkiv region in the 1930s, the issue of reviving religious life in the region on the eve of The Great Terror unleashed by the totalitarian regime is still virtually out of sight of modern scientists and has not become an object of special study. Such processes as the believers' reaction to the state's activity, their resistance against the state's oppression, the influence of the Constitution of 1936 on the religious circumstances, as well as the factors of religious life in Kharkiv province on the eve of the Great Terror have not been sufficiently studied yet. The article analyzes the conditions of religious denominations' activity on the eve of the Great Terror. The influence of various factors on the revival of religious life is revealed. The different forms of manifestation of religious activity in Kharkiv region are elucidated. The article shows that the public discussion and adoption of the Constitution of 1936, which formally abolished the restrictions on the political rights of the clergy and proclaimed the freedom of conscience, resulted in increased activity of different groups of clergy and believers. The latter hoped for rapid normalization and liberalization of state-confessional relations. However, the revival took place in the situation when the previous practice of repression against members of various religious denominations and the closure of temples and prayer

houses still continued. In these circumstances there were the different form of believers' resistance and the defense of the religious rights which were decelerated by the laws. This activity of "the religious" did not go beyond the limits set by the current Soviet legislation and was generally aimed at ensuring freedom of conscience for citizens as proclaimed in the Constitution. In particular, this manifested itself in believers' attempts to collect signatures to open churches closed (contrary to the existing law) by local authorities, and in numerous petitions and delegations to local and higher authorities, demanding that the prayer houses be returned to the religious communities. Religious communities actively also created various circles (choral singing, chess, etc.) in order to attract young people. There were appeals from the representatives of religious communities to consular offices of foreign countries for support against anti-religious harassment, etc. At the same time, the participation of believers (especially young people) in public worship and mass attendance of religious services, especially during church festivals, etc. intensified. The 1937 census revealed a high level of religiosity among the population (including the younger generation) which was conclusive proof of the failure of Stalin's "Godless Five-Year Plan." Another important factor in stirring up religious life was the preparation and holding of elections to the Supreme Council of the USSR according to the new electoral laws, during which a fairly high level of self-organization of the clergy and believers were shown to the authorities, as well as their attempts to participate in the electoral race. It seriously frightened the nomenclature of the Soviet Communist Party, which perceived religion and the church as the institutions of the class enemies (according to their ideological paradigm). So they were regarding the state terror as the most effective method of struggle against the religion.

Keywords: the Constitution of 1936, religious confessions, clergy, the Great Terror, the "Godless Five-Year Plan," the nomenclature of the Soviet Communist Party.

Текст надійшов до редакції 28.05.2022.

The text was received by the editors 28.05.2022.

Текст затверджено до друку 27.06.2022.

The text is recommended for printing 27.06.2022.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-04>
УДК 329(477)РУП:323.281(091)“1903/1904”

Сергій Наумов

доктор історичних наук, професор
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: s.o.naumov@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0289-4357>

«РОЗГРОМ» РУП 1903 р.: МАСШТАБИ І ЧИННИКИ (НЕ)УСПІХУ ВЛАДИ

Стаття є першим спеціальним дослідженням жандармської операції кінця 1903 – початку 1904 рр., спрямованої на ліквідацію Революційної української партії. Дотеперішня історіографія питання обмежується згадками про окремі епізоди операції в публікаціях ширшого змісту. Джерельну базу дослідження склали архівні документи жандармських управлінь і охоронних відділень, періодика РУП та спогади її активістів. На основі авторської реконструкції стану й персонального складу партійних структур у 1903–1904 рр. зроблено спробу визначити наслідки операції для центрального, регіонального та місцевого організаційних рівнів РУП. Прیدілено увагу чинникам, які детермінували неоднозначний перебіг подій та різне становище в партійних організаціях (особовий склад, керівні органи, матеріально-технічна база, зв'язки, масштаби діяльності тощо). Піддано критичному перегляду усталену в історіографії оцінку цих наслідків як катастрофічних для РУП. Базована на кон'юнктурних висловлюваннях лідера партії М. Порша та її «архіваріуса» й історика А. Жука, вона не підтверджується емпіричним матеріалом. Внаслідок

Як цитувати: Наумов, С. «Розгром» РУП 1903 року: масштаби і чинники (не)успіху влади. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 61, 2022, с. 85-109, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-04>.

How to cite: Naumov, S. The «Rout» of the Rup in 1903: The Scale and Factors of the Government's (Un)Success. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 61, 2022, pp. 85-109, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-04>. (In Ukrainian)

жандармської операції 1903 р. РУП дійсно зазнала великих втрат, проте вони були частковими й тимчасовими. Значній частині партійної мережі на всіх рівнях вдалося уникнути провалів і забезпечити безперервність життєдіяльності партії. Організації, які були розгромлені, за кілька місяців змогли відновити свою роботу. Зміна партійного лідера й розкол на «невідбутому» з'їзді РУП 1904 р. сприяли більш чіткому визначенню ідеології та організаційної структури партії. Це дає підстави кваліфікувати тогочасні події як (не)успіх влади: завдавши разючого удару по провідних організаційних центрах РУП на території імперії, вона не змогла не тільки реалізувати свій план знищення партії, а й ліквідувати жодної організації.

Ключові слова: РУП, 1903 р., жандармська «ліквідація», місцеві організації, партійні комітети, «внутрішня» агентура.

Восени 1903 р. найпомітніша українська партія — Революційна (РУП) — зазнала найбільшого в її історії провалу. Обшуки й арешти розпочались у жовтні 1903 р. і були призупинені на вимогу Департаменту поліції до «загальної ліквідації» РУП. Формулювання відображає не тільки характер жандармської операції («ліквідація» як завершення оперативної «розробки» нелегальної структури), яка розпочалась у листопаді і тривала з перервами до лютого 1904 р., а й її тотальний (у межах усієї партії, а не окремих організацій) масштаб, намір повністю покінчити з РУП. Про ті події є згадки як у спогадах діячів партії (Galagan 2005; Kollard 1972; Livyc'ka 1972; та ін.), так і в науковій літературі (Germajze 1926; Golovchenko 1996; Duchyns'kuj 1928; Naumov 2006; Sarnac'kuj 2006). Але спеціального дослідження про «розгром» 1903 р. досі не створено, а наявні свідчення залишають багато питань, зокрема, й щодо того, наскільки ефективними були дії влади та завдяки чому їх результат був досягнутий.

Оцінка масштабів розгрому ґрунтується здебільшого на висловлюваннях тогочасних партійних активістів. Так, за словами М. Порша (до подій 1903 р. був лідером «Вільної громади на Полтавщині») (Лубни), а після них став на чолі усієї партії), головні «вільні громади» жандармам удалось «майже цілком знищити, і мало не всі її видатні інтелектуальні сили опинилися по тюрмах... На початку 1904 р. партія лишилася без усякого проводу, а партійна

праця майже завмерла» (Porsh 1936, 31). А. Жук, відомий діяч РУП-УСДРП, згодом її «архіваріус» та історик, відзначав, що «арештами і примусовою або добровільною еміграцією за кордон визначних членів РУП, в тім числі членів партійного проводу, партія була дуже ослаблена, а партійний апарат зруйнований» (Zhuk 1962, 54). Спроб верифікації чи уточнення цих свідчень зроблено не було; у кращому разі в літературі наводяться дані по окремих партійних осередках. А вони (свідчення) потребують критичної оцінки хоча б тому, що навіть найбільш утаємничені в партійних справах люди (А. Жук та М. Порш зокрема) не мали достатньої інформації про їх стан, особливо на місцях, значну частину своїх матеріалів публікували кількома десятками роками пізніше. Це засвідчує, між іншим, і їхнє листування стосовно 1903 р. Так, в одному з листів (1928 р.) А. Жук просив М. Порша надати «для перевірення деяких моментів з моїх споминів і доповнення їх бракуючими мені відомостями» такі дані: «З кого складався партійний центр, як також центр київської організації від осені 1903 р. ...? Хто взагалі провадив справами партії на місцях від осені 1903 р. до кінця 1904 р. ...?» (Magurchak 2009, 27). Показова й відповідь М. Порша: «Розуміється, тяжко буде мені пригадати все, дати, прізвища, факти, постанови. Писаних матеріалів, що оживили б пам'ять, в мене немає» (Magurchak 2009, 30). Крім того, наведені вище оцінки, на які спирається й історіографія, мають надто загальний характер і загальнопартійний вимір.

У зв'язку з цим є сенс уточнити, наскільки це можливо, реальні втрати партійних структур від арештів 1903 – початку 1904 рр. на всіх рівнях — центральному, регіональному й місцевому.

Вищими керівними органами РУП після II з'їзду (грудень 1902 р.) були Центральний (ЦК) і Закордонний (ЗК) комітети. ЦК в 1903 р. утворювали Д. Антонович, В. Винниченко й В. Козиненко. З них під арешт восени 1903 р. потрапив Д. Антонович. Що стосується В. Винниченка, то він був арештований раніше, в липні, й доволі випадково (його на кордоні видав «пачкар» — контрабандист при ввезенні нелегальної літератури), а потім більше року перебував в ув'язненні (Kul'chuc'kuj, Soldatenko 2005, 38). Про В. Козиненка, який був порівняно малопомітною постаттю

в партійному керівництві — в чернетках А. Жука є красномовна ремарка: «Козиненко ролі не грав» (CDAVO Ukraїnu, f. 3807, op. 1, spr. 10, ark. 56), — інформація відсутня. Все ж, вважаємо, якби він потрапив за ґрати, про це було б відомо. Тож безпосередньо від «розгрому» постраждав один із трьох членів ЦК. Інша справа, що Д. Антонович на той час був визначальною постаттю в керівництві РУП, її справжнім і беззаперечним вождем, а В. Козиненко самотужки був неспроможний вести справи ЦК. Внаслідок цього робота комітету, швидше за все, була мінімізована, проте ненадовго. Вже на початку 1904 р. до складу ЦК було кооптовано М. Порша й А. Гука (Golovchenko 1996, 34) (факт кооптації, на нашу думку, підтверджує, що В. Козиненко залишався на волі, — адже зробити це міг діючий член ЦК), й він відновив свою дієздатність.

Закордонний комітет, який у 1903 р. перебував у Львові, на території Австро-Угорщини, був недосяжним для російської поліції. Він не тільки не зазнав кадрових втрат, а, навпаки, зростав кількісно й посилював свою діяльність, поповнюючись за рахунок політичних емігрантів з Наддніпрянщини. Але його вплив на партійне життя зменшився через «провали» в Російській імперії, втрату зв'язку з організаціями, каналів транспортування літератури тощо. В цілому робота партійного центру, передусім ЦК, постраждала внаслідок подій 1903–1904 рр., проте не була паралізована.

Регіональними осередками партії були «вільні громади» на чолі зі створеними після Першого з'їзду РУП (грудень 1902 р.) комітетами, статус яких можна умовно прирівняти до губернських. До 1903 р. найбільш впливовою з шести «вільних громад» була Харківська, завдяки своїй історичній ролі та особистості Д. Антоновича — незаперечного лідера партії в той час, а найпотужніша організаційна мережа на чолі з двома «вільними громадами» (в Полтаві й Лубнах) діяла на Полтавщині. Саме з них почалися арешти 1903 р. й саме вони постраждали найбільше. Пильну увагу поліції до них і до партії в цілому привернула масова агітація РУП, яка, за офіційною оцінкою, стала каталізатором селянського повстання 1902 р. на Полтавщині й Харківщині, і набувала все більшого розмаху потягом 1903 р. Вперше

в історії українського руху одна з його складових стала об'єктом тривалого систематичного «зовнішнього» спостереження: з філерами, відстеженням діяльності і зв'язків та їх аналітикою. У поєднанні з деякими іншими засобами, які теж уперше стали практикуватись щодо українських організацій (як-от «внутрішнє» агентурне спостереження) і на тлі доволі нехитрої конспірації рупівців це дало чимало матеріалу.

Перші арешти відбулись вже на початку жовтня у Полтаві, де поліції вдалося натрапити на слід великого «транспорту» партійної літератури, який перевозив М. Гмиря. Серед тих, хто допомагав переносити вантаж, був агент охоронного відділення «Арсеньєв» (Pustovit, Korotenko 1995, 103). Спостереження за причетними до «транспорту» та їхніми зв'язками призвело до «з'ясування» активістів РУП у Полтаві, Лубнах, Прилуках та їхньої комунікації з Харківським комітетом РУП (CDIAUK, f. 275, op. 1, spr. 2, ark. 420). До «Справи Полтавської групи РУП» було притягнуто 50 осіб з Полтави й п'яти повітів. Серед них — майже всі провідні діячі Полтавської «вільної громади», частина активістів «Вільної громади на Полтавщині» (Naumov 2006, 51). Варто звернути увагу на деякі особливості цих подій. У Полтаві арешти членів комітету відбувались пунктирно: М. Гмиря був заарештований у жовтні, В. Фідровський — у грудні 1903 р., Г. Іваницький, А. Кучерявенко, К. Шаревський — у січні 1904 р. Завдяки цьому ті, хто ще залишався на волі, не тільки мали змогу приховати партійні справи від ще більшого провалу, а й продовжували роботу, хоча й значно обережніше, про що свідчить їхнє листування того часу (Pustovit, Korotenko 1995, 104-106).

В Лубнах завдяки наявності «своїх людей» у органах влади поліцейська акція не стала несподіванкою (Gankevych 1920, 85). Тому, хоч у місті було проведено близько 20 обшуків і арештів (Duchyns'kuj 1928, 300), не вдалося здобути переконливих доказів існування місцевої організації, і лубенці були приєднані до полтавської справи. М. Лівичка згадувала про провокаторів у Лубенській організації (Livyc'ka 1972, 151), проте вони були простими робітниками й не могли завдати великої шкоди; до того ж не виключено, що вони почали працювати на поліцію пізніше. «Вільна громада на Полтавщині» постраждала істотно менше, ніж Полтавська чи Харківська: на волі залишилась більшість комітету

й активу. Найбільшою втратою став арешт лідера організації М. Порша: хоча за тиждень він звільнився, працювати в Лубнах більше не мав можливості.

У Харкові «зовнішне» спостереження за місцевими рупівцями велося впродовж усього 1903 р. В поле зору поліції потрапила загалом 71 особа; Б. Мартоса, наприклад, в одній із його поїздок філери супроводжували територією кількох губерній (Sarnac'kuj 2006, 327-329). Початок «ліквідації» в Харкові, як і в Полтаві, поклав арешт «транспорту», привезеного П. Андрієвським 19 листопада. У справі Харківської «вільної громади» проходили 22 особи (близько половини її складу), в тому числі весь провід (комітет і найближчий актив): Д. Антонович, П. та С. Андрієвські, А. Жук, О. і В. Міхновські, Б. Камінський, Ю. Коллард та ін. (Naumov 2000, 117, 120). Провал у Харкові показовий у тому відношенні, що він продемонстрував ефективність застосування жандармами в боротьбі проти РУП нової тактики, вже випробуваної на інших революційних організаціях: використання «внутрішньої» агентури, або «провокаторів», як їх тоді називали в опозиційному середовищі. До системного формування кадрів спеціально зорієнтованої на український рух агентури справа тоді ще не дійшла: це були або нещодавно завербовані, або ж ті, хто діяв у інших нелегальних партіях, з якими співпрацювала РУП. До останньої категорії належав харків'янин (родом з приміських Дергачів) І. Доброскок, кар'єра якого в жандармському відомстві стала широко відомою завдяки викривальним публікаціям В. Бурцева (Bursev 1923, 194, 224-226 та ін.; Kollard 1972, 157). Він спеціалізувався на РСДРП, але мав тісні зв'язки з «вільною громадою»; А. Жук називав цього «українського Азефа» «діяльним членом харківської організації РУП», який навіть постачав їй друкарський шрифт просто з жандармського управління (Zhuk 2002, 200; CDAVO Ukrain'u, f. 3807, op. 2, spr. 23, ark. 10 zv.). Те, що в Харкові ситуація для РУП склалась чи не найгірше, — великою мірою результат дій Доброскока (він спричинився й до провалу П. Андрієвського, з якого розпочалися арешти, напевне видав більшість діячів громади, з якими мав дружні стосунки), докладно описаних Ю. Коллардом (Kollard

1972, 138-160). Не виключено, що він міг надавати інформацію і про Полтавську організацію, з якою Харків активно співпрацював.

Складно з'ясувати становище в Київській «вільній громаді». Релевантних досліджень цього питання виявити не вдалось. У монографії В. Головченка без жодної конкретики зазначено, що внаслідок осінніх арештів 1903 р. вона була розгромлена, як і три лівобережні (Golovchenko 1996, 34). Свого часу ця констатація була трансльована і в нашій монографії (Naumov 2006, 51). Мемуаристика в цьому питанні достатньо суперечлива. М. Порш, який прибув до Києва в січні 1904 р. й очолив Київську «вільну громаду», згодом відзначав, що вона була тоді «до краю» зруйнована провалами (Porsh 1936, 32). Втім, варто взяти до уваги, що така констатація вигідно підкреслювала його роль у подальшій відбудові організації (те саме, до речі, стосується й його оцінки стану партії загалом). Спогади активного діяча Київської «вільної громади» М. Галагана фіксують істотно менші масштаби втрат: сам він був заарештований 4 лютого 1904 р., «із членів РУП сиділи тоді на Лук'янівці Б. Матюшенко, Я. Левченко та М. Гутник» (Galagan 2005, 105). Вагомість цих втрат не варто недооцінювати: Б. Матюшенко був членом Київського комітету (жандарми вважали його керівником, що могло відповідати дійсності), інші двоє, як і М. Галаган, теж відігравали доволі помітну роль в організації. Простежити докладніше наслідки арештів на персональному рівні важко через відсутність і/або ненадійність потрібної інформації навіть щодо найвідоміших діячів, членів Київського комітету РУП. Для прикладу, О. Федьков повідомляє, що якраз у листопаді 1903 р., синхронно з арештами, до Львова прибули кияни О. Скоропис-Йолтуховський і М. Ткаченко (Fed'kov 2017, 114). Але дружина останнього Н. Романович-Ткаченко згадувала, що арешт її чоловіка стався ще влітку (Romanovych-Tkachenko 1925, 115), тож не був пов'язаний з осінньою хвилею. Вона ж відзначала, що О. Скоропис-Йолтуховський був у Львові вже влітку 1903 р. (за словами Ю. Назарук, його «було делеговано за кордон» (Nazaruk 2009), тобто виїхав він не через арешти), як і П. Канівець (Romanovych-Tkachenko 1925, 112). А за інформацією жандармів, П. Канівець тоді перебував під наглядом поліції

в с. Алтинівка Кролевецького повіту, звідки зник у вересні, якийсь час переховувався в Києві й лише навесні 1904 р. виїхав за кордон (Fed'kov 2017, 114). У будь-якому разі, він не постраждав від осінніх арештів. Якщо правильні висловлені вище припущення щодо В. Козиненка, то він мав залишатися на волі (принаймні, про його ув'язнення нічого не відомо). Загалом складається враження, що ситуація для РУП у Києві була не настільки прикрою, як на Полтавщині й Харківщині. За даними О. Гермайзе, «ліквідація» тут розпочалась у ніч на 9 грудня 1903 р., але була «безсистемною» (Germaize 1926, 105). Жандарми були далекі від усвідомлення дійсного стану справ у Київській громаді та її ролі в партії: місцеве охоронне відділення в листопаді доповідало Департаменту поліції, що вона «не має правильної організації», «як ціле не виявляється» тощо (CDIAUK, f. 275, op. 2, spr. 2, ark. 17). Свою роль тут могла відіграти та обставина, що його агенти «Бурка» («інтелігент»), «Дикий» («напівінтелігент»), «Високий» («простолудин»), які були тоді серед київських рупівців (ibid., ark. 16), вірогідно, перебували на нижчих щаблях організації. Можливо, одним із них був «провокактор» Кочоровський, який, за свідченням М. Галагана, «здав» Б. Матюшенка (Galagan 2005). Список підозрюваних, якщо порівнювати з іншими справами, істотно поступається якісно: 14 осіб з 36 — це селяни Сквирського повіту, а серед киян чимало робітників і ремісників, серед інтелігентів поряд з дійсними активістами (Б. Матюшенко, О. Лола, М. Ткаченко та ін.) є зовсім невідомі, які були або рядовими членами організації або й узагалі до неї непричетними (CDIAUK, f. 275, op. 2, spr. 2, ark. 18-21). В підсумку Київська «вільна громада» так само втратила більшість свого проводу, але не тільки в результаті цілеспрямованої жандармської операції, а внаслідок різних причин і в різний час впродовж 1902–1903 рр., до того ж здебільшого в інший спосіб: через еміграцію, а не ув'язнення. Безпосередньо ж арешти 1903–1904 рр. зачепили, схоже, не так багато київських рупівців, в тому числі й провідних. Важливо підкреслити також, що провал кількох із них (М. Галагана, П. Канівця, можливо, ще когось) став наслідком не «ліквідації» київського осередку, а викриття сільських груп, з якими вони працювали. Зрештою, ці питання потребують додаткового

спеціального вивчення, та виглядає так, що арешти в Києві були далеко не такими відчутними для місцевої «вільної громади», як у Харкові та на Полтавщині. За словами О. Гермайзе, «ліквідація» в Києві «навіть найменше не зліквідувала інтенсивної роботи РУП» (Germaize 1926, 105).

Але загалом жандармська «ліквідація» чотирьох найбільш дієздатних «вільних громад» на деякий час спричинила руйнування основної частини партійного апарату і внутрішньопартійних зв'язків, функціонування РУП як цілості було паралізоване, найдосвідченіші партійні кадри були відірвані від своїх організацій. Щоправда, в більшості випадків слідству не вдалося здобути достатніх доказів для передачі справ до суду, й вони зрештою були припинені; решта потрапила під амністію у зв'язку з народженням спадкоємця престолу (жовтень 1904 р.). Та ця процедура тривала в різних випадках від кількох місяців до року, багатьом фігурантам було обмежено право на проживання в певних містах та призначено особливий нагляд поліції (згодом його було скасовано). Тож і після звільнення можливості для партійної роботи були істотно звужені.

Проте і в цих регіональних центрах, які постраждали найбільше, організаційне життя повністю не припинялось. Рештки організацій, не виявлені поліцією, та підготовлений раніше кадровий резерв давали можливість зберегти присутність і активність РУП, а суспільний запит забезпечував необхідне підґрунтя і стимул для неї. З весни-літа 1904 р. стали помітні ознаки поживлення партійної роботи.

«Вільна громада на Полтавщині» під керівництвом А. Лівичького протягом 1904 р. поступово нарощувала свій вплив і розмах роботи. За свідченням М. Лівичької, наприкінці року у складі організації (на нашу думку, радше під її впливом) було до 150 робітників і робітниць (Naumov 2006, 55). З усіх «вільних громад» Лубенська вступила в революційний 1905 р. найбільш дієздатною.

Арешти 1903–1904 рр. серйозно підірвали діяльність Полтавської організації, але не зупинили її, як вважала поліція. У січні 1904 р. К. Шаревський повідомляв ув'язненому М. Гмирі: «А усе ж таки на цих днях відозву випустили, а все ж таки агітація шириться і діло росте.

Коли заарештують нас, усіх, на наше місце заступлять гімназисти, ремісники...» (цит. за: Pustovit, Korotenko 1995, 106). Більшість рядових членів уникнула арешту, і з виходом на волю керівників робота партії в місті й районі відновилась, хоч і в значно меншому обсязі. Очевидно, для її налагодження навесні 1904 р. до Полтави приїздив піднаглядний С. Петлюра (CDIAUK, f. 336, op. 1, spr. 370, ark. 114). Велика увага приділялась вихованню молоді, яка мала поповнити партійну організацію. У Полтаві це були передусім учні ремісничої та фельдшерської шкіл, випускники гімназій. Активізація роботи гальмувалась дефіцитом коштів і партійних видань. З іншого боку, полтавці мали можливість поділитись літературою з Київською «вільною громадою» (CDAVO Ukraï'ny, f. 3807, op. 1, spr. 8, ark. 81; Duchyn'skuj 1928, 308).

Останнє можна було б пояснити ще гіршим становищем у Києві. Проте, мабуть, справа в іншому: під керівництвом М. Порша відроджена Київська «вільна громада» стала організаційним центром усієї роботи РУП на території Російської імперії і, крім того, обслуговувала великий район — фактично все Правобережжя, тож гостро потребувала літератури. У зв'язку з цим не пізніше травня 1904 р. вдалося «поставити» нелегальну друкарню комітету. Це, до речі, завжди було ознакою добре налагодженої роботи і значно розширювало її перспективи. Одним із джерел відновлення організації став студентський актив, і наприкінці листопада 1904 р. місцева Українська студентська громада влилась до партії.

Чи не найгірше складались справи в Харківській «вільній громаді». Після арештів вона так і не змогла повністю відновитись, остаточно втратила свою лідерську роль у партії. Якийсь час робота велась головним чином через місцеву Українську студентську громаду. Але й тут партійне життя поступово налагоджувалось. Вже у січні-лютому 1904 р. було випущено кілька листівок Харківського комітету РУП (тобто пауза в видавничій діяльності тривала не більше двох місяців), з'являлись вони й пізніше (Праця, 1, 12). Після припинення слідства і скасування мір покарання з вересня 1904 р. до Харкова почали повертатись активісти РУП — В. Міхновський, Ю. Коллард, наїжджали Д. Антонович, А. Жук.

Але багато не повернулось, і організація залишалась ослабленою. Для відновлення партійної роботи Харківська Українська студентська громада в листопаді 1904 р. теж приєдналась до РУП (Naumov 2000, 120).

Про долю решти регіональних осередків РУП М. Порш лаконічно зауважував: «Такого самого лиха зазнали одночасно й дрібніші вільні громади» (Porsh 1936, 31). Проте насправді поліцейська акція 1903–1904 рр. їх практично не зачепила. Звісно, вони певною мірою відчули на собі її вплив (зниження активності, деякі кадрові втрати тощо), але в цьому не було нічого екстраординарного для конспіративної діяльності. Лідер Чорноморської «вільної громади» (на Кубані) С. Ерастов пізніше згадував, що «у 1903 р. стався частковий провал у нашій організації РУП» (Erastov 2006, XXV), проте з контексту зрозуміло, що йшлося про події кінця 1902 – початку 1903 рр. Після того, за словами самого С. Ерастова, «робота РУП не спинялася», а її фінансовий стан у 1904 р. давав можливість «відсилати чималі суми й до Києва, партійного центру» (ibid., XXVI). Організація мала проблеми з плинністю кадрів, але вони були хронічними для неї в той час, оскільки Кубань використовувалась наддніпрянськими рупівцями як тимчасовий притулок чи сховок від поліцейського переслідування.

«Вільна громада на Чернігівщині» з центром у Ніжині постраждала від жандармської акції 1903–1904 рр. хіба що опосередковано: ослаблення Київського комітету, до якого вона тяжіла, не могло не позначитись на якості її роботи. Крім того, на Чернігівщині були розгромлені деякі сільські партійні групи, пов'язані з Київським комітетом (Naumov 2006, 57). Але загалом ніжинський осередок уникнув провалу: О. Кривобок, місцевий дослідник партійних організацій регіону, узагалі не помітив якихось жандармських заходів у той час; натомість відзначає пожвавлення роботи (Kryvobok 2005; Kryvobok 2008, 32). Частково це пов'язано з тим, що «Вільна громада на Чернігівщині» сформувалась найпізніше, вже в 1903 р., і її діяльність тоді ще не привертала уваги місцевих жандармів. До того ж і ефективність їхньої роботи була невисокою, бо кількісно і якісно Чернігівське ГЖУ було одним із найслабших в Україні. Не дивно, що в підготовлених

тут політичних оглядах губернії за 1903–1904 рр. немає жодного слова про українські організації (CDIAUK, f. 1439, оп. 1, спр. 100, 161).

Говорячи про незначні втрати цих двох «вільних громад», варто пам'ятати, що вони в той час були малочисельними, організаційно і кадрово слабкими, мали обмежений район діяльності. Їхня роль у партійному житті була маргінальною, порівнюючи з іншими чотирма, компенсувати ослаблення яких вони були неспроможні.

Крім «вільних громад», як регіональний осередок партійної роботи слід відзначити створену в 1903 р. організацію РУП у Петербурзі на чолі з Північним комітетом. Вона посідала в партії особливе становище, оскільки спиралась на потужний кадровий ресурс (завдяки численному студентському представництву з українських губерній) й відігравала важливу роль у транспортуванні нелегальної літератури з-за кордону та фінансуванні партійної роботи, мала, як і «вільні громади», окреме представництво на «невідбутому» з'їзді РУП 1904 р. Спогади Д. Дорошенка й О. Лотоцького, які посідали в 1903–1904 рр. провідне становище в українському підпіллі імперської столиці (перший був членом Північного комітету РУП, а другий — одним з найпомітніших діячів місцевої громади Загальної української організації), не фіксують жодного епізоду, пов'язаного з арештами (Doroshenko 1949, 48-49; Lotoc'kyj 1966, 308-312).

Наслідки провалів 1903–1904 рр. не обмежувались кадровими втратами. Руйнувалась підпільна матеріальна база партійної роботи, зосереджена передусім у «вільних громадах». Тяжкі наслідки мала втрата «техніки», тобто устаткування для розмноження нелегальної літератури, без якої агітаційно-пропагандистська діяльність була неможливою. Щоправда, до Першої російської революції у розпорядженні РУП вона була доволі примітивною, представленою переважно ручними, доступними і простими в використанні знаряддями (гектографи, мімеографи, шапірографи тощо). Та й їх «поставити» було непростою справою: треба було дістати обладнання й витратні матеріали, забезпечити місце й підготувати людей для тиражування та ін., причому зробити це все так, щоб не привернути уваги поліції, яка ретельно пильнувала такі речі. Набагато важче

було організувати нелегальну друкарню. В 1903 р. тільки Київський комітет зміг забезпечити постійну роботу власної друкарні, яка була центром видавничої діяльності РУП на території Російської імперії. У зв'язку з арештами вона тимчасово припинила свою роботу: якщо перші листівки Київської «вільної громади» за 1903 р. (ч. 1-2) були друкованими, то останні (ч. 16-19) — гектографованими. Та, як уже зазначалось, не пізніше травня 1904 р. друкарня Київського комітету знову запрацювала на регулярній основі, про що свідчить її продукція (Germajze 1926, 296-319).

В періодичних виданнях РУП-УСДРП того часу зустрічається інформація про партійні друкарні на Полтавщині, проте вона ненадійна і погано піддається верифікації. Так, була глуха і загалом сумнівна згадка про арешт якоїсь української друкарні у Прилуках (Dobra povuna, 6-7, 20); якщо вона відповідає дійсності, то це могла бути тільки нелегальна друкарня РУП. Є авторитетні свідчення про друкарню Полтавської «вільної громади». «Наш голос» пізніше повідомляв (без зазначення дати), що вона була поставлена заходами М. Гмирі (Mykola Gmyrja 1911, 346-347). Про друкарню громади згадував і Ю. Коллард, оповідаючи про прокламацію до річниці скасування кріпосного права (лютий 1902 р.), яку було «видруковано в великому числі примірників»: «Друкувалося спочатку на гектографі, а далі в маленькій типографії, яка працювала в с. Терешках біля Полтави на хуторі гімназисток Якубовської й Покровської. У цій типографії видруковано між іншим і прокламацію «Шандрівський страйк»» (Kollard 1972, 93). Проте є підстави для сумнівів у достовірності цієї інформації. Вона не підтверджується іншими спогадами, інформацією про іншу продукцію полтавської друкарні. Взагалі малоймовірно, щоб полтавські рупівці мали свою друкарню на початку 1902 р., коли організація тільки ставала на ноги. Про листівку 1902 р. («41 рік назад 19 лютого люди визволялись...») є згадки у статті А. Дучинського й матеріалах А. Жука, проте жоден з них не вказує, що вона була надрукована (а вони б обов'язково звернули на це увагу, бо для того часу це було рідкістю); більше того, у А. Жука зазначено, що вона була гектографована (Duchyns'kuj 1928, 292; CDAVO Ukraï'ny, f. 3807, op. 2, spr. 30, ark. 17). Міг Ю. Коллард і сплутати листівку 1902 р.

з подібною («Товариші! Вже 42 роки, як немає на Україні кріпацтва...»), яка була надрукована в березні 1903 р. в типографії Київської «вільної громади» і фігурувала в харківській справі — тож більше шансів, що харків'янин Ю. Коллард міг бачити саме її (Germajze 1926, 297; CDIAUK, f. 336, op. 1, spr. 381, ark. 203). Листівка «Шандрівський страйк» була передруком статті з газети «Селянин» за січень 1903 р. (або з'явилась синхронно з нею) і вже з лютого активно поширювалась на Полтавщині (Seljanyn, 1903, 1; CDIAUK, f. 320, op. 1, spr. 138, ark. 518, 524, 543-544). Але не обов'язково це має свідчити про наявність власної друкарні: деякі найважливіші відозви «вільних громад», які мали загальнопартійне значення, друкувались на техніці Київського комітету або за кордоном і поширювались по всій Україні. Аргументом на користь цього можуть бути зміст листівки (йшлося про події не місцеві, а в Канівському повіті Київщини) та її присутність у «транспорті» партійної літератури з-за кордону, захопленому в І. Рудичева (Duchyns'kyj 1928, 299). Та загалом наведені аргументи і контраргументи недостатні для того, щоб категорично стверджувати чи заперечувати її існування. Якщо ж виходити з повідомлення «Нашого голосу», то «поставити» друкарню М. Гмиря міг або в 1903 р., не пізніше літа (враховуючи обшуки й арешти у вересні-жовтні), або ж після звільнення у травні 1904 р. й до виїзду за кордон у листопаді (Pustovit, Korotenko 1995, 103), що видається більш сумнівним. Проте налаштувати роботу друкарні в Полтаві не вдалося, і провал місцевої «вільної громади» тут відіграв свою негативну роль.

Спроби інших «вільних громад» «поставити» власні друкарні були зупинені арештами. Поліція захопила типографське обладнання і шрифт Харківського комітету, було втрачено шрифт, який перевозили з Харкова до Катеринослава; за даними жандармів, не вдалося реалізувати плани «Вільної громади на Чернігівщині» щодо друкарні в Остерському повіті (Naumov 2006, 66). У будь-якому разі жандармська акція 1903–1904 рр. істотно загальмувала розвиток технічної складової видавничої справи РУП, що в кінцевому підсумку теж негативно позначилось на агітаційно-пропагандистській роботі партії.

Іншим складником руйнування матеріальної бази партійної роботи була втрата нелегальної літератури. Вона мала місце завжди: чимало

партійних видань після їх поширення потрапляли до рук поліції як через малоефективну тактику поширення, так і завдяки законослухняним, полохливим чи вороже налаштованим щодо пропаганди обивателям. Але в 1903 – на початку 1904 рр. ці втрати набули небачених масштабів. Частина літератури була втрачена в результаті несподіваних масованих обшуків. Як правило, поліції вдавалось виявляти літературу, і з урахуванням числа обшуканих (сотні людей) і тих випадків, коли до рук поліції потрапляли щонайменше десятки примірників, загальна кількість вилученого була немалою. Були випадки, коли поліція натрапляла на невеликі локальні склади літератури, які були або результатом її тиражування власними силами, або ж частинами вже розподілених за місцем призначення «транспортів». Так, 20 лютого 1904 р. в Лубнах було виявлено пакунок, який належав М. Бакайченко, з 46 примірниками газети «Селянин», брошурами «Козаччина» (11), «Чи є тепер панщина?» (76), «Страйк чи бойкот» (9), «Дядько Дмитро» (3), великою кількістю інших нелегальних видань (Duchyns'kuj 1928, 302).

Значно більшої шкоди завдавали провали «транспортів» партійної літератури з-за кордону, які вдалося вистежити жандармам. Одним з перших щевлиппі 1903 р. зазнав провалу В. Винниченко з 1,5 тис. видань РУП (Kul'chyc'kuj, Soldatenko 2005, 38). У жовтні в одній із полтавських шкіл було знайдено кошик (як виявилось згодом, він належав М. Гмирі), в якому знаходились 2,5 тис. примірників партійної літератури. Дещо меншим був «транспорт», захоплений у Прилуках у І. Рудичева: періодичні видання «Добра новина», «Селянин» (117), «Гасло» (41), брошури «Хто з чого живе», «Страйк чи бойкот» (37), «Чи є тепер панщина» (37), «Козаччина» (19), «Народня справа» (16), «Доля працюючого люду» (18), листівки «Страйкуйте» (96), «Шандрівський страйк» (692), «Дневник київського загального страйку» (123), «День 1 мая» (82) та інше (Duchyns'kuj 1928, 299). У П. Андрієвського у Харкові в листопаді було знайдено газети «Селянин» (400), «Добра Новина» (300), брошури «Сконав» (500), «Паризька комуна», «Здобуття Бастилії», «Народна рада», «Що зробила Народна рада» — по 48 примірників та ін. (CDIAUK, f. 336, op. 1, spr. 381, ark. 200 zv.).

Як наслідок усіх кадрових і матеріальних втрат, наприкінці 1903 р. обсяги поширення літератури РУП на Полтавщині скоротились у рази, а в 1904 р. вона була зафіксована поліцією тільки в 5 повітах, що вдвічі менше проти попереднього року і навіть менше, ніж у 1902 р. На Харківщині кількість населених пунктів, охоплених літературою, та інтенсивність її розповсюдження теж зменшились кратно (Naumov 2006, 68).

Наслідки жандармської акції 1903–1904 рр. для низового організаційного рівня простежити особливо складно. З одного боку, це пов'язано з загальним станом вивчення історії українських партій і РУП зокрема. Існуючі уявлення про структуру і склад партійних організацій, роль тих чи інших діячів навіть на центральному й регіональному рівнях надто обмежені й неточні. Щодо місцевого рівня, системних досліджень якого не існує, ситуація якісно гірша. З іншого боку, периферійна організаційна мережа РУП у 1903 р. тільки формувалась, більшість її ланок не мала визначеного статусу і складу. Навіть чільні партійні діячі в той час не могли напевне сказати, де є групи РУП і в якому вони стані. Один із них, А. Жук, пізніше, маючи у своєму розпорядженні унікальні матеріали (рештки партійного архіву та численні свідчення однопартійців, які він ретельно збирав), очевидно, намагався реконструювати цю мережу, про що свідчать його нотатки з переліком районів діяльності комітетів РУП і населених пунктів. Проте спроба виявилась безрезультатною, підкресливши нездоланні труднощі на цьому шляху; а верифікувати і хоч якось використати його записи за актуалізованої джерельної бази видається неможливим.

Місцеві організації, яких у РУП у 1903–1904 рр. було зовсім небагато, варто розділити на міські (повітові) і сільські. Цей поділ умовний, тоді його офіційно не існувало. Але фактично він мав місце: повітові (як правило, з центром у повітовому місті) організації, які в 1903 р. почали вибудовуватися, відрізнялись від сільських не лише місцем і умовами діяльності, а й її соціальним спрямуванням і складом (зокрема, наявністю інтелігентних кадрів, на яких трималась партійна робота), а також тенденцією до формування повноцінної

внутрішньої структури (комітет, групи, гуртки тощо) та перетворення в субрегіональні (на рівні одного чи кількох повітів) центри.

З-серед повітових організацій найбільше постраждала Прилуцька (Полтавська губернія), яка відгравала роль вузлового пункту в поширенні літератури РУП на півночі Полтавщини і півдні Чернігівщини (цьому сприяло розташування Прилук на залізничній лінії Бахмач-Гребінка). У жовтні 1903 р. був заарештований І. Рудичів з великим «транспортом» літератури, через деякий час — ще один чільний діяч організації П. Терлецький. Обсяг арештованого «транспорту» і слова самого І. Рудичева про «2 мільйони» поширених видань (звісно, буквально сприймати їх не слід) засвідчують масштаби діяльності Прилуцької організації. Протягом листопада-грудня обшуки й арешти продовжились: А. Шкуратов, Г. Міхновський, Я. Андріяшев та ще кілька осіб звинувачувались у поширенні літератури РУП (їхня причетність до організації не з'ясована). Всі вони були притягнуті до дізнання у «Справі Полтавської групи РУП» (Duchyns'kuj 1928, 299-300; CDIAUK, f. 320, op. 1, spr. 206, ark. 18). Але організація в цілому не була розгромлена, і після звільнення ув'язнених навесні 1904 р. знов активізувалась. Влітку тут працював один з її фундаторів, відомий партійний діяч О. Назаріїв, через якого підтримувався зв'язок з Києвом і Лубнами.

У лютому-березні 1904 р. в різних населених пунктах Лохвицького повіту були обшукані кілька вчителів та пов'язані з ними особи: М. Стришинський, М. Стришинська, М. Терлецька та ін. (Duchyns'kuj 1928, 301-302). Невідомо, хто з них належав до РУП і чи утворювали вони окрему організацію, але в партійному житті на Полтавщині лохвицькі вчителі тоді відігравали помітну роль: саме вони на початку 1904 р. розглядались як резерв для реанімації Полтавського комітету РУП у разі чергового провалу (Pustovit, Korotenko 1995, 106).

Сільські групи РУП потрапляли в поле зору жандармів або внаслідок своєї активності, або ж у зв'язку з провалом міських осередків, з якими були пов'язані. Ситуацію для сільських партійців та симпатиків ускладнювало те, що у порівнянні з містом їхня діяльність була помітнішою для чужого ока, а досвіду конспірації було менше.

Першою у смузі провалів 1903–1904 рр. постраждала Люботинська група у Валківському повіті на Харківщині. Поліцію вивели на неї арешти в Харківській «вільній громаді», яка здійснювала керівництво Люботинською групою. П. Стешенко, І. Манжелій, М. Попов, І. Дорошенко, П. Лисенко були притягнуті до дізнання (CDIAUK, f. 336, op. 1, spr. 381, ark. 197-199). Провал групи був тим болючішим, що тоді це була єдина периферійна група РУП на Харківщині, до того ж унікальна, оскільки складалася з залізничників, які проживали в Люботині й навколишніх селах. Завдяки цьому вона відіграла важливу роль у поширенні літератури по селах вздовж залізничних гілок, вузлом яких був Люботин.

У зв'язку з арештами в Лубнах зазнала провалу велика група в Яблунівській волості (с. Пилиповичі), 12 осіб були притягнуті до дізнання (CDIAUK, f. 320, op. 1, spr. 205, ark. 320-377). Мусила згорнути свою діяльність група у Снітині після того, як була заарештована, а згодом виїхала на Кубань Г. Приходько (*ibid.*, spr. 200, ark. 143), яка вела групу за дорученням «Вільної громади на Полтавщині».

В січні 1904 р. поліція розгромила вже згадувану організацію з центром у с. Гоголеві (Оглаві) в Остерському повіті Чернігівської губернії, організатором і керівником якої був М. Галаган — у спогадах він підкреслював, що це була справжня, «цілком правильна» організація (Galagan 2005, 102). Арешти відбулись у чотирьох із восьми сіл, де діяли рупівці. Про це повідомляли партійні видання «Селянин» і «Праця» (Ргасја, 2, 6; Seljanup, 1904, 14-15) назвавши сім прізвищ (І. Карпенко, О. Ужва та ін.), що свідчить про причетність цих осіб до РУП.

Слід взяти до уваги, що частина місцевих груп, хоч і не зачеплена арештами, мусила згорнути свою роботу внаслідок провалів у «вільних громадах», оскільки вона організовувалась «по вертикалі»: представник «з міста» організовував і спрямовував її, забезпечував зв'язок з партією, вів гурткові заняття, забезпечував літературою. Втрата такого організатора, як правило, призводила до завмирання чи розпаду групи або потрапляння її до сфери впливу іншої партії.

Логічно виглядала б постановка питання про те, наскільки серйозних втрат зазнала низова організаційна мережа РУП. Проте за нинішнього вкрай незадовільного рівня знань про її стан воно практично позбавлене сенсу, бо відповідь може бути надто приблизна. Свого часу нами була зроблена спроба зібрати матеріал про цю мережу на Лівобережній Україні. Через особливості джерельної бази і стану мережі він виявився фрагментарним, суперечливим, хронологічно неточним. Все ж, відштовхуючись від нього, можна стверджувати, що в 1902–1904 рр. організаційна присутність РУП у повітах краю була помітною, а на селі, можливо, найбільшою з-серед усіх, не лише українських, тогочасних партій. Її організації і групи існували щонайменше в 17 повітах (41 %, а на Полтавщині — 80 %), у тому числі в 15 містах і містечках та 14-15 селах (Naumov 2006, 59). Напевне не в гіршому стані була організаційна мережа РУП на Київщині. Мабуть, не всі ці групи існували в період арештів, але й з урахуванням цього очевидно, що більшість їх уціліла в той час.

Зокрема, протягом 1903–1904 рр. продовжували роботу або з'явилися нові партійні групи у повітах Полтавщини: Лубенському (з центром у с. Вовчок), Переяславському (в Борисполі й Барисівці, де поліція у 1904 р. нараховувала 14 партійців), Золотоніському, Костянтиноградському, Миргородському (про «великий розвій діла» в повіті на початку 1904 р. повідомляла «Праця»), у Ромнах і, можливо, Хоролі. На Чернігівщині у с. Веркіївка серед робітників місцевої економії на початку 1904 р. виникла сильна сільська організація, котра стала одним із центрів діяльності партії на селі. Група РУП діяла у Броварах Остерського повіту; у Борзнянському, Конотопському, Кролевецькому повітах теж були люди, які вели партійну роботу (ibid., 55-57).

Таким чином, під час підготовки і проведення жандармської операції 1903–1904 рр. вперше стосовно української організації було застосовано низку тактичних засобів, відпрацьованих на інших сегментах визвольного руху: тривале відстеження активістів, зв'язків і проявів діяльності; використання таємної «внутрішньої» агентури; проведення скоординованих масових обшуків і арештів у масштабах усієї відомої організаційної мережі (тотальна «ліквідація»). Внаслідок цього

Революційній українській партії було завдано дуже болісного удару: постраждали всі ланки організаційної структури і зв'язки всередині партії; зруйновано значну частину партійного апарату (комітетів), який щойно, впродовж 1903 р., став вибудовуватись; більшість провідних діячів чотирьох основних «вільних громад», які утворювали скелет партійної організації, зазнали обшуків, арештів або мусили емігрувати; паралізовано видавничу діяльність, підірвано її матеріально-технічну базу; серйозно порушено комунікацію з населенням.

Разом з тим усі ці втрати були частковими й тимчасовими. Значній частині партійної мережі на всіх організаційних рівнях вдалося уникнути провалів і забезпечити безперервність життєдіяльності партії. Відносна пауза у функціонуванні розгромлених організацій тривала кілька місяців, після чого робота стала відновлюватись і нарощуватись. Зміна партійного лідера і розкол на «невідбутому» з'їзді РУП 1904 р., які можна вважати непрямим наслідком «розгрому», посприяли викристалізуванню ідеології та організаційної структури партії. Ці обставини дають підстави кваліфікувати тогочасні події як (не)успіх влади: з одного боку, вона завдала різючого одночасного удару по провідних організаційних центрах РУП на території імперії, і, здавалося б, мала шанс довести справу до цілковитого знищення партії, але разом з тим не тільки не змогла його реалізувати, а й навіть не спромоглася ліквідувати жодної партійної організації.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Buceev, V. *Bor'ba za svobodnuju Rossiju: moi vospominanija (1882–1922 gg.)*, t. 1. Berlin, 1923. (In Russian)

Бурцев, В. *Борьба за свободную Россию: мои воспоминания (1882–1922 гг.)*, т. 1. Берлин, 1923.

Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady i upravlinnja Ukraїny (CDAVO Ukraїny), f. 3807. (In Ukrainian)

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3807.

Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukraїny v m. Kyjevi (CDIAUK), f. 275, 320, 336, 1439. (In Ukrainian)

Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАУК), ф. 275, 320, 336, 1439.

Dobra novyna. L'viv, 1903. (In Ukrainian)

Добра новина. Львів, 1903.

Doroshenko, D. *Moї spogady pro davnje mynule. 1901–1914 roky*. Winnipeg; Manitoba, 1949. (In Ukrainian)

Дорошенко, Д. *Мої спогади про давнє минуле. 1901–1914 роки*. Вінніпег; Манітоба, 1949.

Duchyns'kyj, A. Revoljucijna Ukrai'ns'ka Partija (RUP) na Poltavshhyni za arhivnymy materialamy 1901–1905 rokiv. U zb.: *Za sto lit*, kn. 2, 1928, s. 283–320. (In Ukrainian)

Дучинський, А. Революційна Українська Партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901–1905 років. У зб.: *За сто літ*, кн. 2, 1928, с. 283–320.

Erastov, S. Spogady. *Pam'jatky Ukrai'ny. Istorija ta kul'tura*, no. 3 (dodatok), 2006, s. II–XXXVI. (In Ukrainian)

Ерастов, С. Спогади. Пам'ятки України. *Історія та культура*, № 3 (додаток), 2006, с. II–XXXVI.

Fed'kov, O. M. *Ukrai'ns'ka social-demokratychna spilka na pochatku XX st.: u poshukah idejno-politychnoi' identychnosti*. Kam'janec'-Podil's'kyj, 2017. (In Ukrainian)

Федьков, О. М. *Українська соціал-демократична спілка на початку XX ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності*. Кам'янець-Подільський, 2017.

Galagan, M. *Z moi'h spomyniv (1880-ti – 1920 r.)*. Kyi'v, 2005. (In Ukrainian)

Галаган, М. *З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.)*. Київ, 2005.

Gankevych, L. Z pidzemnoi' Ukraїny. U zb.: *Kalendar «Vperedu»*, 1920, s. 83–88. (In Ukrainian)

Ганкевич, Л. З підземної України. У зб.: *Календар «Впереду»*, 1920, с. 83–88.

Germaize, O. *Narysy z istorii' revoljucijnogo ruhu na Ukraїni. T. I: Revoljucijna Ukrai'ns'ka partija (RUP)*. B. m., 1926. (In Ukrainian)

Гермайзе, О. *Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. I: Революційна Українська партія (РУП)*. Б. м., 1926.

Golovchenko, V. *Vid «Samostijnoi' Ukraїny» do Sojuzu vyzvolennja Ukraїny: Narysy z istorii' ukr. social-demokratii' poch. XX st.* Harkiv, 1996. (In Ukrainian)

Головченко, В. *Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії укр. соціал-демократії поч. XX ст.* Харків, 1996.

Kollard, Ju. *Spogady junac'kyh dniv. 1897–1906. Ukrai'ns'ka students'ka gromada v Harkovi i Revoljucijna Ukrai'ns'ka partija (RUP)*. Toronto, 1972. (In Ukrainian)

Коллард, Ю. *Спогади юнацьких днів. 1897–1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська партія (РУП)*. Торонто, 1972.

Kryvobok, O. P. Narys istorii' RUP-USDRP na Chernigivshyni na pochatku XX st. – shtryh do politychnoi' istorii' regionu. *Problemy istorii' Ukrai'ny XIX – pochatku XX st. [Problems of the history of Ukraine of XIX – beginning XX cc.]*, vyp. 10, 2005, s. 65-82. (In Ukrainian)

Кривобок, О. П. Нарис історії РУП-УСДРП на Чернігівщині на початку XX ст. – штрих до політичної історії регіону. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, вип. 10, 2005, с. 65-82.

Kryvobok, O. P. Nacional'ne pytannja v dijal'nosti politychnyh partij socialistychnogo naprjaju na pivnichnomu Livoberezhzhi Ukrai'ny naperedodni ta v roky Pershoi' rosij's'koi' revoljucii'. *Naukovyj chasopys Nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni M. P. Dragomanova. Serija 6. Istorychni nauky [Scientific Journal of the National Pedagogical Dragomanov University. Series 6. Historical sciences]*, vyp. 5, 2008, s. 30-36. (In Ukrainian)

Кривобок, О. П. Національне питання в діяльності політичних партій соціалістичного напрямку на північному Лівобережжі України напередодні та в роки Першої російської революції. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки*, вип. 5, 2008, с. 30-36.

Kul'chyc'kyj, S., Soldatenko, V. *Volodymyr Vynnychenko*. Kyj'v, 2005. (In Ukrainian)

Кульчицький, С., Солдатенко, В. *Володимир Винниченко*. Київ, 2005.

Livyc'ka, M. *Na grani dvoch epoh*. N'ju-Jork, 1972. (In Ukrainian)

Ливицька, М. *На грані двох епох*. Нью-Йорк, 1972.

Lotoc'kyj, O. *Storinky mynulojo*. Ch. 2. B. m., 1966. (In Ukrainian)

Лотоцький, О. *Сторінки минулого*. Ч. 2. Б. м., 1966.

Magurchak, A. Vse u nas, navit' najkrashhe, vyhodyt' jakos' ne po-ljud's'komu! (Iz lystuvannja Andrija Zhuka i Mykoly Porsha). *Pam'jatky*, t. 9, 2009, s. 23-34. (In Ukrainian)

Магурчак, А. Все у нас, навіть найкраще, виходить якось не по-людському! (Із листування Андрія Жука і Миколи Порша). *Пам'ятки*, т. 9, 2009, с. 23-34.

Mykola Gmyrja (nekrolog). *Nash golos*, no. 6-8, 1911, s. 345-347. (In Ukrainian)

Микола Гмиря (некролог). *Наш голос*, № 6-8, 1911, с. 345-347.

Nazaruk, Ju. S. Avtonomist — samostijnyk — get'manec' (evoljucija politychnyh pogljadiv Oleksandra Skoropysa-Joltuhov's'kogo u 1900–1921 rr.). *Visnyk Kyi'vs'kogo nacional'nogo lingvistychnogo universytetu. Serija «Istorija, ekonomika, filosofija» [Visnyk of Kyiv National Linguistic University. Series «History, Economics, Philosophy»]*, vyp. 15, 2009, s.193-210. (In Ukrainian)

Назарук, Ю. С. Автономіст — самостійник — гетьманець (еволюція політичних поглядів Олександра Скорописа-Йолтуховського у 1900–1921 рр.). *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія»*, вип. 15, 2009, с. 193-210.

Naumov, S. O. Harkiv's'ka «vil'na gromada» RUP (1900–1904 rr.): do 100-richhja partii'. *Visnyk Harkiv's'kogo nacional'nogo universytetu im. V. N. Karazina. Istorija [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. History]*, вур. 32, 2000, с. 114-122. (In Ukrainian)

Наумов, С. О. Харківська «вільна громада» РУП (1900–1904 рр.): до 100-річчя партії. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Історія*, вип. 32, 2000, с. 114-122.

Naumov, S. O. *Ukrai'ns'kyj politychnyj ruh na Livoberezhzhi (90-i rr. XIX st. – ljutyj 1917 r.)*. Harkiv, 2006. (In Ukrainian)

Наумов, С. О. *Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.)*. Харків, 2006.

Porsh, M. Na spil'nomu shljahu. U zb.: *Symon Petljura v molodosti*. L'viv, 1936, s. 31-61. (In Ukrainian)

Порш, М. На спільному шляху. У зб.: *Симон Петлюра в молодості*. Львів, 1936, с. 31-61.

Pracja. L'viv, 1904. (In Ukrainian)

Праця. Львів, 1904.

Pustovit, T., Korotenko, V. Dijach RUPu Mykola Gmyrja // *Kyi'vs'ka starovyna [Kyiv antiquity]*, no. 3, 1995, s. 100-107. (In Ukrainian)

Пустовіт, Т., Коротенко, В. Діяч РУПу Микола Гмиря // *Київська старовина*, № 3, 1995, с. 100-107.

Romanovych-Tkachenko, N. Na dorozhi do revoljucii!: Uryvky zi spomyniv // *Ukrai'na*, kn. 4, 1925, s. 103-128. (In Ukrainian)

Романович-Ткаченко, Н. На дорозі до революції: Уривки зі споминів // *Україна*, кн. 4, 1925, с. 103-128.

Sarnac'kyj, O. P. *Caryzm ta ukrai'ns'ki politychni partii' (1900–1917 rr.)*. Zaporizhzhja, 2006. (In Ukrainian)

Сарнацький, О. П. *Царизм та українські політичні партії (1900–1917 рр.)*. Запоріжжя, 2006.

Seljanyn. Chernivci; L'viv, 1903–1904. (In Ukrainian)

Селянин. Чернівці; Львів, 1903–1904.

Zhuk, A. Pam'jaty Mykoly Porsha (1877–1944). *Suchasnist'*, no. 1, 1962, s. 52-66. (In Ukrainian)

Жук, А. Пам'яті Миколи Порша (1877–1944). *Сучасність*, № 1, 1962, с. 52-66.

Zhuk, A. Iz spogadiv. *Moloda nacija*, no. 3, 2002, s. 177-221. (In Ukrainian)

Жук, А. Из спогадів. *Молода нація*, № 3, 2002, с. 177-221.

Serhii Naumov

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: s.o.naumov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0289-4357>

THE «ROUT» OF THE RUP IN 1903: THE SCALE AND FACTORS OF THE GOVERNMENT'S (UN)SUCCESS

The article is the first special study of the Gendarmerie operation of the end of 1903 – the beginning of 1904, aimed at the liquidation of the Revolutionary Ukrainian Party. Until now the historiography of the issue is limited to several mentions of operation's individual episodes in publications with a broader content. The source base of the study is comprised of archival documents of Gendarmerie offices and security departments, periodicals of the RUP and memories of its activists. Based on the author's reconstruction of the state and personal composition of party structures in 1903–1904, an attempt was made to determine the consequences of the operation for the central, regional and local organizational levels of the RUP. Attention is paid to the factors that determined the ambiguous course of events and different positions inside party organizations (personnel, management bodies, material and technical base, connections, scope of activities, etc.). The historiographical assessment of these consequences as “a catastrophe for the RUP” has been subjected to a critical review. Being based on the opportunistic statements of the party leader M. Porsh and its “archivist” and historian A. Zhuk it is not confirmed by empirical material. As a result of the Gendarme operation of 1903 the RUP really suffered great losses the latter being partial and temporary. A significant part of the party network at all levels managed to avoid failures and ensure the continuity of the party's activities. Crushed organizations were able to resume their work in a few months. The change of the party leader and the split at the “unheld” congress of the RUP in 1904 contributed to a clearer definition of the party's ideology and organizational structure. This gives reason to qualify the events of that time rather as an (un) success of the government: having delivered a striking blow to the leading organizational centres of the RUP on the territory of the empire, it was

unable not only to implement its plan to destroy the whole party, but even to liquidate any local organization.

Key words: RUP, 1903, Gendarmerie «liquidation», local organizations, party committees, «internal» agents.

Текст надійшов до редакції 27.05.2022.

The text was received by the editors 27.05.2022.

Текст затверджено до друку 27.06.2022.

The text is recommended for printing 27.06.2022.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-05>
УДК 334.722.8:502.174](477)(091)”192”

Тетяна Перга

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Вул. Леонтовича, 5, 01054, Україна, Київ

Email: pergatatiana@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8725-3451>

НЕДЕРЖАВНИЙ АКТОР НА РИНКУ УТИЛІЗАЦІЇ ВІДХОДІВ У СРСР: ДІЯЛЬНІСТЬ «УКРУТИЛЬЗБОРУ» В 1920-х рр.

У статті розглядається діяльність акціонерного товариства «Укрутильзбір», яке упродовж 1923–1930 рр. було одним з найбільших заготівельників відходів в Українській СРР і певний час успішно конкурувало з такими державними компаніями, як: Держторг, Русавторг, Рудметалторг, Укрнаптрест тощо. Ця тема є недослідженою у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Стаття ґрунтується на аналізі архівних матеріалів, які вперше введено в науковий обіг. Виявлено, що появу цього недержавного актора зумовила зростаюча потреба промислових підприємств, які у 1920-х рр. відчували ресурсний голод, у сировині, та велика ємність українського ринку відходів. З'ясовано, що благодійні мотиви, які лежали в основі створення організації, досить швидко відійшли на другий план і збирання відходів набуло суто комерційний характер, що однак не зменшує значення її діяльності для розвитку політики з утилізації відходів у 1920-х рр. Розглянуто

Як цитувати: Перга, Т. Недержавний актор на ринку утилізації відходів у СРСР: діяльність «Укрутильзбору» в 1920-х рр. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 61, 2022, с. 110-131, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-05>.

How to cite: Perga, T. Non-state Actor in Waste Disposal in the USSR: Activities of “Ukrutilzbir” in the 1920s. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 61, 2022, pp. 110-131, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-05>. (In Ukrainian)

головні напрями роботи компанії (збирання і продаж паперового браку, лому чорних і кольорових металів, ганчір'я, кісток, гуми, бою скла), її здобутки і проблеми. Зроблено висновок, що «Укрутильзбору» вдалося побудувати потужну заготівельну мережу, залучивши до співпраці широке коло як державних, так і недержавних акторів, товариств споживчої кооперації, приватних збиральників відходів, а також відповідну інфраструктуру. Він не лише обійняв помітну долю ринку збирання відходів, впливаючи на його формування, а й сприяв розробці стандартів їх утилізації та вторинного використання (збирання, сортування, зберігання і транспортування), підготовці кадрового складу. Водночас в умовах формування соціалістичної економічної системи товариство опинилось у ситуації нерівноцінної конкуренції з державними акторами, які мали різні преференції і доступ до фінансових ресурсів, що привело до його витіснення з ринку і закриття.

Ключові слова: відходи, вторинне використання, утилізація, СРСР, Українська РСР, «Укрутильзбір», Держторг, Русавторг, Рудметалторг, Укрнапінтрест, ганчір'я, кістки, лом металів, папір.

Вторинне використання відходів привертає постійну увагу як теоретиків, так і практиків. Хоча кількість досліджень у цій царині невинно зростає, поза увагою науковців досі залишається низка аспектів, серед яких — формування політики щодо відходів у перші роки становлення СРСР як у рамках самого союзу, так і його республік. Кейс Української РСР не є виключенням. Ми вважаємо, що саме у 1920–1930-х рр. закладались підвалини збирання і вторинного використання відходів у СРСР і УСРР зокрема, тому вивчення як позитивного, так і негативного досвіду діяльності державних і недержавних акторів цього процесу, проблем і шляхів їх вирішення має практичний інтерес до сучасної України. У цій статті ми маємо намір сфокусувати увагу на діяльності недержавних акторів. Актуальність вивчення цього аспекту зумовлена важливістю розвитку державно-приватного партнерства в царині утилізації відходів і зростаючою роллю представників бізнесу у формуванні й впровадженні цієї політики. Об'єктом цього дослідження є акціонерне товариство «Укрутильзбір», яке у 1920-х рр. було одним з найбільших заготувачів відходів в Українській СРР¹.

¹ До 30 січня 1937 р. Офіційна назва України в СРСР — Українська Соціалістична Радянська Республіка, УСРР.

Ця тема у вітчизняній і закордонній історіографії майже не досліджена. Українські дослідники зосередили головну увагу на формуванні політики щодо утилізації відходів після здобуття нашою країною незалежності. Щодо перебування України в СРСР, то період 1920-х рр. розглядається переважно через призму НЕПу (С. Кульчицький, К. Лобач, О. Пиріг, О. Євсюкова тощо), формування споживацьких практик та повсякдення (І. Скубій, О. Стяжкіна, Р. Любавський, А. Коляструп, О. Мовчан, О. Посвістак тощо). Російські вчені (Є. Осокіна, Н. Лебіна, І. Крінко, Т. Тажидінова, Т. Хлинїна, О. Гуров, О. Голубев тощо) та західні (В. А. Бухлі, Ш. Фіцпатрік, Дж. Гесслер тощо) проявляють значно більший інтерес до історії СРСР, зокрема вказаних вище аспектів. Водночас проблема утилізації відходів та їх вторинного використання у цих та багатьох інших розвідках не розглядається. Єдиним аспектом, якому приділяється певна увага, є збирання паперу та макулатури, що вивчається в контексті розвитку паперової індустрії в Радянському Союзі (Pristed 2020; Mashkina 2012; Kochetkova, Pokidko 2019). Існуюча лакуна в дослідженнях вторинного використання ресурсів у період раннього Радянського Союзу актуалізує нашу розвідку. Її джерельною базою є не досліджені та не введені в науковий обіг архівні матеріали (DAKO, TsDAVO of Ukraine), що висвітлюють діяльність «Укрутильзбору».

Мета статті — проаналізувати діяльність «Укрутильзбору» в Україні в 1920-х рр. Завдання полягають у виявленні напрямів, особливостей і результатів утилізації відходів цим товариством та в оцінці його впливу на формування вітчизняного ринку заготівлі утильсировини у вказаний період.

На початку 1920-х рр. перед Радянським Союзом постало нагальне завдання — відбудувати промисловість, що вимагало подолання глибокої руйни в усіх галузях народного господарства. Перепоною на цьому шляху була нестача матеріальних і фінансових ресурсів, а також сировини, причому не лише сільськогосподарської, а й мінерального походження (руди всіх видів, нафти тощо), що актуалізувало пошуки різних шляхів раціоналізації виробництва — від режиму економії до вторинного використання відходів на виробництві. У цей час

загострилась і низка соціальних проблем — безпритульність, безробіття, яке охопило широкі верстви населення; ускладнилось положення містечкової бідноти, поранених демобілізованих червоноармійців, багато з яких залишились інвалідами після революції 1917 р. і громадянської війни в Росії.

28 серпня 1923 р. Едуард Іванович Сімсон звернувся до відділення Українського Червоного Хреста з листом, в якому писав так: «При виробленні різного роду паперу продуктом виробництва паперової маси є: ганчір'я, паперові обрізки, папір зіпсований тощо. Паперові фабрики та скляні заводи за останні роки дуже потребують цих додаткових ресурсів і здобувають їх різними шляхами, у більшості випадків — через приватних осіб. Тим часом на наших очах, в одному лише місті Харкові ці непомітні багатства знищуються... бо ж не можна засмічувати двори та приміщення непотрібними покидьками. Наприклад, візьмемо трести та інші державні установи. До кінця робочого дня у кожного майже співробітника набирається під столом цілий кошик різного роду непотрібного рваного паперу, який викидається кур'єрами у помийні ями чи спалюється у печах. Якщо взяти склади... то побачимо, що бите скло разом зі сміттям вивозиться на звалища, де воно гине безповоротно». Проводячи аналогію з минулим, коли різні благодійні організації «на гроші, що отримувалися від покидьків, утримували дитячі притулки, будинки інвалідів та інші заклади», він запропонував «...щоб всі та кожен окремий громадянин зібрав кожен шматок непотрібного паперу... ганчір'я, уламок скла чи побутової пляшки...» і здав їх збирачам Червоного Хреста, що дасть йому можливість поступово досягти своїх цілей і завдань, а фабрикам і заводам — продовжити виробництво, не зупиняючи його через відсутність сировини. Він запропонував створити при Українському Червоному Хресті у Харкові спеціальний відділ по збору різних відходів, який би існував на умовах самоокупності й активно розвивав цю діяльність як у самому місті, так і поза його межами, віддаючи половину прибутку на гуманітарні потреби організації (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, spr. 16, ark. 9).

Можна припустити, що ця ідея зацікавила керівників не лише цієї установи, а й УСРР, адже 5 грудня 1923 р. з'явилась постанова Президії ВУЦИК² і Раднаркому УСРР³ щодо створення Управління Уповноваженого Центрального комітету допомоги дітям при ВУЦИКУ, Українського Червоного Хреста та Центрального комітету допомоги хворим і пораненим червоноармійцям зі збору та утилізації покидьків під назвою «Укрутильсбір». Його мета полягала в акумуляванні коштів для діяльності цих організацій з подолання дитячої безпритульності та надання допомоги хворим і пораненим червоноармійцям і їхнім сім'ям. Уповноваженим було призначено одного з ініціаторів цієї ідеї — Сімсона Едуарда Івановича.

Управлінню було надано монополне право збирати, купувати, збувати, продавати й утилізувати папір, ганчір'я, кістки, скло та інші покидьки (за вилученням металевого брухту) у всіх державних, професійних, громадських установах та підприємствах. Його діяльність мала будуватись на госпрозрахункових засадах, на кошти цих гуманітарних організацій. Стартовий капітал Управління склав 2500 крб. (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 16, арк. 10).

Особливістю діяльності «Укрутильзбору» було залучення безробітних, які стояли на обліку на Біржі праці. Паралельно зі створення Управління у Харкові майбутній керівник Київської філії (її відкрили 20 січня 1924 р.) Абрам Григорович Каневський, який їздив в Москву для проведення переговорів з потенційними замовниками відходів — підприємствами «Жиркість» і «Папіртрест» — ознайомився з досвідом Бюро допомоги безробітним, створеним при Губвідділі⁴ праці столиці СРСР, щодо залучення безробітних до збирання покидьків. У Москві ця діяльність здійснювалася на основі відрядної оплати роботи в залежності від об'єму зібраних покидьків без гарантування мінімальної оплати. Ця ідея надзвичайно сподобалась Каневському

² ВУЦИК — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет.

³ Раднарком УСРР — Рада Народних Комісарів УСРР.

⁴ Префікс «губ» означає «губернський»; губернія — вища одиниця територіально-адміністративного поділу і місцевого устрою в Російській імперії і в перші роки радянської влади.

і він запропонував використати цей принцип роботи в Україні, зокрема у діяльності Київського і Харківського представництв «Укрутильзбору». З цією метою були проведені переговори з губвідділами праці, які вочевидь зацікавились цим механізмом (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 16, арк. 13). Принаймні навесні 1924 р. четвертим пайщиком організації стала Комісія по боротьбі з безробітними (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 16, арк. 111). Документи організації свідчать, що більшість постійних і тимчасових працівників «Укрутильзбору» отримувала роботу саме через Біржу праці.

Управління уповноваженого знаходилося у Харкові, тому його діяльність охопила, у першу чергу, Харківську губернію. Однак при потребі воно мало право відкривати пункти для збирання відходів в інших округах і районах, а також на станціях і пристанях (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 16, арк. 10). Залежно від попиту та інших економічних умов, Управління могло також створювати відповідні майстерні та фабрики, тимчасові та постійні наради, комісії та бюро, наймати на роботу адміністративний і технічний апарат, однак цей аспект діяльності був слабо розвинений.

Прагнучи утвердитись на ринку, товариство досить активно користувалось наданим йому виключним правом займатися діяльністю із заготівлі відходів з огляду на важливість і відповідальність завдань, покладених на вищевказані організації радянською владою. Принаймні це відбувалось у перші роки діяльності, коли воно мало імідж афілійованої з державою організації. Передбачалось, що всі державні, особливо господарські, профспілкові та громадські установи, підприємства та організації повинні сприяти діяльності «Укрутильзбору». Водночас це не привело до монопольного становища «Укрутильзбору» на ринку, а скоріше використовувалось як маркетинговий хід при переговорах про придбання відходів. У другій половині 1920-х рр. після зміни форми власності «Укрутильзбору» і перетворення його на приватну організацію виключне право збирання певних груп відходів почало переходити до державних установ — Рудметалторгу (металів), Держторгу (ганчір'я, що експортувалося).

В інструкції Сімсона щодо користування цим виключним правом, написаній на початку 1924 р., викладено бачення співпраці з організаціями, що продукують покидьки, таким чином: «... хоча і нерегулярно, але в кількості не менше ніж 200 пудів на рік по кожному виду покидьків або при наявності таких запасів організації та установи зобов'язані негайно, після опублікування в офіційному органі місцевого Губвиконкому інформації про сформування місцевого Губернського органу або такого, що його заміщує, повідомити... про всі наявні в них запаси, які підлягають безоплатно здачі або продажу покидьків...» (ДАКО, ф. 2993, ор. 1, spr. 16, ark. 33). Хоча спочатку існували певні сподівання на безоплатну здачу різних відходів, перші ж з кроки у їх збиранні продемонстрували бажання установ отримати за них фінансову винагороду, що сприяло комерціалізації цієї діяльності. Благодійні мотиви відійшли на другий план.

Відходи (ганчір'я, паперовий брак, макулатура, ганчір'я, кістки, скло, гума, чорні та кольорові метали) в умовах ресурсного дефіциту досить швидко перетворились на один із важливих видів сировини, який нарівні з сільськогосподарською сировиною — мездрою⁵, рогами, копитами, коров'яком⁶ розглядався як товар, предмет купівлі-продажу, операції з яким мали приносити прибуток. Наголосимо, що «Укрутильзбір» займався заготівельною і посередницькою діяльністю, використовуючи чисельну номенклатуру. Наприклад, його співробітники розбирали різні споруди і бруківку та продавали каміння, реалізовували рейки, лампочки та казани. Однак пріоритет, відповідно до завдань, покладених на організацію установчими документами, віддавався роботі з відходами.

У статуті організації були записані такі методи збирання сміття і відходів, як: розміщення спеціальних ящиків для них в організаціях, установах, на фабриках, складах та в інших місцях; гуртова купівля покидьків шляхом укладання договорів з контрагентами; дрібна купівля на базарах, у дворах, квартирах та у приватних осіб, а також залучення

⁵ Мездра — шар підшкірної клітковини на вичиненій шкірі тварин.

⁶ Коров'як — продукт життєдіяльності великої худоби, що використовувався у якості добрива.

приватних збирачів і створення окремих об'єднань, які б працювали в цій царині (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 16, арк. 10).

Протягом першого року після створення установи, Правління намагалося централізувати керівництво заготівельною діяльністю. Зокрема велось активне листування з Київською конторою, в якому Харків давав вказівки щодо термінового пошуку замовників на відходи, які Правління прагнуло продати, а також встановлював на них ціни, намагаючись регулювати кожен крок свого філіалу. Проте ця практика не виправдала себе. Оскільки харківське керівництво не знало специфіки місцевих ринків та ціноутворення, то спроби встановити ціни «зверху» виявилися збитковими для компанії. Наприклад, прагнучи укласти Генеральні угоди щодо заготівлі кісток, Правління «Укрутильзбору» встановило на них вищі ціни (17 коп.), ніж існували у Київському регіоні (10 коп.). На це вказує лист Каневського до Правління, в якому він пише: «У зв'язку з такими особливостями ринку кісток ми вважаємо, що при укладанні генеральних угод, особливо на купівлю та продаж у нашому районі, було б дуже корисно спочатку радитися з нами. Для з'ясування наших розрахунків вважаємо не зайвим вам дізнатися приблизну калькуляцію, яка більш-менш пояснює заготівельну вартість кісток» (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 16, арк. 46). Листування Київської філії з Правлінням свідчить, що це був не єдиний випадок, адже у цей період формувалась модель управління організацією як власне і її заготівельною діяльністю. У цей період переважало бачення потреби у жорсткій централізації.

Хоча «Укрутильзбір» прагнув знайти нові, більш раціональні методи збирання відходів у порівнянні з дореволюційними, однак до накопичення матеріальних ресурсів і набуття організаційного досвіду його тактика полягала не у розгортанні розлогої мережі по всій Україні, а в організації кількох губернських відділень, які мали стати базовими підприємствами для розвитку діяльності «вшир». Тому протягом першого півріччя існування товариство розгорнуло діяльність у Харківському, Київському і Донецькому регіонах, де були створені регіональні контори. Було вирішено спершу охопити всі підприємства базових міст для обліку та збору всіх покидьків, що були

у їхньому розпорядженні. Крім того, Правління прийняло рішення сконцентрувати увагу на такому асортименті: паперові покидьки та обрізки, всі види паперу та макулатури, битого скла, гуми, кістки, ганчір'я, лому заліза, сталі, алюмінію, міді, латуні, інших кольорових металах та всіх інших предметів, купівля яких виявиться слушною, вигідною та можливою з питань фінансів та іншого характеру (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, spr. 16, ark. 125).

Водночас досить швидко стало зрозуміло, що внаслідок відсутності достатніх оборотних коштів сформована модель керівництва компанією неефективна, тому в серпні 1924 р. було вирішено децентралізувати роботу товариства. Правління запропонувало місцевим організаціям Управління Уповноваженого Центрального комітету допомоги дітям при ВУЦИКУ, Українського Червоного Хреста та Центрального комітету допомоги хворим і пораненим червоноармійцям організувати на договірних засадах місцеві аналогічні «Укрутильзбору» організації. Правління вирішило, що може реалізовувати товари місцевих організацій на комісійних засадах за взаємною згодою. Воно залишило за собою загальне інструктування та представлення інтересів місцевих організацій «Укрутильзбору» в вищих органах влади республіки, однак заявило, що ніякої відповідальності за діяльність новостворених установ нести не буде.

У результаті на місцях були створені Губутильзбори, які почали самостійно виконувати різні операції з відходами. Незабаром це дало позитивні результати. Губутильзбори, користуючись сприянням місцевих організацій, почали успішно заготовляючи утиль, економічно міцніти і деякі з них, наприклад Київський, до кінця 1925 р. перетворився хоч і на невелику, але на цілком економічно міцну та життєздатну одиницю (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, spr. 60, ark. 649).

Проте юридична неоформленість товариства і слабкість місцевих відділень як в організаційному, так і в фінансовому плані актуалізувала створення 1 жовтня 1925 р. за участю тих самих акціонерів оновленої (акціонерного) товариства. Це відкривало широкі перспективи для розвитку комерційної діяльності з утилізації відходів. Крім того, основний капітал «Укрутильзбору» суттєво

збільшився і складав 300 тис. крб. У результаті реорганізації було знову централізовано управління місцевими осередками. Правління взяло курс не лише на створення нових регіональних відділень «з нуля», а й на приєднання місцевих організацій, що займались збиранням покидьків, до товариства у якості філіалів. Зокрема таким шляхом до складу «Укрутильбору» увійшов Чернігівський «Укрутиль».

У цей період перед товариством постали такі завдання: 1) зберегти у своїй роботі найбільші центри України як бази для своїх обласних відділень, 2) збільшити доможливіх меж збирання покидьків, підвищити їхню якість шляхом відповідної обробки, 3) взяти участь у реалізації неліквідних фондів промисловості. Амбітні плани керівництва полягали у створенні товариства всеукраїнського масштабу (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 43, арк. 351).

На 1 жовтня 1926 р. «Укрутильзбір» вже мав 5 відділень, центри яких розміщувалися у Харкові (Харківське), Києві (Київське), Артемівську (Донецьке), Одесі (Одесько-Подільське), Дніпропетровську (Дніпропетровське). Два з них були відкриті протягом року. Районні контори існували у Вінниці (Подільська філія) і Миколаєві (Миколаївсько-Херсонська філія) (TsDAVO of Ukraine, f. 4274, оп. 1, спр. 1, арк. 1).

Хоча протягом року після створення організації внаслідок ажіотажного підвищення на українському ринку цін на утильсировину, вона змогла заготувати значно менше товарів, показники її економічної діяльності демонструють помітні здобутки.

Таблиця 1. Показники діяльності «Укрутильбору»
за операційний рік 1 жовтня 1925 р. – 1 жовтня 1926 р.
(ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 63, арк. 649; TsDAVO of Ukraine, f. 4274,
оп. 1, спр. 1, арк. 8).

Заготовлено, пуди	Заготовлено, крб	Продано, крб	Прибуток, крб
2200000	1887041	2554778	667737

За цей рік значно зріс авторитет товариства серед фінансових установ, у першу чергу державних банків, які розширили йому кредитну лінію. Так, якщо на 1 жовтня 1925 р. запозичення складали половину фінансування діяльності компанії, то через рік вони зросли до 63,9 %. Баланс компанії у цей час зріс у 5 разів (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 60, арк. 647). Важливість достатнього фінансування діяльності з утилізації відходів була обумовлена сезонністю роботи (з весни по осінь) і потребою авансувати збиральників покидьків, які на ці кошти купували відходи у населення. Тому доступ до цього ресурсу був чи не найголовнішою запорукою успіху компанії.

Звіт організації дозволяє виявити головних акторів — зацікавлених суб'єктів, які у середині 1920-х рр. брали участь у різних операціях з відходами.

Таблиця 2. Джерела продажу і придбання відходів за операційний рік 1 жовтня 1925 р. – 1 жовтня 1926 р. (TsDAVO of Ukraine, f. 4274, оп. 1, спр. 1, арк. 10-11).

Суб'єкти, зацікавлені в операціях купівлі і продажу відходів	Кількість відходів, придбаних у/через зацікавлених суб'єктів	Кількість відходів, проданих зацікавленим суб'єктам
Власна мережа збиральників	31,7 %	–
Державна промисловість	31,7 %	63,3 %
Державна торгівля	10,8 %	14,7 %
Кооперативні підприємства	6,9 %	6,5 %
Приватні особи	18,9 %	15,5 %

Серед групи покупців «приватні особи» було багато селян, які скуповували поділочний лом, необхідний їм у господарстві. Передбачалось, що частка покупців-приватників буде поступово зменшуватися, а державного сектору — зростати (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 43, арк. 351). Товариство дотримувалось принципу, що «відходи повинні збуватись державним, кооперативним і громадським підприємствам та установам, а також кустарям; у виняткових випадках

допускався продаж приватним особам» (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 48, арк. 100).

Динаміку та загальну кількість відходів, зібраних «Укрутильзбором у 1925–1926 операційному році демонструє таблиця 3.

Таблиця 3. Збирання «Укрутильзбором» відходів
за операційний рік 1 жовтня 1925 р. – 1 жовтня 1926 р.
(TsDAVO of Ukraine, f. 4274, op. 1, spr. 1, ark. 10).

Вид відходів	Пуди
Брухт чорних металів	1273 348
Папір	190 319
Ганчір'я	103 822
Кістки	68 006
Брухт кольорових металів	42 693
Бите скло	41 993
Гума	3 676

Загалом «Укрутильзбір» зібрав і продав майже 80 % всього заготованого в Україні паперу (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 43, арк. 351). Ці цифри дозволяють уявити потреби у вторинній сировині радянської промисловості та галузі, розвитку яких була приділена головна увага. Водночас невеликі об'єми збирання гуми, яка була надзвичайно затребувана унаслідок розвитку хімічної промисловості, можна пояснити нестачею її на українському ринку, а не поганю роботою організації.

Шукаючи ринки збуту поза межами України, товариство здійснило спробу розширити свою діяльність на територію інших республік. Під час засідання Ради акціонерів «Укрутильзбору» 16 березня 1927 р. член Правління Мирон Аркадієвич Колчинський зазначав, що перед товариством «постало завдання використання тих необмежених ресурсів, що є в СРСР і лежать без всякого руху» (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 43, арк. 351). Ще в 1924 р. було створено Московське представництво, яке працювало також у Казані та Самарі. В Москві існувало 4 склади організації (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 16, арк. 149). Коли Донецька філія

опинилася перед фактом затоварювання і неможливості збути товари на київському ринку, Правління дозволило створити представництво в Ростові та реалізовувати товари на місцевому ринку. Однак воно проіснувало недовго і в червні 1927 р. було закрито (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 43, арк. 97).

Варто наголосити, що не дивлячись на те, що «Укрутильзбір» став приватним товариством, він працював переважно на замовлення регуляторних органів — Наркомату торгівлі УСРР⁷, Української Економічної Ради (УЕН), які ставили завдання зі збору покидьків відповідно до економічних планів розвитку України.

У 1925 р. «Укрутильзбір» почав брати активну участь у придбанні з аукціонів майна, яке продавали Окружні фондові комісії. Головним фондовим майном, яке цікавило установу, були цукроварні, які знаходились у підпорядкуванні Цукротресту. Внаслідок будівництва нових підприємств або технічного переозброєння вже наявних, багато цукроварень (та інших підприємств), побудованих ще за часів Російської імперії, перетворились на неліквідне майно. Інтерес до нього був зумовлений пошуком лому заліза і кольорових металів (чавуну, алюмінію, міді тощо), на які в СРСР і УСРР існував великий попит. Його купували промислові підприємства об'єднання Металтрест і Рудметалторг. Наприклад, наприкінці 1925 р. – на початку 1926 р. у рамках генеральної угоди з Рудметалторгом Подільська філія мала розробити з метою здобуття лому різних металів 15 підприємств Уманської філії Цукротресту (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 20, арк. 84). У першій половині 1926 р. згідно з розпорядженням ВРНГ СРСР і особистого розпису на ньому Фелікса Едмундовича Дзержинського, «Укрутильзбір» повинен був розробити майно 19 комбінатів і здати державним підприємствам залізного лому вагою 50704 пудів (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 20, арк. 99).

Однак існували й інші шляхи збирання металобрухту, особливо лому кольорових металів. Це — звалища, у відходах яких, крім кісток і ганчір'я, знаходили багато кольорових металів, наприклад

⁷ Скороченою назвою Наркомату торгівлі УСРР є Наркомторг та НКТ.

свинцю. Це обумовило спроби «Укрутильзбору» укласти угоди з відповідальними за комунальне господарство органами міської влади, наприклад, в Києві та Одесі, щодо оренди міських звалищ. Ще одним джерелом кольорових металів були військові полігони, де після навчань залишались багато металевих відходів. Тому «Укрутильзбір» уклав угоду з Київським Артполігоном на право їх утилізації (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 31, арк. 57). Згідно з одним з листів, надісланого Київською філією до Правління, з березня по квітень з полігону збирали по 2 тис. пудів снарядного крицевого лому (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 40, арк. 145). З огляду на те, що у військового відомства була багато різного майна, були укладені угоди з Промвоенторгом (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 30, арк. 70) і Воєнфондбюро щодо виявлення і збору на території України фондового та неліквідного майна (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 43, арк. 342), з Воєнведом щодо заготівлі кісток, що залишались після приготування їжі військовим та харчування (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 16, арк. 26), з Воєнвідділом стосовно купівлі старого обмундирування і постільної білизни (у якості ганчір'я) (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 63, арк. 115).

Заготівля кісток «Укрутильзбором» відбувалась в основному на замовлення Суперфосфатного комбінату Цукротресту, з яким укладались постійні генеральні угоди. Відповідно до однієї з них, у першому кварталі 1926 р. Київська філія заготовила 9505 пудів кісток (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 40, арк. 332). Згідно з Постановою Колегії НКТ від 17.06.1929 р. № 37/168 «Укрутильзбору» було запропоновано здавати кістки Держторгу для експорту, зокрема існували наряди на їх відвантаження до Америки та Латвії (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 78, арк. 80).

Головним замовником ганчір'я були паперові підприємства, адже згідно з існуючою у 1920–1930-х рр. практикою воно ще використовувалось для виготовлення паперу. Наприклад, в угоді з Укрпапіртрестом за 1927 р. було зафіксовано зобов'язання здати йому 149994 пудів сировини різних сортів (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 40, арк. 275). Багато ганчір'я збирали для потреб експорту, який почався з України у 1925 р. Так, лише у червні 1930 р. Київська філія

вже здала Держторгу 16950 пудів⁸ ганчір'я. Прикметно, що наприкінці 1920-х рр. почав зростати попит на ганчір'я з боку підприємств легкої промисловості. Так, у листі до Правління керівництво Київської філії писало, що у 1928–1929 рр. вона може заготувати для цих їхніх потреб 6105 пудів нової і старої тонковавовняної тканини (ДАКО, ф. 29939, оп. 1, спр. 74, арк. 508).

Щодо заготівлі паперового браку і макулатури, то головними замовниками виступали підприємства паперової промисловості, що входили до «Укрпапіртресту». Річна потреба об'єднання в папері в 1926 р. становила 700 тис. пудів. Цього року «Укрутильзбір» здав тресту 180 тис. пудів паперу (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 43, арк. 151), в 1928 р. — 200 тис. пудів (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 63, арк. 281). Однак «Укрутильзбір» постачав папір й іншим підприємствам — Шосткинському заводу та Папірсиндикату, що в сукупності було більше, ніж Укрпапіртресту (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 94, арк. 84). Була укладена й угода з Білпайторгом, яка передбачала щомісячне постачання паперових обрізків у розмірі 750-1000 пудів (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 43, арк. 123). Протягом 1927–1928 операційного року лише Київська філія «Укрутильзбору» зібрала 59094 пудів папірбраку (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 74, арк. 420). Деяка частина паперового браку продавалась також в Росію, на фабрику Донполіграфбуму, що знаходилась в Ростові (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 37, арк. 158). Очевидно, що всі філії товариства зібрали набагато більше паперу, ніж наведено вище, однак встановити точні цифри наразі не представляється можливим (це ж стосується й інших відходів). Купували папір у різних підприємств, типографій, в архівах, в житлових комплексах і домогосподарств.

Обсяги заготівлі скла були не такими великими, як металу, паперу та ганчір'я. У 1926 р. «Укрутильзбір» уклав угоду на поставку 500 пудів скляного бою Уманській філії Центроспирту (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 40, арк. 356). Загалом протягом 1926 р. було зібрано 2531 пудів (TsDAVO of Ukraine, ф. 4274, оп. 1, спр. 1, арк. 6). У першому кварталі 1930 р.

⁸ 1 пуд дорівнює 16,3805 кг.

«Укрутильзбір» заготував 32050 пудів скляного бою (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 93, арк. 771).

У процесі розвитку заготівельної діяльності «Укрутильзбір» виробив різні методи заготівлі відходів у містах і в сільській місцевості. Так, у великих містах вона здійснювалась: 1) через осередки гуманітарних організацій, друзів товариства, дітей, комітети Червоного Хреста та Комітети взаємодопомоги, які працювала на комісійних умовах (винагорода складала в середньому 10 % зверху від цін преїскуранту), 2) на підставі договорів з підприємствами про здачу їм покидьків, 3) шляхом створення інституту збирачів (але не скупників), організованих в артілі, що працювали відрядно і одержували від компанії за зібрані покидьки винагороду за встановленими твердими цінами, 4) шляхом розробки звалищ із зобов'язанням збирачів здавати цінні відходи «Укрутильзбору» за зниженими цінами. В сільській місцевості практикувалось збирання покидьків через осередки гуманітарних організацій, місцеву низову кооперацію, шляхом організації пунктів для приймання покидьків безпосередньо від населення та організацій, кожен з яких мав охопити місцевість радіусом 50 верст (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 48, арк. 10). З 1926 р. «Укрутильзбір», як і інші великі заготівельники, почав залучати до співпраці споживчу кооперацію — різні товариства, підпорядковані «Вукоопспілці». Вони працювали на контрагентських умовах, отримуючи комісійні. Досить розгалуженою була мережа приватних збиральників, які отримували комісійні у розмірі 5-7 % (товариства низової кооперації — 10 %).

У другій половині 1920-х рр. загострилась конкуренція на ринку утильсировини, що стало наслідком курсу на індустріалізацію. Потреби промислових підприємств зростали швидкими темпами, що зумовило збільшення планів заготівлі для всіх заготувачів. Головними конкурентами «Укрутильзбору» були державні організації — Держторг, Русавторг, Цукротрест, Укрпаптрест, Рудметалторг. Наразі неможливо встановити точну частку ринку, яку обіймав «Укрутильзбір» по збиранню кожного з видів відходів. Наприклад, у Вінницькій окрузі у 1926 р. Держторг обіймав 59,5 % ринку заготівлі утильсировини, а «Укрутильзбір» — 40,5 % (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 79, арк. 419-420).

Водночас можна стверджувати, що він безсумнівно був одним із найбільших заготувачів паперу і ганчір'я. Специфіка ситуації 1920-х рр. була в тому, що, з однієї сторони, «Укрутильзбір» конкурував з державними заготувачами, а з іншої — виконував їхні замовлення відповідно до потреб радянської промисловості, а часто — і завдань регуляторних органів, УЕН.

У процесі розвитку діяльності з утилізації відходів заготувачами, включаючи «Укрутильзбір», було створено розлогу інфраструктуру й вироблено стандарти до сортування, зберігання і транспортування відходів, складено форми типових договорів з різними контрагентами і алгоритм розв'язання спірних ситуацій. Річ у тім, що в 1920-х рр. державна політика із заготівлі відходів, як власне і діяльність головних акторів, лише формувалась, що обумовило багато непорозумінь і неузгоджень. Крім того, якість деяких покидьків була досить низькою унаслідок недосконалого сортування і зберігання. Особливо це стосувалось ганчір'я, яке після дезінфекції мало бути гарно просушене для забезпечення від гниття. Не менш складним завданням було сортування ганчір'я (його номенклатура складалась з більш ніж 100 сортів), обрізків паперу (вони поділялись на білі, кольорові, 1-го і 2-го сорту і були зазвичай дуже мілкими), скла (головною проблемою було відділення бою скла білого кольору від кольорового, що вимагало кількаразове просіювання через спеціальні сита і не завжди гарантувало якісний результат). Тому при прийманні товару частка браку часто була вищою, ніж обумовлювалося в угодах. Вказані хиби призводили до повертання товару, його подвійного сортування, викликаючи суперечки між замовниками і виконавцями.

Конкуренція між заготувачами була гострою. Досить часто вони вдавались до нечесних методів ведення бізнесу: збирали відходи на чужій території, підвищували ціни на відходи усупереч узгодженим цінам, видавали вищі аванси приватним заготувачам, перетягуючи їх на свою сторону, мотивували збиральників дефіцитним крамом, висували до якості покидьків від «Укрутильзбору» завищені вимоги, у результаті чого частка браку зростала, що завдавало товариству збитків.

Проблема районування територій заготівлі, як і номенклатури, неодноразово обговорювали на засіданнях відділу сировини, створеному при Управлінні УпНКТ⁹. Згідно з постановою Наркомторгу від 11 жовтня 1928 р. відбулось розмежування збирання лому між Рудметалторгом і «Укрутильзбором», у результаті чого збирання лому на заводах місцевої промисловості та кооперативних підприємствах було делеговано «Укрутильзбору», а на підприємствах союзної і республіканської промисловості — Рудметалторгу (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 74, арк. 373). Однак ідея обміну ганчір'ям, що полягала у передачі тих сортів, які було доцільно відправляти на експорт, Держторгу, а тих, що використовувались для внутрішнього споживання — «Укрутильзбору», реалізована не була. Децентралізація заготівельної справи і прагнення державних заготівельників витиснути з ринку конкурента — єдиного приватного збирача відходів — «Укрутильзбір» шкодила усій діяльності у цій царині та негативно впливала на економіку України.

Очевидно, що у порівнянні з державними компаніями «Укрутильзбір» був у менш вигідному становищі: доступу до дефіцитного краму, який стимулював заготувачів, він не мав, можливість надавати овес для коней заготувачів була вкрай обмежена внаслідок нестачі коштів. Вище ми наголошували, що товариство було змушене самостійно шукати фінансування для своїх операцій, для чого вдавалось до кредитування у різних установах і намагалось активно використовувати систему боргових паперів — векселів. Однак це вимагало додаткових витрат у вигляді сплати відсотків за користування кредитом. Також відчувалась проблема кадрів, адже Біржа праці в основному поставляла некваліфіковану або малокваліфіковану робочу силу. Між тим, збирання відходів, особливо ганчір'я, вимагало високої кваліфікації працівників. Заробітна плата в «Укрутильзборі» була нижче у порівнянні з конкурентами, що також відбивалось на плинності та кваліфікації робочої сили.

⁹ УпНКТ — управління уповноваженого Народного Комісаріату Торгівлі УСРР.

Унаслідок цих та інших проблем і несприятливої ситуації на ринку, у першій половині 1930 р. «Укрутильзбір» зміг виконати свій план лише на 81,5 % (ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 93, арк. 771). Не дивлячись на те, що в цей час компанія перетворилась на потужного заготівельника і її мережа складалась з 10 контор і 133 складів, навесні у регуляторних органах і пресі почалось обговорення питання про ліквідацію «Укрутильзбору». Наркомторг наполягав на злитті «Укрутильзбору» з Держторгом і створенні при ньому спеціальної контори. У 1930 р. компанію ліквідували, а в 1932 р. з метою покращення організації збирання вторинних матеріальних ресурсів при Наркомлегпромі СРСР було утворено Всесоюзне об'єднання із заготівлі та перероблювання утильсировини та промислових відходів («Союзутиль»). Відповідно, в Україні, як і в інших республіках СРСР, створили республіканську контору «Союзутиль», яка окрім Всесоюзного об'єднання підпорядковувалась також Українській Економічній Нараді.

Таким чином, діяльність «Укрутильзбору» демонструє, що в 1920-х рр. у СРСР і УСРР зокрема утилізацією відходів займалися не лише державні, а й недержавні актори, що зумовила зростаюча потреба в сировині для промислових підприємств. Велика ємність українського ринку відходів сприяла розвитку діяльності «Укрутильзбору», який за сім років існування — з 1923 р. по 1930 р. — зміг перетворитися на одного з найбільших заготівельників відходів в Україні. Обіймаючи помітну долю ринку, він успішно конкурував з такими державними компаніями, як Держторг, Русавторг, Укрпапіртрест. Товариство змогло створити потужну заготівельну мережу, залучивши до співпраці широке коло як державних, так і приватних підприємств, товариств споживчої кооперації, приватних збиральників відходів; відповідну інфраструктуру; стандарти поводження з відходами (збирання, сортування, зберігання і транспортування), підготувати спеціалістів. Водночас в умовах формування соціалістичної економічної системи конкуренція з державними заготівельниками, які мали низку преференцій і потужну фінансову підтримку, була нерівноцінною, що призвело до витіснення компанії з ринку відходів.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Derzhavnyj arkhiv Kyivs'koi oblasti (ДАКО), ф. 2993, оп. 1, spr. 79. Lystuvannia z filiiamy ta bazamy pro zahotivliu ta zdachu utyl'syrovuny, 459 ark. (In Ukrainian)

Державний архів Київської області (ДАКО), ф. 2993, оп. 1, spr. 79. Листування з філіями та базами про заготівлю та здачу утильсировини, 459 арк.

ДАКО, ф. 2889, оп. 1, spr. 63. Umovy z tovarystvom hanchirnykiv «Vidrodzhennia», «Triap'e-Loskut» tTa inshymy ustanovamy pro kupliu i zbut utyl'syrovuny za 1927–1928, 336 ark. (In Ukrainian)

ДАКО, ф. 2889, оп. 1, spr. 63. Умови з товариством ганчірників «Відродження», «Тряпье-Лоскут» тТа іншими установами про куплю і збут утильсировини за 1927-1928, 336 арк.

ДАКО, ф. 2993, оп. 1, spr. 16. Protokoly zasidannia mizhvidomchoho biuro pro zbyrannia utylya pro plan zbyrannia utyl'syrovuny na Ukraini, 218 ark. (In Ukrainian)

ДАКО, ф. 2993, оп. 1, spr. 16. Протоколи засідання міжвідомчого бюро про збирання утиля про план збирання утильсировини на Україні, 218 арк.

ДАКО, ф. 2993, оп. 1, spr. 31. Lystuvannia z okruzhnymy viddilamy komunal'noho hospodarstva, 344 ark. (In Ukrainian)

ДАКО, ф. 2993, оп. 1, spr. 31. Листування з окружними відділами комунального господарства, 344 арк.

ДАКО, ф. 2993, оп. 1, spr. 37. Posvichennia ta doruchennia spivrobotnykiv, 440 ark. (In Ukrainian)

ДАКО, ф. 2993, оп. 1, spr. 37. Посвiчення та доручення співробітників, 440 арк.

ДАКО, ф. 2993, оп. 1, spr. 40. Protokoly zasidannia Pravlinnia pro robotu Donets'koi filii, pro reorhanizatsiiu Ukrutyl'zboru v iedyne aktsionerne tovarystvo na Ukraini ta po inshym pytanniam, 592 ark. (In Ukrainian)

ДАКО, ф. 2993, оп. 1, spr. 40. Протоколи засідання Правління про роботу Донецької філії, про реорганізацію Укрутильзбору в єдине акціонерне товариство на Україні та по іншим питанням, 592 арк.

ДАКО, ф. 2993, оп. 1, spr. 43. Protokoly zasidannia pravlinnia pro Kryms'ke ahentstvo, pidsumky roboty ta perspektyvy na 1928 rik ta po inshym pytanniam, 650 ark. (In Ukrainian)

ДАКО, ф. 2993, оп. 1, spr. 43. Протоколи засідання правління про Кримське агентство, підсумки роботи та перспективи на 1928 рік та по іншим питанням, 650 арк.

ДАКО, ф. 2993, оп. 1, spr. 48. Tezysy z'izdu upovnovazhenykh, pryjniata rezoliutsiia pro zahotivliu, zbut utylya. Plan zahotivli utyl'syrovuny. 264 ark. (In Ukrainian)

ДАКО, ф. 2993, оп. 1, spr. 48. Тезиси з'їзду уповноважених, прийнята резолюція про заготівлю, збут утиля. План заготівлі утильсировини, 264 арк.

ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 60. Protokoly zasidannia pravlinnia pro vstanovlennia dlia artylerijs'koi bazy zakinchenoi zvitnosti, Kazans'koi rozrobky ta inshym metalam. Zvit pro robotu 1927-1928, 700 ark. (In Ukrainian)

ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 60. Протоколи засідання правління про встановлення для артилерійської бази закінченої звітності, Казанської розробки та іншим металам. Звіт про роботу 1927-1928, 700 арк.

ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 74. Vytiah z protokolu zasidannia ekonomichnoi narady URSSR pro khid zahotivli metalolomu, 620 ark. (In Ukrainian)

ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 74. Витяг з протоколу засідання економічної наради УРСР про хід заготівлі металолому, 620 арк.

ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 78. Lystuvannia z Volyns'kym ahentstvom pro zahotivliu, kupivliu i zbir utyl'syrovuny, 495 ark. (In Ukrainian)

ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 78. Листування з Волинським агентством про заготівлю, купівлю і збір утильсировини, 495 арк.

ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 93. Lystuvannia z Pravlinniam pro zahotivliu, kupivliu ta realizatsiiu utyl'syrovuny, 782 ark. (In Ukrainian)

ДАКО, ф. 2993, оп. 1, спр. 93. Листування з Правлінням про заготівлю, купівлю та реалізацію утильсировини, 782 арк.

ДАКО, ф. 29993, оп. 1, спр. 20. Obizhnyku pro realizatsiiu metalolomu, vykonannia umov z fabrykamy pro dostavku utylya, 168 ark. (In Ukrainian)

ДАКО, ф. 29993, оп. 1, спр. 20. Обіжники про реалізацію металолому, виконання умов з фабриками про доставку утиля, 168 арк.

Kochetkova, E. Pokidko P. Soviet Industrial Production and Waste Dispersal: A Case Study of Pulp and Paper Plants on the Karelian Isthmus, 1940s–1980s. *Scandinavian Economic History Review*, vol. 67 (3), 2019, pp. 269-282.

Mashkina, O. The Pulp and Paper Industry Evolution in Russia: A Road of Many Transitions. In: Lamberg Ja., Ojala J., Peltoniemi M., Särkkä T. (eds), *The Evolution of Global Paper Industry 1800–2050*. World Forests, 17, 2012, pp. 285-306.

Pristed, B. B. Point of no return: Soviet paper reuse, 1932–1945. *Business History*, Vol. 64, Issue 5, 2020, pp. 946-962.

Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv vyschykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy), f. 4274, op. 1, spr. 1. Otchet o deiatel'nosti za 1925-1926 hod, 18 ark. (In Ukrainian)

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 4274, оп. 1, спр. 1. Отчет о деятельности за 1925-1926 год, 18 арк.

Tetiana Perga

Candidate of History, Leading Researcher

State Institution “Institute of World History of NAS of Ukraine”

5 Leontovich Str., 01954, Ukraine, Kyiv

Email: pergatiana@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8725-3451>**NON-STATE ACTOR IN WASTE DISPOSAL IN THE USSR:
ACTIVITIES OF “UKRUTILZBIR” IN THE 1920s**

The article explores the activity of the joint-stock company «Ukrutilzbir», which during 1923 – the 1930s was one of the largest waste collectors in the Ukrainian SSR and during period under study successfully competed with such state agencies as Gostorg, Rusavstorg, Rudmetaltorg, Ukrbuntrest, etc. This topic has not been studied in domestic and foreign historiography. The article is based on the analysis of archival materials, which were at first put into scientific circulation. It has been shown that the emergence of the non-state actor was stimulated by the growing demand of industrial enterprises, which in the 1920s have experienced resource hunger in raw materials as well as the large capacity of the Ukrainian waste market. It was found that the first charitable motives of the company's establishment were soon changed by the commercial interest in waste collection and recycling, but this did not diminish the importance of its activities for the development of waste management policies in the 1920s. The article reveals the main activities of the company (collection and sale of paper, scrap of ferrous and non-ferrous metals, rags, bones, rubber, and glass), its achievements, and problems. It was concluded that «Ukrutilzbir» has managed to build relevant infrastructure as well as an effective network, attracting to cooperation a wide range of both state and non-state actors, consumer cooperation societies, private waste collectors. It has not only taken up a significant share of the waste-collection market, influencing its formation but has also contributed to the development of standards of their utilization and recycling (collection, sorting, storage, and transportation) and preparing the skilled workers. However, with the establishment of the socialist economic system, the organization found itself in a situation of unequal competition with state actors, which had different preferences and access to financial resources. This led to its exclusion from the market and closure.

Keywords: waste, recycling, utilization, USSR, Ukrainian SSR, Gostorg, Rusavstorg, Rudmetaltorg, Ukrbuntrest, rags, bones, scrap metal, paper.

Текст надійшов до редакції 29.05.2022.

The text was received by the editors 29.05.2022.

Текст затверджено до друку 27.06.2022.

The text is recommended for printing 27.06.2022.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-06>
УДК 341.233.1:[663:339.168](091)(477.5)"185/189"

Микола Понирко

магістр історії, аспірант

Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Вул. Києво-Московська, 24, 41400, Глухів, Україна

Email: mikolapontrko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9312-5010>

**ДІЯЛЬНІСТЬ АКЦИЗНОГО НАГЛЯДУ
ПІД ЧАС ЗАПРОВАДЖЕННЯ КАЗЕННОГО ПРОДАЖУ
АЛКОГОЛЬНИХ НАПОЇВ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ УКРАЇНИ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

У статті аналізується діяльність акцизних управлінь міністерства фінансів Російської імперії під час запровадження казенного продажу спиртовмісних напоїв на Лівобережжі України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. На основі джерельних матеріалів та архівних документів Державних архівів Сумської, Чернігівської та Харківської областей, характеризується діяльність акцизних управлінь. З'ясовано, що зміни в центральному апараті міністерства фінансів, який займався непрямим стягненням податків, позначилися й на діяльності акцизних управлінь на території українських губерній Лівобережжя України. Акцизні управління тут набули більших регуляторних повноважень стосовно обкладення суб'єктів оподаткування,

Як цитувати: Понирко, М. Діяльність акцизного нагляду під час запровадження казенного продажу алкогольних напоїв на Лівобережжі України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»,* вип. 61, 2022, с. 132-163, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-06>.

How to cite: Ponyrko, M. Activities of Excise Supervision During the Introduction of State Sales of Alcoholic Beverages on the Left Bank of Ukraine at the End XIX – of the Early XX Century. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History,* no. 61, 2022, pp. 132-163, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-06>. (In Ukrainian)

було збільшено кадровий склад акцизних установ та збільшено грошові витрати на господарчі операції акцизних управлінь. У їх складі було сформовано нові структури чиновників, підпорядкованих міністерству фінансів. Висвітлено причини запровадження казенної винної монополії, серед яких варто відмітити хронічну кризу перевиробництва винної промисловості, яка не була побічним наслідком монополії, а передувала їй. Зазначено те, що прибутковість казенного продажу спирту була значною та невпинно зростала. Водночас запровадження казенного продажу алкогольних напоїв містило небезпеку збільшення залежності від питних доходів значної частини бюджету. Відмічено, що зростання прибутків з обігу спиртних напоїв обумовлювалось переважно підвищенням обкладення виробничих показників суб'єктів оподаткування, поряд з варіюванням закупівельних розверсточних цін на спирт-сирець та ректифікований спирт, аніж зростанням розпиту спиртівмісних напоїв народонаселенням. Запровадження казенного продажу спирту призвело до вищої, порівняно з акцизною системою оподаткування спиртівмісних напоїв, переплати населення при розпитті спиртівмісних напоїв. Під час реалізації казенної винної монополії на території Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній органи акцизного нагляду, враховуючи фактор переважання дрібного сільськогосподарського винокуріння при розверстці, вимушені були гарантувати заводам мінімальну поставку, враховуючи розміри виробництва заводів губернії. У зв'язку з обмеженням розпиту торгівлі спиртних напоїв на Лівобережжі України поширювався незаконний продаж алкогольних напоїв, який, незважаючи на заходи поліційного характеру акцизних наглядачів, не вдавалося припинити. Із запровадженням винної монополії розпиття міцних напоїв населенням скоротилося, адже реформа змінила умови виробництва вина і порядок продажу, але не вплинула на причини, котрі обумовили споживання міцних напоїв, насамперед, тому що ці причини залежали від низки соціальних і культурних факторів, а не від організації торгівлі спиртом.

Ключові слова: винна монополія, губернські акцизні управління, торгівля спиртними напоями, Лівобережна Україна.

Становлення і розвиток системи управління державними фінансами в Україні, удосконалення організаційно-правових засад її функціонування вимагають належного науково-методичного забезпечення, для чого важливим є звернення до історичного досвіду. Непрямі податки, зокрема акцизи, продовжують відігравати важливу роль у забезпеченні доходної частини державного бюджету, відтак ефективне управління державними фінансами у цій галузі

має принципове значення. Дослідженою не повною мірою залишається діяльність різноманітних регіональних державних фінансових установ Російської імперії на рівні державних фінансових структур губернії, особливо на Лівобережжі України.

Сучасна історіографія вже зверталася до аналізу організаційно-правових засад діяльності органів акцизного нагляду Російської імперії на території українських губерній. З-поміж праць, створених протягом останнього часу, варто згадати розвідки Г. А. Жолобової, Я. В. Соловйова, А. А. Чинчика (Zholobova 2015; Solovev 2003; Chynchuk 2016). Особливої уваги заслуговують праці публіцистів та збірники офіційної звітності кінця XIX – початку XX ст. (Gredinger 1897; Lokot' 1908; Fridman 1916; Shvanebakh 1903). Водночас діяльність органів акцизного нагляду в українських губерніях Лівобережної України у контексті запровадження казенного продажу алкогольних напоїв потребує більш ґрунтовного дослідження.

Необхідно комплексно проаналізувати діяльність акцизних управлінь міністерства фінансів імперії Романових під час запровадження казенного продажу спиртовмісних напоїв на Лівобережжі України у зв'язку з накопиченням значного джерельного матеріалу кінця XIX – початку XX ст., зокрема документів розміщених в Державних архівах Сумської, Чернігівської та Харківської областей. Висвітлення організаційних та нормотворчих заходів акцизних управлінь під час запровадження казенного продажу спиртовмісних напоїв на Лівобережжі України є метою цієї статті.

Великі реформи посилювали роль торгівельно-промислового капіталу, призвели до усвідомлення владою незалежності законів економічного розвитку від політичної волі, вимагали покращення роботи фінансового відомства, особливо в управлінні державними фінансами (Solovev 2003).

Найбільшою статтею непрямих доходів в бюджеті Російської імперії був дохід зі спиртних напоїв (Lokot' 1908, 192-193; Fridman 1905, 26). Доходи з акцизу спирту в 1901 р. склалися з таких частин: спирт і горілка — 291,5 млн. руб., пиво і мед — 11,5 млн. руб., інше — 5,4 млн. руб., з патентів — 4,5 млн. руб.

Вибір системи контролю над обігом спиртних напоїв піддавався низці змін. Підвищення прибутків зі спиртних напоїв обумовлювалось підвищенням обкладення, аніж зростанням розпиття.

Чистий прибуток від урядової монополії, згідно зі звітами головного управління неокладних зборів і казенного продажу спирту, є наступним (див. табл. 1):

Таблиця 1. Чистий прибуток від урядової монополії (млн. руб.)
(Lokot' 1908, 193).

Роки	1895 р.	1896 р.	1897 р.	1898 р.	1899 р.	1900 р.	1901 р.
Валовий прибуток	11,5	29,7	53,5	103,4	111,4	119,1	166,4
Чистий прибуток	4,7	9,7	15,0	32,3	37,4	36,8	52,8

Акциз в наведеній таблиці в прибутки не входив. Також не врахували попередні видатки казначейства на запровадження монополії, які склали протягом 1895–1901 рр. 120,7 млн. руб., та інші надзвичайні видатки в 26 млн. руб. Таким чином чистий прибуток від монополії складав 1,7 млн. руб (Kazyonnaya prodazha vina 1900, 163-165; Lokot' 1908, 191, 193-194). У 1902 р. загальний дохід по відділенню непрямих податків склав 428,5 млн. руб. Але до цієї ж статті доходів варто віднести і дохід від казенної винної операції, віднесений до відділення урядових регалій, який становив в 1902 р. 484,5 млн. руб. Збільшення непрямих податків в 1902 р. порівняно з 1901 р. (686,6 млн. руб.) склало 226,4 млн. руб.

У звіті головного управління неокладних зборів і казенного продажу напоїв за 1902 р. передусім відмічено, що в доходному бюджеті імперії Романових «...не можна не відмітити значної стабільності у відсотковому відношенні між прямими і непрямими податками: за 11 розглянутих років (1892–1902 рр.) вищезазначене відношення коливалось між 16,7-83,3 % (1900 р.) і 14,1-85,9 % (1892 р.). У 1902 р. загальна сума прямих податків складала 133,1 млн. руб. (15,9 %), сума непрямих податків — 705,6 млн. руб. (84,1 %)» (пер. з рос.) (Kazyonnaya prodazha vina 1900, 165; Fridman 1905, 26).

Загальна сума непрямих податків за 1902 р. складала 705,6 млн. руб., а в середньому за попередні десять років — лише 598,2 млн. руб. (Lokot' 1908, 202-203; Shvanebakh 1903, 27-29).

Акциз зі спиртних напоїв, якщо підраховувати разом із доходом від казенного продажу спиртних напоїв, складав в 1902 р. 523,6 млн. руб., в 1901 р. — 476,3 млн. руб., за 1892–1901 рр. — 351,5 млн. руб. (див. табл. 2).

Таблиця 2. Надходження непрямих податків в 1902 р. (млн. руб.)
(Lokot' 1908, 202-203).

Назви непрямих податків	1902 р.	В порівнянні з розрахунками кошторисів
Акциз з спирту	39,1	+4,5
Доход від казенного продажу спирту	484,6	+21,8

Таким чином особливо великі надходження спостерігаються за тими статтями, які належали до масового споживання (ДАЧО, ф. 213, оп. 1, spr. 26, ark. zv 24, ark. 45 ark.; Shvanebakh 1908, 31-32).

На 1892 р. співставлення непрямих і непрямих податків у відношенні до суми всіх доходів складало 52,44 %. У доповіді С. Ю. Вітте 1893 р. зазначалося, що вони «мають суттєву перевагу над прямими в тому відношенні, що стягнення їх набагато легше» (пер. з рос.) (Lokot' 1908, 203). Тільки в перший рік міністерства С. Ю. Вітте були підвищені податки на пиво та хлібні вина. Серед непрямих податків значне місце належало питним доходам. Тому реформа в цій галузі призвела до вагомих змін в центральному апараті міністерства фінансів, який займався непрямим стягненням податків (див. табл. 3-4). Непряме обкладення протягом 1892–1901 рр. можна охарактеризувати наступною таблицею (див. табл. 3):

Таблиця 3. Непряме обкладення в період 1892–1901 рр.(млн. рублів)
(Solovev 2003, 172).

Доходи	Відсоток зростання загальної суми в 1901 р. порівняно з 1892 р.	Розподіл на душу населення в копійках	
		1892 р.	1901 р.
Питний	16,3	2,28	2,34
Всі непрямі доходи	47,0	3,90	5,11

Під питним доходом тут враховано лише дохід з акцизу зі спирту і вина. Дійсна переплата населення при розпитті була вищою внаслідок запровадження казенного продажу спирту (Lutohin 1915, 25-26).

Таблиця 4. Зростання реальних витрат на утримання місцевої адміністрації міністерства фінансів (млн. руб.)
(Solovev 2003, 372).

Назва структурних підрозділів	1892 р.	1897 р.	1903 р.	Зростання в %
Казенні палати	3146690	3257085	5983058	90,1
Казначейства	4452600	4746105	7699901	72,9
Акцизні управління	7158676	9109807	12889356	80,1
Податкова інспекція	1065393	1763154	2887613	171,0
Всього	18906947	23633103	35921980	90,0

На захист існуючої акцизної системи висловлювалися ліберальні економісти. Зазначалося, що «казначейство буде нерозважним господарем в такому чисто комерційній і складній справі, як питна торгівля» (пер. з рос.) (Zholobova 2015, 384; Solovev 2003, 173-174). У 1892 р. питний дохід збагатив казначейство на 268,8 млн. руб. Як відзначала Л. Н. Зайцева, в податковій галузі «винна монополія давала Міністерству фінансів надзвичайні повноваження і необмежені можливості і була для нього набагато вигідніше акцизної системи (пер. з рос.). Крім того,

на початку 90-х років XIX ст. намітилися тривожні для казначейства тенденції, наприклад, знижувався питний дохід. Якщо в 1885 р. на душу населення розпивалося 1,46 галона, то в 1893 р. цей показник становив 0,97 галона (Ozerov 2008, 485). Певну роль у цьому відіграла діяльність питних присутствій, котрі «дбаючи про протверезіння населення, в багатьох місцях виявили намагання до скорочення, а часто навіть і до повного припинення питної торгівлі» (пер. з рос.) (DASO, f. 818, op. 1, spr. 180, ark. 174, zv.). У доповіді державного контролера за 1895 р. зазначалося: «Очевидно, питний дохід дійшов до меж, за якими подальше його зростання можливе лише в пропорційному відношенні до росту народонаселення, а також при розширенні самого розпиття спиртовмісних напоїв» (пер. з рос.) (Gredinger 1897, 5-6, 68; Kazuyonnaya prodazha vina 1900, 65-67). «Головною думкою питної монополії, — писав С. Ю. Вітте в своїх “Спогадах”, — полягала в тому, що ніхто не може продавати вино, інакше як держава, і виробництво вина повинно бути обмежено тими розмірами, в яких це вино купує держава, а відповідно, і відповідати тим умовам, які держава вимагає як покупець» (пер. з рос.). М. І. Фрідман пов'язував запровадження казенної монополії з «ідеалізацією минулого», з поверненням до думки про вирішальний вплив державної влади (Solovev 2003, 175-178; Fridman 1916, 118). Це була повна відмова від позиції М. Х. Бунге, який намагався встановити певні межі для втручання міністерства фінансів в економічне життя, і це був якісно інший рівень порівняно з міністерством обережного І. О. Вишнеградського (Zholobova 2015, 690-691). Після запровадження в 1895 р. казенного продажу спиртовмісних напоїв збільшило навантаження на департамент неокладних зборів «абсолютно виняткових масштабів». Тому у складі міністерства фінансів 1896 р. було створено центральну установу під назвою Головне управління неокладних зборів і казенного продажу напоїв (Fridman 1916, 118).

У складі міністерства фінансів було виокремлено раду з казенного продажу напоїв, яка складалася з товариша міністра (голови), начальника управління, управителів відділеннями неокладних зборів і казенного продажу напоїв, помічників управителів і членів, призначених за поданням міністра. До компетенції ради належали справи,

які стосувалися меж цін на поставлений за рахунок казначейства спирт, об'єми таких поставок, межі продажних цін на казенні напої, розверстки між винокурними заводчиками поставок спирту за рахунок казначейства, прохання про побудову винокурних заводів (Kazyonnaia prodazha vina 1900, 67).

«Казенний продаж спирту не по силам адміністрації і занадто дороговартісний для населення, а тому дорівнює крупному додатковому податку, запровадженому при тому не в загальному порядку, а з міркувань одного відомства» (пер. з рос.) — писалося у «Віснику Європи» (ДАКхО, ф. 537, оп. 1, спр. 179, арк. 45, зв., 50, зв., 51; Solovev 2003, 17-18). Важливо, що прибутковість казенного продажу спирту була значною та зростала. П. Х. Шванебах вказував на небезпеку реформи, яка збільшувала залежність значної частини бюджету від питних доходів (1/4-1/3) (Zholobova 2015, 317; Lutohin 1915, 28-29). У 1893 р. ця частина складала 3,10 %, в 1894 р. — 4,03 %, в 1895 р. — 5,87 %, в 1896 р. — 12,26 %, в 1897 р. — 15,72 %, в 1898 р. — 16,97 %. На 1903 р. доходи від продажу склали 387,3 млн. руб. З 1892 р. до 1902 р. витрати на управління зросли на 213,8 %.

Про благотворний вплив питної реформи, зокрема на Лівобережжі України, відзначала преса (Kazyonnaia prodazha vina 1900, 144-145, 283, 298, 302-305). Одночасно втрата питних доходів змушувала місцеві органи самоврядування звертатися за субсидіями до міністерства фінансів.

Полтавський губернатор Бельгардт Олександр Карлович в 1897 р. відгукувався так про запровадження питної монополії: «Намагання міністерства фінансів захистити населення від шкідливих наслідків розпиття злякисного вина досягнуто. За загальними відгуками казенне вино доброякісне. Багаточисленні відгуки з сіл засвідчують, що пияцтво значно скоротилося, там де немає шинків» (пер. з рос.) (Kazyonnaia prodazha vina 1900, 152-153, 172). Подібним чином висловлювалися й чернігівський губернатор Андрієвський Євгеній Константинович та харківський губернатор Тобізен Герман Августович фон (Kazyonnaia prodazha vina 1900, 277-279). Харківський губернатор також поряд із цим відмічав несприятливі наслідки позбавлення сільських громад значної

частини доходів, раніше отримуваних від питних закладів (*Kazyonnaya prodazha vina 1900, 96*).

Крім того, полтавський та чернігівський губернатори пропонували центральним урядовим установам низку заходів для припинення вуличного пияцтва, визнаючи, однак, що подолати це суспільне явище заходами тільки поліцейського характеру не можливо. Необхідно відмітити такі несприятливі соціальні наслідки запровадження казенного продажу спиртних напоїв: «Важко очікувати, щоб із запровадженням винної монополії розпиття міцних напоїв поміж сільського населення скоротилося, адже реформа змінила умови виробництва вина і порядок продажу, але не вплинула, та й не могла вплинути, на причини, котрі обумовили споживання міцних напоїв, оскільки причини це похідна цілого ряду соціальних і культурних факторів і ці причини не залежать від влаштування торгівлі спиртом» (пер. з рос.) (*Kazyonnaya prodazha vina 1900, 284-286*).

Голова Полтавської губернської земської управи Лизогуб Федір Андрійович відмічав сутужне становище осіб, які втратили заробіток від запровадження казенного продажу спирту: «В Полтавській губернії залишилися особи, які втратили свої винагороди, це — 2637 сімей, які заробляли виключно продажем вина. Всі ці люди склали майже $\frac{1}{2}$ % населення губернії, вимушені були шукати нову роботу на іншому терені, втискуючись в зайняту іншими особами галузь трудових операцій. Складність становища цих колишніх продавців вина, вони вимушені були відмовитись від сільської осілості і переселитися в міста, збільшивши багаточисленний пролетаріат» (пер. з рос.) (*Kazyonnaya prodazha vina 1900, 306-308*).

Запровадження казенного продажу спиртвмісних напоїв неминуче призвело до посилення господарської діяльності акцизних управлінь (ДАЧО, ф. 144, оп. 1, spr. 762, ark. 10, zv., 11, zv., 12, zv., 13, zv. 106 ark.). З 1894 р. на них було покладено завідування казенного продажу спирту. У губернському акцизному управлінні визначалися посади управителя, старшого ревізора, молодшого ревізора, старшого техника, молодшого техника, секретаря, помічника секретаря, бухгалтера і помічника бухгалтера. В окружному акцизному

управлінні були визначні посади наглядач акцизних зборів, старший дільничний наглядач, молодший помічник наглядача, діловод, старший контролер, молодший контролер і наглядач (DASO, f. 4, op. 1, spr. 72, ark. 37, zv.; DASO, f. 818, op. 1, spr. 442, ark. 265, zv.; DASO, f. 4, op. 1, spr. 91, ark. 99).

Міністр фінансів за узгодженням з державним контролером міг затверджувати нові посади по продажу спирту. На 1 січня 1899 р. казенним продажем спирту займалося більше 36 тис. вільнонайманих службовців (DAXO, f. 501, op. 1, spr. 205, ark. 32, zv., 37; Ozerov 2008, 88-90). В 1898 р. при губернських акцизних управліннях в якості дорадчих установ були створені господарські комітети (DACHO, f. 144, op. 1, spr. 762, ark. 10, 106 ark.). На 1903 р. було створено 500 складів, 30 тис. казенних винних лавок і найнято на вільнонайману службу приблизно 65 тис. чоловік; (Kazyonnaya prodazha vina 1900, 21, 37-38; Shvanebakh 1903, 49-50). Одним із завдань питної реформи з самого початку було формування нових структур чиновників, підпорядкованих міністерству фінансів і посилення влади міністерства фінансів на місцях (Zholobova 2015, 418).

Внаслідок запровадження винної монополії на території українських губерній Лівобережжя, зростав незаконний продаж алкогольних напоїв, який в тому числі на території регіону, незважаючи на заходи поліцейного характеру акцизних наглядачів не вдавалося припинити (DASO, f. 4, op. 1, spr. 14, ark. 49, zv.; DASO, f. 4, op. 1, spr. 72, ark. 117, zv., 118, zv., 120-123, zv., 144, zv.). Серед чинників, що спричиняли контрабанду і таємну торгівлю спиртом, необхідно відмітити продаж деякими заводчиками спирту оптовикам-спекулянтам.

В українських губерніях Лівобережжя України дрібне сільськогосподарське винокуріння було переважним типом (Fabrichno-zavodskaya promyshlennost po Poltavskoy gubernii 1905). Найголовнішим матеріалом для винокуріння були картопля і бурякові залишки (Kazyonnaya prodazha vina 1900, 57). Згідно з даними звіту департаменту неокладних зборів в 1892 р. українські губернії Лівобережжя України відсоток сільських складів оптової торгівлі безводним спиртом становив 54,5 % (Gredinger 1897, 94).

Виносна торгівля пивом не обмежувалася, відкриття пивних лавок з розпивною торгівлею дозволялася з дозволу управителя акцизними зборами та з губернатором. Зокрема, в Харківській губернії була дозволена виносна торгівля пивом з бакалійних лавок (таких дозволів було видано 17) (DACHO, f. 1040, op. 1, spr. 60, ark. 79, zv. 86 ark.; Kazyonnaya prodazha vina 1900, 43-44, 65).

Система акцизу з пивоварних заводів обкладалася не за ємністю заторних чанів у відрах та не за кількістю дозволених заторів, а за вагою солоду (DACHO, f. 213, op. 1, spr. 26, ark. 54, 45 ark.).

За офіційними звітними даними вироблення відра 40° горілки коштувало казні 1 руб. 90 коп., враховуючи не тільки купівельну вартість спирту і посуду, очищення і перевезення горілки, платню вільнонайманого персоналу, охорони і збирачів, але і такі витрати як утримання адміністрації при губернських акцизних управліннях, роз'їзді, премії чиновникам акцизного нагляду і поліції, нарешті виплати містам і земствам замість зборів за патенти (Kazyonnaya prodazha vina 1900, 65).

Казенна ціна відра 40° вина — 7 руб. 60 коп., відра столового вина вищої очистки — 10 руб. Якщо відрахувати 1 руб. 90 коп. (в Харківській губернії — відро вина коштувало казні в середньому 208 руб. 86 коп., при загальноімперських показниках в 195 руб. 62 коп. Із цього варто вирахувати 5 руб. 48 коп. на виплати організаціям з тверезості), монопольний дохід з відра звичайної горілки становив 5 руб. 70 коп. Порівняно з 1880 р., коли при 7-ми копійчаному акцизі, відро 40° горілки оплачувалося податком в 2 руб. 80 коп., обкладення в 1899 р. вдвічі збільшилося, порівняно з 1894 р., коли акциз рахувався на рівні 10 коп., податки збільшилися на 1 руб. 40 коп. або на 40 % (Shvanebakh 1903, 56-57, 60-61). Споживання вина в Харківській губернії на душу населення становило 0,59 відра вина 40° в середньому за 1895–1897 рр. В 1898 р. цей показник становив 0,47 відра вина, а в 1899 р. — 0,55 відра вина.

Фаховий дослідник винної монополії П. Х. Шванебах, спираючись на факти як офіційної статистики, так і на динаміку розвитку власне винокуріння, в тому числі і в регіонах Російської імперії, доводив, що затьжна криза винної промисловості не була побічним наслідком

монополії, а передувала їй. Криза перевиробництва виникла від падіння і стагнації стаціонарного збуту спирту всередині імперії Романових і від скорочення його вивозу за кордони (*Kazyonnaya prodazha vina* 1900, 25-26; Chynchuk 2016, 121). Якщо прослідкувати кількісно цей фактор розвитку винокурної промисловості, то отримаємо наступні показники (див. табл. 5):

Таблиця 5. Стаціонарний збут спирту в імперії Романових в 1890–1896 рр. (Shvanebakh 1903, 70-71).

	Викорка	Споживання	Вивіз	Залишок на 1-е січня наступного року
	(Мільйони відер в 40°)			17,2 на 01.01.1889 р.,
1890	75,9	64,6	10,2	15,7
1891	71,1	60,4	9,8	15,3
1892	67	61,2	2,3	17,2
1893	69,1	61,7	5,4	17,6
1894	74,8	63,2	5,8	18,3
1895	74,2	63,5	4,6	20,2
1896	75,7	62,2	4,6	23

Коли монополію поширили на інші райони з різноманітними сільськогосподарськими заводами, то при розвертці уряд вимушений був гарантувати заводам мінімальну поставку в 5000 відер 40° спирту і лише невдоволений у такий спосіб попит підлягав розвертці між всіма заводами району (*DASO*, f. 4, op. 1, spr. 72, ark. 34-36, zv.). Після 1895 р. основна норма поставки була збільшена в два рази, до 10000 відер, для Чернігівської та Полтавської губерній норма збільшилася до 13 тис. відер, для Харківської губернії — до 25 тис. відер (*Gredinger* 1897, 73-76; *Kazyonnaya prodazha vina* 1900, 26-28; *Ministerstvo finansov*. 1904–1913 1914, 117; Shvanebakh 1903, 73). Про запровадження казенного продажу спирту в 1901 р. власники винокурних заводів Новоизибківського

повіту Чернігівської губернії серед іншого висловлювали думки про необхідність концентрації в руках уряду всього спирту імперії (Zholobova 2015, 396; Shvanebakh 1903, 74-75).

Під назвою «виноградного вина» допускали до продажу тільки напої, отримані спиртовим бродінням соку свіжого чи зав'яленого винограду (Zholobova 2015, 87, 308). Загальна викурка спирту протягом 1910–1911 рр. становила 123,8 млн. відер, серед них 63 % припадали на сільськогосподарські заводи. Переробка кукурудзи, картоплі і хліба в спирт підвищила оплату зазначеної сировини. На винокурінні створені були різноманітні промисли (Denisov 1913, 38-39). Станом на 1906 р. розвиток винокурної промисловості в Російській імперії помітно залежав від вивозу продуктів на закордонні ринки (див. табл. 6). Однак міністерство фінансів пропонувало встановити обмеження у галузі експорту спирту припиненням вивізних премій. Існуюче законодавство заохочувало вивіз спирту складанням з нього акцизу, експортований спирт користувався безакцизними відрахуваннями в сумі премії і дорожні витрати. Вивізна премія на спирт будь-якої міцності встановлена в розмірі $3\frac{1}{2}$ % з відра безводного спирту, понад норму при вивозі спирту очищеного, міцністю не нижче $95\frac{1}{2}$ %, відраховується ще й $\frac{1}{2}$ % на відро. Безакцизні відрахування на дорожні витрати визначаються в залежності від часу знаходження спирту в дорозі. За розрахунком, встановленим в статті 500 статутів акцизних, видання 1901 р., безакцизне відрахування на сирий спирт виражалось 11,2 коп., а з спирту очищеного — 16 коп. за відро 40° (DASO. F. 4. Op. 1. Spr. 70. Ark. 12, zv.; DAKhO. F. 501. Op. 1. Spr. 205. Ark. 27, 35, zv.; Denisov 1913, 40-41; Pylypenko 2007, 57-58).

Таблиця 6. Динаміка вивезеного за кордон спирт з імперії Романових в сирому і очищеному вигляді протягом 1901–1910 рр. (Denisov 1913, 40-41; Pylypenko 2007, 57-58).

Роки	Вивіз спирту (млн. від. 40°)	Відраховано в премію					
		На дорожні витрати		Власне в премію		Всього	
		Тисячі					
		Від.	Руб.	Від.	Руб.	Від.	Руб.
1901	1,2	10,3	33,1	53,5	171,2	63,8	204,2
1903	2,3	18,7	60,0	101,8	325,8	120,6	385,8
1905	3,4	38,8	124,1	136,5	436,9	175,3	561,0
1907	2,1	20,9	67,0	111,2	355,7	132,1	421,8
1909	7,1	110,0	351,8	350,0	1.120,3	460,0	1.472,1
1910	8,6	167,7	536,7	408,3	1.306,6	576,0	1.843,4

Виноробна, горілчана і спиртова промисловість Російської імперії до кінця XIX ст. досягла значних показників виробництва. Великі винокурні заводи склали в українських губерніях імперії Романових 7 % від загальної кількості. Запровадження акцизної системи контролю над обігом алкогольних напоїв було одним із чинників збільшення вивозу спочатку сирого спирту, а після запровадження казенного продажу спирту — очищеного спирту. На початку XX ст. переважна кількість спирту вивозилася саме з України, причому значення заводів розташованих в українських губерніях кількісно збільшується з 2,9 % в 1906 р. до 7,9 % в 1911 р. Переважно спирт вивозився з українських губерній Лівобережжя України (Kazyonnaia prodazha vina 1900, 4; Pylypenko 2007, 57-58).

В Чернігівській губернії в 1908 р., доходу винної монополії надійшло 9,4 млн. руб. В 1908 р. в Чернігівській губернії надійшло 86 тис. руб. від видачі акцизних свідоцтв. В Харківській губернії в 1909 р. працювало 51 винокурних заводів, на яких викурювали 219 млн. відер спирту щорічно. Також працювали 22 пивно-медових заводів. В Харківській губернії за 1908 р., надійшло доходу винної монополії надійшло 17,2 млн. руб. За 1908 р. в Харківській губернії надійшло 523 тис. руб.

питного доходу власне від акцизу вина. В місті Харків в 1900 р. питну торгівлю проводили 483 підприємства з оборотом 7 млн. руб. У Полтавській губернії в 1908 р. діяло 64 винокурних заводи з оборотом 4542 тис. руб. і 1020 робітниками. У Полтавській губернії в 1908 р., дохід з винної монополії становив 13,7 млн. руб. В 1908 р., в Полтавській губернії від акцизу вина надійшло доходу 141 тис. руб. (DASO, f. 4, op. 1, spr. 91, ark. 28, zv. 30, zv. 31, zv.; Yasnopolskiy 1913, 140-141, 212-213, 221).

Варто відзначити, що при збільшенні чисельності співробітників акцизних установ неодноразово підкреслювалася нераціональна організація праці чиновників і нерівномірний їх розподіл по губерніях. До виплат відсоткового збору вперше були залучені оптові склади вина і спирту, а також фабрики і заводи, які виробляли підакцизні товари (Ministerstvo finansov. 1904-1913 1914, 102-103, 106). В 1905 р., в цілому було збільшено ставку акцизу з продуктів пивоваріння та дріжджів (DASO, f. 4, op. 1, spr. 72, ark. 9, zv.).

В 1914 р. в результаті посилення критики «п'яного бюджету» (держбюджету наповнюваного за рахунок суттєвого підвищення акцизів на спиртовмісні напої) в правлячих колах, на чолі з Миколою II, переважила думка щодо необхідності рішучої боротьби з пияцтвом, що знайшло вираження в рескрипті від 30 січня 1914 р. до Міністра Фінансів видання якого супроводжувалося призначенням міністром фінансів П. Л. Барка замість В. Н. Коковцева. 22 серпня 1914 р. було заборонено продаж спирту, горілки, все виробництво етилового спирту було спрямовано на технічні потреби фронту і медичних центрів. Однак заборона продажу горілки не призвела до зниження показників алкогольних напоїв (Zholobova 2015, 701-702).

В 1894 р. в Російській імперії було 2097 винокурних, 1080 пивоварних, 331 ректифікаційний завод, 3960 оптових складів і 129961 закладів роздрібною торгівлі спиртними напоями. Загальна кількість власників досягала 140 тис. осіб (Kazyonnaya prodazha vina 1900, 17).

Певна частка спирту, заготовлювалася для прийняття казначейством (4/5 річної потреби або 80 %) за встановленою ціною (щорічно встановлювалася міністром фінансів) з кожного винокурного заводу. Для українських губерній Лівобережжя України,

зокрема в 1899 р., ця частка спирту становила 15 тис. відер з Полтавської та Чернігівської та в 25 тис. відер з Харківської губерній (DASO, f. 4, op. 1, spr. 32, ark. 4, 77, 169 ark.; DASO, F. 4, op. 1, spr. 91, ark. 3, zv., 4, zv.; DAKhO, f. 501, op. 1, spr. 205, ark. 23, zv. 24, zv, 25, zv., 26; Kazyonnaya prodazha vina 1900, 74-75, 77-78). Показники викурки заводів відрізнялися навіть серед українських губерній Лівобережжя України. В середньому показники виробництва досягали в Полтавській та Чернігівській губерніях — 26900 відер, а в Харківській — 50000 відер. За домовленістю між міністром фінансів і землеробства і державного майна 1899 р., було визнано можливим влаштування нових заводів винокуріння протягом 1899–1901 рр., але з максимальною межею викурки від 50 до 60 % середнього показника виробничих потужностей, тобто для Лівобережжя України це було приблизно 15 тис. відер алкогольних напоїв (з можливістю максимального збільшення викурки за особливого дозволу міністра фінансів до 125 тис. відер).

Губернські хімічні лабораторії контролювали необхідний градус алкогольних напоїв, і серед іншого сприяли покращенню якості вина проводячи постійний нагляд за відповідністю алкогольних напоїв, що йшли на продаж прийнятим стандартам. Центральні лабораторії наглядали за діяльністю губернських акцизних лабораторій: лабораторія в Санкт-Петербурзі, зокрема, наглядала за діяльністю Харківської, Одеська — за діяльністю Чернігівської і Полтавської (DACHO, f. 144, op. 1, spr. 762, ark. 10, zv., 11, zv., 12, zv., 13, 106 ark; Kazyonnaya prodazha vina 1900, 96). Зростаючі виплати безакцизних відрахувань пояснюються тією обставиною, що винна монополія поширилася на губернії з великою частиною сільськогосподарською викуркою, зокрема в Харківській губернії цей показник становив приблизно до 31,38 коп. на відро 40°.

В 1912 р. у всіх районах казенної винної операції нараховували 2983 винокурних заводів, 524 спиртоочисних приватних заводів і відділів, 1 спиртоочисний казенний завод, 43 відділів при казенних складах, 323 очисних складів в казенних приміщеннях, 12 очисних складів в орендованих приміщеннях, 6 запасних самостійних (звітують перед губернським акцизним управлінням) та несамостійних (звітують перед казенним винним складом, з якого магазини отримували алкогольні

напої). До запровадження казенного продажу вина у всіх районах дії продажу нараховували 2090 винокурних заводів, а в 1912 р. їх було 2983, тобто більше на 893 заводи або ж на 42,73 %. Порівняно з 1911 р. (2935 заводів) їх кількість у звітному році зросла на 48. До запровадження казенного продажу вина у всіх районах дії продажу річний розмір очистки спирту нараховував 33671500 відер, що у відношенні до розміру споживання вина на той час (67928800 відер) складало 49,6 %, причому переважна частина ректифікату в той час вивозилася за кордон, і вино для внутрішніх ринків вироблялося із неректифікованого спирту. При дії ж казенного продажу вина алкогольні напої виробляються виключно з ректифікаційного спирту. Очисних казенних винних складів, які виробляли вино, в 1912 р. було на 3 менше порівняно з 1911 р., оскільки в 1911 р. було закрито, зокрема Валківський склад Харківського акцизного управління (Finansovuyi otchyot po kazyonnoy vinnoy operatsii za 1912 god 1913, 2-3). Якщо з загальної кількості проданих в 1912 звітному році алкогольних напоїв (96522429 відер) відрахувати вино продане для вивозу за кордон, в кількості 8931 відер, то власне споживання вина визначається в 95116093 відер. Фінансові результати казенного продажу алкогольних напоїв за звітний 1912 р. мають наступні показники (див. табл. 7, 8):

Таблиця 7. Фінансові результати казенного продажу алкогольних напоїв за звітний 1912 р. (Finansovuyi otchyot po kazyonnoy vinnoy operatsii za 1912 god 1913, 3).

Показники	Результати
Валовий дохід	823894286 руб. 24 коп.
Витрати	197585821 руб. 50 коп.
Чистий прибуток	626308464 руб. 74 коп.

Таблиця 8. Фінансові результати казенного продажу напоїв в акцизних управліннях українських губерній Лівобережжя України за 1912 р.

(Finansovyiy otchyot po kazyonnoy vinnoy operatsii
za 1912 god 1913, 15-16).

Найменування акцизних управлінь і кількість проданих напоїв (в відрах)	Полтавське		Харківське		Чернігівське		Всього	
	Рублі	З	Рублі	З	Рублі	З	Рублі	З
Найменування статей	к.	розрахунку на 1 відро	к.	розрахунку на 1 відро	к.	розрахунку на 1 відро	к.	розрахунку на 1 відро
Доход Від продажу напоїв	16 235305 руб. 69 коп.	8 руб. 40,67 коп.	21 071885 руб. 17 коп.	8 руб. 40,32 коп.	12 291520 руб. 81 коп.	8 руб. 41,03 коп.	49 598711 руб. 67 коп.	8 руб. 40,61 коп.
Всього доходів	16 273005 руб. 61 коп.	8 руб. 42,62 коп.	21 132866 руб. 46 коп.	8 руб. 42,76 коп.	12 348745 руб. 19 коп.	8 руб. 44,94 коп.	49 754617 руб. 26 коп.	8 руб. 43,25 коп.
Всього витрат	3609403 руб. 72 коп.	1 руб. 86,90 коп.	5 389298 руб. 15 коп.	2 руб. 14,92 коп.	3141042 руб. 12 коп.	2 руб. 14,92 коп.	12 139743 руб. 99 коп.	2 руб. 05,75 коп.
Чистий прибуток	12 663601 руб. 89 коп.	6 руб. 55,72 коп.	15 743568 руб. 31 коп.	6 руб. 27,84 коп.	9 207703 руб. 07 коп.	6 руб. 30,02 коп.	37 614873 руб. 27 коп.	6 руб. 37,50 коп.

Порівняно з попередніми роками в 1912 р., виявилися наступні зміни (див. табл. 9-11):

Таблиця 9. Порівняння результатів
казенного продажу алкогольних напоїв за 1912 р.
(Finansoviyu otchyot po kazyonnoy vinnoy operatsii za 1912 god 1913, 3).

Показники	Порівняно з 1910 р.	Порівняно з 1911 р.
Валовий дохід	+59460194 руб. 54 коп.	+41817694 руб. 31 коп.
Витрати	+7607381 руб. 82 коп.	+13155015 руб. 36 коп.
Чистий прибуток	+51852812 руб. 72 коп.	+28662678 руб. 74 коп.

Таблиця 10. Фінансові результати казенного продажу напоїв
в акцизних управліннях українських губерній
Лівобережжя України за 1910-1912 рр.
(Finansoviyu otchyot po kazyonnoy vinnoy operatsii za 1912 god 1913, 16).

Найменування акцизних управлінь	Продано казенних напоїв			Загальна вартість одного відра напоїв		
	Роки			Роки		
	1910 р.	1911 р.	1912 р.	1910 р.	1911 р.	1912 р.
	Відер			Руб. коп.		
Полтавське	1741940,77	1827602,40	1931243,85	1 руб. 99,37 коп.	1 руб. 95,54 коп.	1 руб. 85,52 коп.
Харківське	2221108,34	2340058,91	2507586,93	2 руб. 08,37 коп.	1 руб. 98,24 коп.	2 руб. 13,15 коп.
Чернігівське	1231982,02	1307585,51	1461485,55	2 руб. 24,01 коп.	2 руб. 23,24 коп.	2 руб1. 2,56 коп.
Загалом	5195031,13	5475246,82	5900316,53	2 руб. 09,20 коп.	2 руб. 03,31 коп.	2 руб. 03,96 коп.

Сума витрат на виробництво відра проданого алкоголю на Лівобережжі України складала (див. табл. 11):

Таблиця 11. Порівняння результатів казенного продажу
алкогольних напоїв за 1912 р. на Лівобережжі України
(Finansoviyu otchyot po kazyonnoy vinnoy operatsii za 1912 god 1913, 4).

Губернії	1910 р.	1911 р.	1912 р.
Чернігівська, Полтавська та Харківська губернії	5,23 коп.	4,95 коп.	4,35 коп.
По європейській частині імперії Романових	5,14 коп.	5,08 коп.	4,77 коп.
В середньому	5,20 коп.	5,16 коп.	4,86 коп.

Сума витрат за статтею вартості спирту проданих алкогольних напоїв (за середньої заготівельної ціни сирого спирту) на Лівобережжі України мала наступні показники (див. табл. 12):

Таблиця 12. Сума витрат за статтею вартості спирту
проданих алкогольних напоїв на Лівобережжі України (коп.)
(Finansoviyu otchyot po kazyonnoy vinnoy operatsii za 1912 god 1913, 6).

Губернії	1910 р.	1911 р.	1912 р.
Чернігівська, Полтавська та Харківська губернії	72,02 коп.	66,77 коп.	64,85 коп.
По європейській частині імперії Романових	72,75 коп.	65,28 коп.	72,03 коп.
В середньому	72,21 коп.	67,92 коп.	74,77 коп.

Сума витрат за статтею ректифікації спирту на одне відро проданого вина склали (див. табл. 13):

Таблиця 13. Сума витрат за статтею ректифікації спирту на одне відро
проданого вина на Лівобережжі України (коп.)
(Finansoviyu otchyot po kazyonnoy vinnoy operatsii za 1912 god 1913, 6).

Губернії	1910 р.	1911 р.	1912 р.
Чернігівська, Полтавська та Харківська губернії	13,33 коп.	13,19 коп.	12,96 коп.

По європейській частині імперії Романових	12,10 коп.	11,79 коп.	12,62 коп.
В середньому	12,06 коп.	11,66 коп.	12,45 коп.

За кількістю проданих казенних спиртовмісних напоїв в 1912 р., акцизні управління розташовуються наступним чином (див. табл. 14, 15):

Таблиця 14. Кількість проданих казенних спиртовмісних напоїв в 1912 р. (млн. руб.) (Finansoviy otchyot po kazyonnoy vinnoy operatsii za 1912 god 1913, 8-9).

Найменування акцизних управлінь	Продано відер в 1912 р.	Порівняно з:	
		1910 р.	1911 р.
Харківське	2507587	+286479	+167528
Полтавське	1931244	+189303	+103642
Чернігівське	1461486	+229504	+153900
Всього	96522429	+6979982	+4872193

Таблиця 15. Продаж спирту акцизними управліннями на Лівобережжі України за 1912 рік (Finansoviy otchyot po kazyonnoy vinnoy operatsii za 1912 god 1913, 16).

Найменування акцизних управлінь	Продано		Відправлено спирту і вина в інші управління		Всього витрачено		Залишок на 1 січня 1913 р.				
	Відер в 40°	На суму Руб.	Відер в 40°	На суму Руб.	Відер в 40°	На суму Руб.	Сирого спирту	Ректифікованого спирту	Вироблених напоїв	Всього	На суму
Полтавське	1931 243	12 85 162	80 538	54131	21 12 235	14 06141	13 6974	118867	10 5243	3610 85	24 0287

Харківське	25 07 586	16 22 249	08 95 57	43 5877	33 820 86	21 14 051	76739	280801	11 5179	452719	29 2882
Чернігівське	14 61 485	918 698	13 59 7 26	856 163	291 5311	18 34 013	28 4809	82774	86 587	454171	28 5495

Спирт для денатурації в 1912 звітному році заготовлювався з торгів і господарським способом. Крім того, для потреб денатурації перероблялися казенні нижчі сорти ректифікату і відходи спирточисного виробництва. За кількістю проданого казенного денатуралізованого спирту в 1912 р. акцизні управління розташовуються у такій послідовності (див. табл. 16):

Таблиця 16. Кількість проданого казенного денатуралізованого спирту в 1912 р. (млн. руб.)
(Finansoviy otchyot po kazyonnoy vinnoy operatsii
za 1912 god 1913, 13-14).

Найменування акцизних управлінь	Продано відер в 1912 р.	Порівняно з:	
		1910 р.	1911 р.
Харківське	6873514	+2175865	+843430
Полтавське	5583001	+2773654	+1850235
Чернігівське	3152655	+1336350	+709331
Всього	206364703	+73960335	+34324711

Фінансові результати казенного продажу алкогольних напоїв за звітний 1914 р., як показано з таблиці, виражені в таких сумах (див. табл. 17):

Таблиця 17. Відомості про обороти грошей
від казенної винної операції в 1912 р. (руб.)

(Finansovyiy otchyot po kazyonnoy vinnoy operatsii za 1912 god 1913).

Найменування акцизних управлінь	обороты грошових сум від казенної винної операції на 1 січня 1912 р.	Виручено в 1912 р.	Всього з прибутків з залишком	обороты грошових сум від казенної винної операції на 1 січня 1913 р.
Полтавське	504131	16485901	16990033	512762
Харківське	430030	21400261	21830292	490433
Чернігівське	351432	12498416	12849848	416915

Фінансові результати казенного продажу алкогольних напоїв за звітний 1914 р., як показано з таблиці, виражені в таких сумах (див. табл. 18, 19):

Таблиця 18. Фінансові результати казенного продажу
алкогольних напоїв за звітний 1914 р.

(Finansovyiy otchyot po kazyonnoy vinnoy operatsii za 1914 god 1915, 2).

Показники	Результати
Валовий дохід	466735887 руб.
Витрати	151647946 руб.
Чистий прибуток	315087940 руб.

Таблиця 19. Порівняння результати казенного продажу
алкогольних напоїв за 1914 р., з 1912–1913 рр.

(Finansovyiy otchyot po kazyonnoy vinnoy operatsii za 1914 god 1915, 2).

Показники	Порівняно з 1912 р.	Порівняно з 1913 р.
Валовий дохід	-357158399 руб.	-426112124 руб.
Витрати	-45937875 руб.	-66050533 руб.
Чистий прибуток	-311220524 руб.	-360061590 руб.

Кількість проданих казенних вина і спирту в 1914 р. акцизними управліннями українських губерній Лівобережжя України була такою (див табл. 20):

Таблиця 20. Кількість проданих казенних вина і спирту в 1914 р. акцизними управліннями українських губерній Лівобережжя України (відер) (Finansoviyi otchyot po kazyonnoy vinnoy operatsii za 1914 god 1915, 5-6).

Найменування акцизних управлінь	Продано відер
Харківське	1286408
Полтавське	1021671
Чернігівське	874805
Загалом	54533700

Фінансові результати казенного продажу напоїв в акцизних управліннях українських губерній Лівобережжя України за 1914 р. були такими (див. табл. 21, 22, 23):

Таблиця 21. Фінансові результати казенного продажу напоїв за 1914 р., в акцизних управліннях українських губерній Лівобережжя України (Finansoviyi otchyot po kazyonnoy vinnoy operatsii za 1914 god 1915).

Найменування акцизних управлінь і кількість проданих напоїв (в відрах)	Полтавське 1021670,57 відер		Харківське 1286407,86 відер		Чернігівське 874805,01 відер		Всього 3182883,44 відер	
	Рублі к.	З роз- рахун- ку на 1 відро	Рублі к.	З роз- рахун- ку на 1 відро	Рублі к.	З роз- рахун- ку на 1 відро	Рублі к.	З розра- хунку на 1 відро
Доход	8606	8 руб.	108	8 руб.	71055	8 руб.	265	8 руб.
Від продажу напоїв	182 руб. 34 коп.	42, 36 коп.	18918 руб. 44 коп.	41, 02 коп.	49 руб.	12, 24 коп.	30650 руб.	33, 54 коп.

Всього доходів	866 0372 руб.	8 руб. 47, 67 коп.	108 52671 руб.	8 руб. 43, 64 коп.	712 5201 руб.	8 руб. 14, 49 коп.	266 38245 руб.	8 руб. 36, 92 коп.
Всього витрат	275 0628 руб.	2 руб. 69, 23 коп.	360 3227 руб.	2 руб. 80, 10 коп.	259 5449 руб.	2 руб. 96, 69 коп.	894 9305 руб.	2 руб. 81, 17 коп.
Чистий прибуток	590 9744 руб.	5 руб. 78,44 коп.	724 9444 руб.	5 руб. 63, 54 коп.	452 9752 руб.	5 руб. 17, 80 коп.	176 88940 руб.	5 руб. 55, 57 коп.

Таблиця 22. Продаж спирту акцизними управліннями
на Лівобережжі України

(Finansovyiy otchyt po kazyonnoy vinnoy operatsii za 1914 god 1915).

Найменування акцизних управлінь	Продано		Відправлено спирту і вина в інші управління		Всього витрачено		Залишок на 1 січня 1915 р.				
	Відер в 40°	На суму Руб.	Відер в 40°	На суму Руб.	Відер в 40°	На суму Руб.	Сирого спирту	Ректифікованого спирту	Вироблених напоїв	Всього	На суму
Полтавське	102 1670	894 768	405 61	324 32	113 5917	991 734	355 126	283606	200 008	838 741	734 561
Харківське	128 64 07	113 0371	491 277	430 885	181 805 4	159 6504	320 457	1619343	197 151	213 6952	187 7761
Чернігівське	874 805	770 428	576 852	474 886	152 2641	130 7830	110 0428	228816	128 779	145 8025	128 4061

Таблиця 23. Відомості про оборот грошей
від казенної винної операції в 1914 р. (млн. руб.)
(Finansovuyiy otchyot po kazyonnoy vinnoy operatsii za 1914 god 1915).

Найменування акцизних управлінь	обороти грошових сум від казенної винної операції на 1 січня 1914 р.	Виручено в 1914 р.	Всього з прибутків з залишком	обороти грошових сум від казенної винної операції на 1 січня 1915 р.
Полтавське	493598	8867426	9361024	4093
Харківське	465841	11147063	11612905	3810
Чернігівське	351160	7267780	7618940	3830
Загалом	19241863	478342347	497584211	340746

Таким чином діяльність органів акцизного нагляду Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., під час запровадження казенного продажу спиртовмісних напоїв, загалом призвела до вагомих змін в центральному апараті міністерства фінансів, який займався непрямим стягненням податків, що зокрема позначилося й на діяльності акцизних управлінь на території українських губерній Лівобережжя України. Акцизні управління на території Лівобережжя України набули більших регуляторних повноважень стосовно обкладення суб'єктів оподаткування. Збільшено кількість співробітників акцизних установ та збільшено грошові витрати на господарчі операції акцизних управлінь, у їх складі було сформовано нові структури чиновників, підпорядкованих міністерству фінансів.

Серед маловраховуваних дослідниками причин запровадження казенного продажу спиртовмісних напоїв варто відмітити затяжну кризу винної промисловості, яка не була побічним наслідком монополії, а передувала їй, що змушувало міністерство фінансів радикально перебудовувати нормотворчу і фіскальну діяльність акцизних управлінь для підтримання загальноімперського фінансового балансу в належному стані.

Серед непрямих податків значним обсягом вирізнялися питні доходи. Безсумнівним фактом є те, що прибутковість казенного продажу спирту велика і вона зростала. З іншої сторони запровадження казенного продажу алкогольних напоїв несла в собі небезпеку збільшення залежності бюджету від питних доходів. Однак, варто відмітити й те, що підвищення прибутків зі спиртних напоїв обумовлювалось підвищенням облікової ставки оподаткування виробничих показників суб'єктів оподаткування, поряд з варіюванням закупівельних розверсточних цін на спирт-сирець та ректифікований спирт, аніж зростанням розпиття спиртовмісних напоїв населенням губерній Лівобережжя України. Запровадження казенного продажу спирту мало вищу порівняно з акцизною системою оподаткування суб'єктів облікову ставку оподаткування спиртовмісних напоїв. Це викликало переплату населенням вартості спиртовмісних напоїв при масовому споживанні.

При реалізації казенної винної монополії на території Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній органи акцизного нагляду, підпорядковані міністерству фінансів імперії Романових, враховуючи фактор переважання в українських губерніях Лівобережжя України дрібного сільськогосподарського винокуріння при розверстці, вимушені були гарантувати заводам мінімальну поставку, враховуючи розміри виробництва винокурних заводів тієї чи іншої губернії. Втрата питних доходів спричинила збільшення фінансової залежності місцевих органів самоврядування від субсидій міністерства фінансів.

У зв'язку з обмеженням розпивної торгівлі спиртовмісних напоїв, зокрема на Лівобережжі України, поширювався незаконний продаж алкогольних напоїв, який незважаючи на заходи поліційного характеру акцизних наглядачів, не вдавалося припинити.

Із запровадженням винної монополії розпиття міцних напоїв сільським населенням скоротилося незначно, адже реформа змінила умови виробництва вина і порядок продажу, але не вплинула, та й не могла вплинути, на причини, котрі обумовили споживання міцних напоїв, оскільки причини залежали від низки соціальних і культурних чинників, які водночас не залежали від влаштування торгівлі спиртом. Перспективи подальших розвідок вбачаються

в дослідженні впливу «сухого» законодавства 1914–1917 рр. на території губерній Лівобережної України.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Chynchyk, A. *Rozvytok doktryny opodatkuvannia v ukrainskii ekonomichnii dumtsi (druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata ekonomichnykh nauk. L'viv, 2016. (In Ukrainian)

Чинчик, А. *Розвиток доктрини оподаткування в українській економічній думці другої половини XIX – початку XX ст.* Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. Львів, 2016.

Denisov, V. *Nasha promyshlennost (po povodu e'konomicheskoy zapiski Ministerstva finansov).* Sankt-Peterburg, 1913. (In Russian).

Денисов, В. *Наша промышленность (по поводу экономической записки Министерства финансов).* Санкт-Петербург, 1913.

Derzhavny'j arxiv Chernigivs'koyi oblasti (DACHO), f. 1040, op. 1, spr. 60, 86 ark. (In Russian)

Державний архів Чернігівської області (ДАЧО), ф. 1040, оп. 1, спр. 60, 86 арк.

DACHO, f. 144, op. 1, spr. 762, 106 ark. (In Russian)

ДАЧО, ф. 144, оп. 1, спр. 762, 106 арк.

DACHO, f. 213, op. 1, spr. 26, 45 ark. (In Russian)

ДАЧО, ф. 213, оп. 1, спр. 26, 45 арк.

Derzhavny'j arxiv Sums'koyi oblasti (DASO), f. 4, op. 1, spr. 14, Ark. 49, zv. (In Russian)

Державний архів Сумської області (ДАСО), ф. 4, оп. 1, спр. 14, Арк. 49, зв.

DASO, f. 4, op.1, spr. 32, 169 ark. (In Russian)

ДАСО, ф. 4, оп.1, спр. 32, 169 арк.

DASO, f. 4, op. 1, spr. 70, Ark. 12,zv. (In Russian)

ДАСО, ф. 4, оп. 1, спр. 70, Арк. 12,зв.

DASO, f. 4, op. 1, spr. 72, Ark. 34-36,zv. (In Russian)

ДАСО, ф. 4, оп. 1, спр. 72, Арк. 34-36,зв.

DASO, f. 4, op. 1, spr. 91, Ark. 28, zv, 30,zv, 31, zv. (In Russian)

ДАСО, ф. 4, оп. 1, спр. 91, Арк. 28, зв, 30,зв, 31, зв.

DASO, f. 818, op. 1, spr. 180, Ark. 174, zv. (In Russian)

ДАСО, ф. 818, оп. 1, спр. 180, Арк. 174, зв.

DASO, f. 818, op. 1, spr. 442, Ark. 265, zv. (In Russian)

ДАСО, ф. 818, оп. 1, спр. 442, Арк. 265, зв.

Derzhavny'j arxiv Harkivs'koyi oblasti (DAKhO), f. 501, op. 1, spr. 205, Ark. 32, zv., 37.
(In Russian)

Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 501, оп. 1, спр. 205, Арк. 32, зв., 37.

DAKhO, f. 537, op. 1, spr. 179, Ark. 45, zv., 50, zv., 51. (In Russian)

ДАХО, ф. 537, оп. 1, спр. 179, Арк. 45, зв., 50, зв.

Fabrichno-zavodskaya promyshlennost po Poltavskoy gubernii. Po svedeniyam, poluchennym ot vladel'cev fabrik i zavodov. Poltava, 1905. (In Russian)

Фабрично-заводская промышленность по Полтавской губернии. По сведениям, полученным от владельцев фабрик и заводов. Полтава, 1905.

Finansovyyi otchyot po kazyonnoy vinnoy operatsii za 1912 god. Glavnoe upravlenie neokladnykh sborov i kazennoj prodazhi pitej. Sankt-Peterburg, 1913. (In Russian)

Финансовый отчет по казенной винной операции за 2012 год. Главное управление неокладных сборов и казенной продажи питей. Санкт-Петербург, 1913.

Finansovyyi otchyot po kazyonnoy vinnoy operatsii za 1914 god. Glavnoe upravlenie neokladnykh sborov i kazennoj prodazhi pitej. Petrograd, 1915. (In Russian)

Финансовый отчет по казенной винной операции за 2014 год. Главное управление неокладных сборов и казенной продажи питей. Петроград, 1915.

Fridman, M. *Nasha finansovaya sistema.* Sankt-Peterburg, 1905. (In Russian)

Фридман, М. *Наша финансовая система.* Санкт-Петербург, 1905.

Fridman, M. *Vinnaya monopoliya. Tom II. Vinnaya monopoliya v Rossii.* Petrograd, 1916.
(In Russian)

Фридман, М. *Винная монополия. Том II. Винная монополия в России.* Петроград, 1916.

Gredinger, M. *Osnovyi piteynoy monopolii v Rossii,* Pernov, 1897. (In Russian)

Гредингер, М. *Основы питейной монополии в России.* Пернов, 1897.

Kazyonnaya prodazha vina. Izdanie glavnogo upravleniya neokladnix sborov i kazennoj prodazhi pitej. Sankt-Peterburg, 1900. (In Russian)

Казенная продажа вина. Издание главного управления неокладных сборов и казенной продажи питей. Санкт-Петербург, 1900.

Lokot', T. *Vyudzhnaya i podatnaya politika Rossii,* Moskva, 1908. (In Russian)

Локоть, Т. *Бюджетная и податная политика России.* Москва, 1908.

Lutohin, S. *Graf S. Yu. Vitte kak ministr finansov,* Petrograd, 1915. (In Russian)

Лутохин, С. *Граф С. Ю. Витте как министр финансов.* Петроград, 1915.

Ministerstvo finansov. 1904–1913. Sankt-Peterburg, 1914. (In Russian)

Министерство финансов. 1904–1913. Санкт-Петербург, 1914.

Ozerov, I. *Osnovy finansovoy nauki. Byudzhel. Formy izzimanija. Mestnyie finansyi. Gosudarstvennyiy kredit.* Moskva, 2008. (In Russian)

Озеров, И. *Основы финансовой науки. Бюджет. Формы взимания. Местные финансы.* Государственный кредит. Москва, 2008.

Pylypenko, O. *Ukraina u zovnishnoekonomichnykh zviyazkakh Rosii naprykintsi XIX–pochatku XX stolit'. Siverianskyi litopys [Severyansky chronicle],* no. 3, 2007, s. 55–63. (In Ukrainian)

Пилипенко, О. Україна у зовнішньоекономічних зв'язках Росії наприкінці XIX – початку XX століть. *Сіверянський літопис*, № 3, 2007, с. 55-63.

Shvanebakh, P. *Nashe podatnoe delo.* Sankt-Peterburg, 1903. (In Russian)

Шванебах, П. *Наше податное дело.* Санкт-Петербург, 1903.

Solovev, Y. *Ministerstvo finansov Rossiyskoy imperii (1858-1903 gg.): ustroystvo i funkcionirovanie.* Dissertaciya na soiskanie stepeni kandidata istoricheskix nauk. Moskva, 2003. (In Russian)

Соловьев, Я. *Министерство финансов Российской империи в 1858-1903 гг.: устройство и функционирование.* Диссертация на соискание степени кандидата исторических наук. Москва, 2003.

Yasnopolskiy, L. (ed.). *Statistiko-ekonomicheskie ogherki oblastey, guberniy i gorodov Rossii. Tom 1. Statistiko-ekonomicheskij otdel.* Kiev, 1913. (In Russian)

Яснопольский, Л. (ред.). *Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России. Том 1. Статистико-экономический отдел.* Киев, 1913.

Zholobova, G. *Chastnaya trgovlya v usloviah rossijskoj modernizacii (1881–1913 gg.): mekhanizm pravovogo regulirovaniya otraslej.* Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni doktora yuridicheskix nauk. Moskva, 2015. (In Russian)

Жолобова, Г. *Частная торговля в условиях российской модернизации 1881–1913 гг.: механизм правового регулирования отраслей.* Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. Москва, 2015.

Mykola Ponyrko

Master of History, PhD student

Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University

24 Kyievo-Moskovs'ka Str., 41400, Hlukhiv, Ukraine

Email: mikolapontrko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9312-5010>

**ACTIVITIES OF EXCISE SUPERVISION
DURING THE INTRODUCTION OF STATE SALES
OF ALCOHOLIC BEVERAGES ON THE LEFT BANK OF UKRAINE
AT THE END XIX–OF THE EARLY XX CENTURY**

The purpose of work is to analyze the activities of the excise departments of the Ministry of Finance of the Romanov Empire during the introduction of state sales of alcoholic beverages on the Left Bank of Ukraine in the late XIX – early XX centuries. On the basis of source materials of the end XIX – of the beginning of XX centuries, and archival documents of the State Archives of Sumy, Chernihiv and Kharkiv regions the activity of excise departments during the introduction of state sale of alcoholic beverages on the Left Bank of Ukraine at the end XIX – of the beginning of the XX centuries is characterized. It is analyzed that changes in the central office of the Ministry of Finance, which was engaged in indirect tax collection, also affected the activities of excise departments in the Ukrainian provinces of the Left Bank of Ukraine. Excise departments in the region have acquired greater regulatory powers regarding the taxation of taxable persons, increased the staff of excise agencies and increased cash expenditures on business operations of the departments, they formed new structures of officials subordinate to the Ministry of Finance. The poorly accounted reasons for the introduction of the state wine monopoly are highlighted, among which it is worth noting the chronicprotracted crisis of overproduction of the wine industry, which was not a side effect of the monopoly, but preceded it. It is noted that the profitability of state sales of alcohol is high and it has grown. On the other hand, the introduction of state sales of alcoholic beverages carried the risk of increasing dependence on drinking income of a significant part of the revenue side of the budget. It is also noted that the increase in profits from the circulation of alcoholic beverages was mainly due to increased taxation of production indicators of taxable entities, along with variations in purchase and distribution prices for raw alcohol and rectified alcohol, rather than an increase in alcohol consumption by the population. The introduction of state sale of alcohol had one of the least significant consequences, compared to the excise system of taxation of alcoholic beverages, the overpayment of the population, when drinking alcoholic beverages. When implementing the state wine monopoly of the territory

of Chernihiv, Poltava and Kharkiv provinces, the excise supervisory authorities, taking into account the predominance of small-scale agricultural distilling in the deployment, were forced to guarantee the plants a minimum supply, given the size of the province's factories. Due to the restriction of the alcohol trade on the Left Bank of Ukraine, the illegal sale of alcoholic beverages spread, which, despite the police measures of excise supervisors, could not be stopped. With the introduction of the wine monopoly, the consumption of spirits among the population decreased, as the reform changed the conditions of production and sales, but did not and could not affect the reasons for the consumption of spirits, as the reasons are derived from a number of social and cultural factors, these reasons do not depend on the trade in alcohol. Therefore, the impact of dry legislation on the Left Bank of Ukraine in the 1914–1917 years needs to be disclosed.

Keywords: wine monopoly, provincial excise administrations, liquor trade, Livoberezhna Ukraine.

Текст надійшов до редакції 29.05.2022.

The text was received by the editors 29.05.2022.

Текст затверджено до друку 27.06.2022.

The text is recommended for printing 27.06.2022.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-07>
УДК 378.018.5(477.54-25):027.7:025.34[(091)“1823”

Людмила Посохова

докторка історичних наук, професорка

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: lpsokhova@karazin.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3338-1949>

НЕВІДОМИЙ КАТАЛОГ БІБЛІОТЕКИ ХАРКІВСЬКОГО КОЛЕГІУМУ 1823 р.

У статті вперше ставиться завдання дослідити каталог бібліотеки Харківського колегіуму 1823 р. Оскільки документ укладено невдовзі після того як Харківський колегіум був перетворений на духовну семінарію, у ньому зафіксована фінальна стадія історії цієї бібліотеки. Шляхом порівняння каталогу 1823 р. із відомими попередніми каталогами (1753 та 1769 рр.) ставиться завдання виявити динаміку та визначити сутнісні характеристики тих змін книжкового зібрання, які відбулись в останній третині XVIII – на початку XIX ст. Важливість такої розвідки посилюється тим, що у перше десятиліття XIX ст. Харківський колегіум переживав момент свого найбільшого розвитку, повноти та кількості навчальних дисциплін, які в ньому викладали. У ході дослідження каталогу 1823 р. проаналізовано кількісний склад зібрання (3228 рукописних та друкованих книг), співвідношення книг, надрукованих різними мовами, наповнення тематичних «відділів» бібліотеки. Розгляд усіх параметрів здійснено із акцентом на приріст бібліотеки, котрий спостерігався після 1769 р. Проведене дослідження дозволило встановити, що в зібранні Харківського

Як цитувати: Посохова, Л. Невідомий каталог бібліотеки Харківського колегіуму 1823 р. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 61, 2022, с. 164-181, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-07>.

How to cite: Posokhova, L. Unknown Catalog of the Library of Kharkiv Collegium of 1823. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 61, 2022, pp. 164-181, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-07>. (In Ukrainian)

колегіуму 1823 р. був акумульований масив сучасних наукових книг практично з усіх галузей знань. Їх доповнювали численні природничо-наукові праці узагальнюючого характеру. У каталозі бібліотеки 1823 р. представлені найважливіші на той час навчальні посібники з кожної з наук. Дослідження цього каталогу дозволило спростувати кілька відомих тверджень, які базувалися на результатах аналізу каталогу 1769 р. (зокрема, про відсутність у бібліотеці творів, які містили нові ідеї в літературі, філософії, природознавстві). Каталог 1823 р. повною мірою відображає зміни в навчальному процесі, які відбувались в колегіумах, починаючи з 1760-х рр. й продовжувались на початку ХІХ ст. Значні обсяги нової навчальної літератури засвідчують народження певного нового формату бібліотеки цієї школи, й зміну її місії. З цього часу бібліотека виконувала не тільки функцію зберігання найнеобхідніших для навчання книг, а також рідкісних видань та рукописів. З останньої третини ХVІІІ ст. книжкове зібрання бібліотеки демонструє тісний зв'язок із новаціями в навчальному процесі, швидку реакцію на виклики часу, що засвідчує поява нової наукової та навчальної літератури. На початку ХІХ ст. зібрання книг Харківського колегіуму набуло виразні риси бібліотеки навчального закладу модерної доби.

Ключові слова: Харківський колегіум, Просвітництво, історія бібліотек, історія читання.

Вивчення книжкових зібрань навчальних закладів надає можливість подивитись на чимало важливих проблем, пов'язаних не тільки з історією конкретних шкіл, але й ширших процесів культурного життя. Дослідники історії читання та книги неодноразово звертались до аналізу вмісту бібліотек навчальних закладів та приватних осіб Гетьманщини та Слобожанщини у ранньомодерну добу (Yaremko 2004; Sharipova 2006; Kahamlyk 2014; Posokhova 2020; Ul'yanovskij 2020; та ін.).

Бібліотеки Києво-Могилянської академії, Харківського та інших колегіумів, почали вивчати вже у перші десятиліття ХІХ ст. й цей процес триває до сьогодні. Втім, зацікавлення дослідників у різні часи не були сталими. У ХІХ ст. авторів цікавили передовсім рідкісні видання та стародруки бібліотеки Харківського колегіуму, які намагались ретельно описати (Osnovanie 1843; Fedorovskij 1863; Sumtsov 1888). У 1960-ті рр. відомий книгознавець І. Я. Каганов залучив до аналізу бібліотеки Харківського колегіуму два її каталоги, й на їх підставі поставив деякі нові запитання щодо оцінки книжкового зібрання

в цілому (Kaganov 1962; Kahanov 1967). У той же час бібліотеку колегіуму почали досліджувати під різними кутами, наприклад, виокремлюючи в ній «східні фонди» (Kovalevs'kyj 1961). Особливу увагу вчених завжди привертало особисте зібрання книг Стефана (Яворського), яке було передано до Харківського колегіуму у 1732 р. (Maslov 1914; Luts'ka 1986).

З часом історики Харківського колегіуму почали аналізувати бібліотеку як невід'ємну складову частину навчального закладу (Stellets'kij 1895, 644-651; Posokhova 1999, 115-125). У межах такого підходу було з'ясовано організаційні аспекти (виділення приміщення, призначення бібліотекаря), етапи формування бібліотеки, коло жертводавців тощо. До дослідження був залучений масив діловодної документації, передовсім звіти викладачів із зазначенням навчальних книг, котрі були в бібліотеці; відомості про закупівлю книжок; розпорядження керівництва щодо бібліотеки; різноманітні списки книг тощо (див, наприклад: Posokhova 2011, 123-124). При цьому, всі дослідники спирались на два відомі каталоги книг бібліотеки. Перший з них був укладений у 1753 р., й нині зберігається у рукописному відділі ЦНБ ХНУ (Viddil, f. 1, spr. 1817/c 895), другий, датований 1769 р., — у Центральному державному історичному архіві України у Києві (Tsentral'nyj, f. 1973, op. 1, spr. 2145). Микола Сумцов згадував каталог книг бібліотеки Харківської духовної семінарії (яку можна вважати правонаступницею колегіуму), що був складений значно пізніше, у 1866 р. (Sumtsov 1888).

Об'єктом цього дослідження є каталог бібліотеки Харківського колегіуму, котрий датується 1823 р. (Rossijskij, f. 834, op. 3, d. 3325). Цей документ досі не став об'єктом спеціальної уваги, хоча авторка цієї статті виявила його і оприлюднила деякі дані про нього ще наприкінці 1990-х рр. (Posokhova 1999, 121). Оскільки каталог 1823 р. був складений невдовзі після того як Харківський колегіум був перетворений на духовну семінарію, можна вважати, що цей документ фіксує фінальний варіант колегіумської бібліотеки.

Мета статті — проаналізувати та охарактеризувати всі параметри книжкового зібрання на завершальній стадії існування колегіуму та його бібліотеки. Шляхом порівняння цього каталогу бібліотеки

із попередніми двома (1753 та 1769 рр.) ставиться завдання виявити динаміку та визначити сутнісні характеристики тих змін зібрання, які відбулись в останній третині XVIII – на початку XIX ст. Важливість цієї розвідки посилюється тим, що у перше десятиліття XIX ст. Харківський колегіум переживав момент свого найбільшого розвитку, повноти та кількості навчальних дисциплін, які в ньому викладали (докладніше про це див.: Posokhova 2011, 53–169). У цей час свого піку досягла й кількість класів, чисельність викладачів та учнів. Як відомо, колегіум був перетворений на семінарію у 1817 р. внаслідок втілення реформи духовних навчальних закладів Російської імперії 1808 р. Реформа призвела до кардинальних перетворень у навчально-виховному процесі Харківського та інших колегіумів, Києво-Могилянської академії. Саме у цей час Синод здійснив кілька заходів з метою моніторингу стану будівель навчальних закладів, обладнання, майна тощо (ibid., 318). Серед іншого були описані й книжкові зібрання. У Харкові каталог 1823 р. був підписаний ректором семінарії архимандритом Тимофієм (Котляровим), професором церковної історії Іоанном Зиминим, інспектором, професором словесності Василем Поповим, а також секретарем учителем Яковом Прожанським (Rossijskij, f. 834, op. 3, d. 3325, l. 345).

Формуляр опису книг розробили у Синоді на початку 1820-х рр. для бібліотек духовних семінарій Російської імперії. В основу каталогу був покладений мовно-тематичний принцип. Книги були згруповані у п'ять великих блоків, які в документі названі «бібліотеками»: давні мови, російська, французька, німецька, польська. У межах цих великих груп книги було описано за «розрядами»: богослов'я, філософія, словесність, історичні науки, мовознавство тощо. Ці «розряди» були доповнені ще двома списками: «книги, які не стосуються духовної освіти» та «суміш». Традиція групувати книги за мовним та/або за тематичним принципом («богословські», «філософські» книги тощо) сформувалася досить давно. При цьому слід враховувати, що укладач каталогу 1823 р. далеко не завжди ретельно дотримувався коректного віднесення тієї чи іншої книги до відповідного тематичного відділу. Саме тому дослідження цього джерела включало й роботу з атрибуції книг, адже

у «бібліографічних» описах зустрічається чимало невідповідностей та плутанини. Порівняння трьох каталогів між собою ускладнює й різниця у принципах їх укладання. У каталогах 1753 та 1769 рр. книги спочатку розподілені за мовами, а у межах цих блоків — за форматами. Систематизації книг за тематикою не проводилось, хоча в кількох випадках деякі словники та книги античних авторів укладач намагався розмістити поряд.

У цій статті не ставиться завдання детальної книгознавчої характеристики чималого книжкового фонду Харківського колегіуму. Тому було вирішено не наводити повні бібліографічні описання окремих книг каталогу, навіть унікальних та найцікавіших, оскільки й численні приклади все одно матимуть вибіркового характеру. Натомість акцент у дослідженні зроблено на історико-культурній характеристиці фонду, описаного у 1823 р., визначенні істотних параметрів зібрання та маркерів, за якими проведено порівняльний аналіз із попередніми каталогами.

До каталогу 1823 р. внесені 3228 книг (Rossijskij, f. 834, op. 3, d. 3325), в той час як у каталозі 1769 р. кількість записаних книжок досягла 1962 томи (Tsentral'nyj, f. 1973, op. 1, spr. 2145). І. Я. Каганов навів слушні аргументи на користь того, що до каталогу 1753 р. були внесені не всі книги (Kahanov 1967, 78).

Серед всіх книг, які зазначені в каталозі 1823 р., було лише 43 рукописних. Серед цих рукописів переважали конспекти з поетики, філософії риторики, богослов'я, писані студентами або викладачами, переважно латиною, кілька проповідей, панегіриків російською та польською мовою. Крім того, серед рукописних книг було й кілька офіційних документів, зокрема, Жалувана грамота Харківському колегіуму від Анни Іоанівни (16 березня 1731 р.), інструкція єпископа Самуїла Миславського ректорові Харківського колегіуму 1769 р. Кілька рукописних книг були зібраннями (підшивками) листів. Відмітимо, наприклад, рукописну книгу із листуванням одного з меценатів колегіуму, Олександра Михайловича Голіцина з архієреями та ректорами колегіуму. Не випадково також й те, що одна з книг була родословною князів Голіциних. Оскільки назви більшості конспектів не містили

датування та описання, у цій статті було вирішено не включати ці документи у подальший аналіз, зосередившись на друканих виданнях.

Проаналізуємо каталог бібліотеки 1823 р. з точки зору співвідношення книг, надрукованих різними мовами. Далі наведені дані та підрахунки, котрі зроблені авторкою статті на підставі цього каталогу (Rossijskij, f. 834, op. 3, d. 3325). Результати виявились такими: латинською мовою у каталозі записано 1288 книг (43,6 %), російською — 1291 (40,5 %), церковнослов'янською — 108 (3,3 %), французькою — 90 (2,8 %), німецькою — 92 (2,9 %), польською — 143 (4,5 %). Давньогрецькою мовою було 52 книги (1,6 %), давньоєврейською лише 7 книг (0,2 %). Кілька книг були англійською, італійською, турецькою та арабською мовами, й загалом їх нараховується 14 (0,4 %). У каталозі 1769 р. латинською мовою у каталозі записано 1569 назв книг, російською та церковнослов'янською — 181, польською та іншими мовами — 142 (Tsentral'nyj, f. 1973, op. 1, spr. 2145).

Отримані дані демонструють суттєве збільшення відсотку книг російською мовою, й відповідне зменшення частки латинських книг. Вочевидь, з останньої третини XVIII ст. поповнення бібліотеки відбувалось переважно книгами російською мовою. Незначне збільшення числа книг давньогрецькою та давньоєврейською мовами суттєво не вплинуло на їх відсоток.

Аналіз тематичної спрямованості книг бібліотеки колегіуму дозволяє надати відповіді на чимало важливих питань. Як свідчить каталог 1769 р., більшу частину книг бібліотеки складала богословська література (Каганов 1962, 113). У каталозі 1823 р. зафіксовано 1136 книг богословської тематики, що складає 35,7 % від усього загалу книг. Ці дані засвідчують очевидне зменшення такого роду книг. Розряд «богослов'я» включав кілька відділів: «Біблія», «симфонії», «твори отців Церкви», «тлумачення Святого Письма», «канонічне право та обряди», «твори проповідників», «система наук богословських». Більшість з книг, 640 назв, були латиною, російською — 288 праць, решта — польською, німецькою та французькою мовами. Порівняльний аналіз каталогів дозволяє вказати на те, що більшість з цих книг були

в бібліотеці до 1753 та 1769 рр. Саме у цьому богословському відділі були зосереджені унікальні, рідкісні видання, раритети (Biblia Polyglotta на шести східних мовах, палеотипи тощо). Їх добре описали вже в середині XIX ст. (Osnovanie 1843, 28). У той же час варто звернути увагу на появу в бібліотеці в останній третині XVIII – на початку XIX ст. та непогане представлення низки нових знакових книг з богослов'я, передовсім посібників та збірок проповідей (особливо звертають на себе увагу твори Платона (Левшина)).

Зміни такого важливого параметру книжного зібрання Харківського колегіуму, як співвідношення богословської та іншої літератури, перегукуються із загальними соціокультурними процесами, які відбувались на українських землях у другій половині XVIII – на початку XIX ст. Зокрема, дослідження реєстрів особистих бібліотек еліти духовенства Гетьманщини та Слобожанщини другої половини XVIII ст. також демонструє стрімке зменшення кількості текстів релігійно-духовної спрямованості (Posokhova 2020, 110-111).

Водночас, при порівнянні каталогу бібліотеки Харківського колегіуму 1823 р. з попередніми можна помітити суттєве збільшення в ньому передовсім філософської літератури. При цьому чисельність творів античних філософів, котрі укладач включив у відділ «стародавні філософи», зазнала невеликих змін. Праці Аристотеля та інших давньогрецьких та давньоримських мислителів та творів, які їх трактували, були доповнені лише окремими новими виданнями. Натомість суттєво зросло число праць філософів ранньомодерного часу, як латиною, так й російською мовою. Палітра цих нових книжок у розряді «Філософія» каталогу 1823 р. стає доволі різноманітною. Укладач каталогу розподілив ці книги між кількома відділами: «системи наук філософських», «філософська історія», «фізика», «натуральна історія» (загалом 209 назв творів). Втім, вивчення переліку книг кожного з цих відділів призводить до висновку, що укладач далеко не завжди правильно та обґрунтовано сепарував книги по групах. Працюючи з цим каталогом дослідники мають враховувати те, що найменування відділів не вповні релевантно відображає їх наповнення. Наприклад, чимало праць з фізики можна знайти не тільки у однойменному, але й у інших відділах каталогу.

Порівняння каталогів 1753, 1769 та 1823 рр. дозволяє дослідити процес наповнення бібліотеки Харківського колегіуму філософською літературою. Деякі тенденції проявилися доволі яскраво. Добре видно, що більшість книг, які з'явилися у останньому каталозі — це праці представників лейбнице-вольфганської філософії. У документі 1823 р. нараховуються десятки праць латиною й російською мовою представників цієї школи, як самого Христiana фон Вольфа (Christian Freiherr von Wolff), так й інших, зокрема, Йоганна Генріха Вінклера (Winkler Johann Heinrich), Фрідріха Християна Баумейстера (Friedrich Christian Baumeister). Значна кількість книг цих авторів у бібліотеці пояснюється тим, що у Харківському колегіумі, так само як у Києво-Могилянській академії, з 1760-х рр. відбувся перехід до викладання лейбнице-вольфганської філософії. Цікаві результати можна отримати, порівнявши книги, які з'явилися в каталозі 1823 р. з переліком обов'язкових та додаткових книг, котрий містився в інструкції єпископа Самуїла Миславського ректорові Харківського колегіуму 1769 р. (докладніше про це див.: Posokhova 2011, 140–143). У каталозі 1823 р. знаходимо абсолютно всі книги, зазначені в інструкції. Це дозволяє підтвердити, що керівництво колегіуму докладало зусиль для виконання настанови. Наявність всіх цих книг в каталозі засвідчує, що викладачі та студенти були забезпечені працями, які єпископ радив використовувати для опанування курсу філософії.

Дослідивши попередній опис книг, зроблений у 1769 р., І. Каганов зробив невтішний висновок про те, що у бібліотеці були відсутні всі ці нові посібники та наукові праці, котрі рекомендував Самуїл Миславський в своїй інструкції. І. Каганов підкреслив те, що наявні в бібліотеці книги з усіх дисциплін взагалі не співпадали з цієї Інструкцією (Kaganov 1962, 118–119). В існуючих на сьогодні дослідженнях навчального процесу в Харківському колегіумі доведено, що цю Інструкцію Самуїла Миславського ретельно виконували. Однак зміст каталогу 1823 р. дозволяє апелювати й до повного списку наявних в бібліотеці книг. У перспективі можна показати усю палітру нових книг лейбнице-вольфганської філософської школи, дослідити місця їх видання тощо.

Звернемо увагу на те, що у каталозі 1823 р. зазначено чимало праць послідовників лейбнице-вольф'янської школи, в тому числі мислителів, які були вихідцями з українських земель, навчалися у місцевих школах. Наведемо лише приклад праці вихованця Києво-Могилянської академії Якова Козельського «Философическия предложения», у якій розкривалися основні принципи раціоналістичної філософії Христіана фон Вольфа.

Характеризуючи книги, записані у філософському блоці, необхідно підкреслити суттєве зростання в ньому (у порівнянні з попереднім каталогом) кількості перекладів російською мовою праць сучасних філософів та природодослідників. Наприклад, в каталозі 1823 р. зазначений переклад з латини логіки, філософії та моральної філософії Ф. Баумейстера («Логика с латинскаго вновь переведення и исправленная»), який здійснив викладач Харківського колегіуму Яків Толмачов. Цей учитель переклав з німецької на російську одну з праць, «Разсуждение о духовном свойстве души человеческой», засновника єврейського Просвітництва (Хаскали) Мозеса Мендельсона (Moses Mendelssohn), видатного німецького популяризатора школи Лейбниці–Вольфа. Ці книги були в бібліотеці у кількох примірниках. Заслуговує на увагу переклад Івана Ушакова праці з фізики Йоганна Генріха Вінклера «Физика или Естественная философия», переклад П. Страхова книги французького природодослідника Матюрена Жака Бріссона з фізики («Начальныя основания опытной физики»), а також переклади праць з природознавства французького натураліста та біолога Жоржа Луї Леклерка де Бюффона (Georges-Louis Leclerc, Comte de Buffon) «Всеобщая и частная естественная история», кількох праць з ботаніки Карла Ліннея («Философия ботаники, изъясняющая первыя оной основания» та ін.). Оскільки подібних прикладів у каталозі кілька десятків, наводимо лише деякі з них, оскільки їх присутність характеризує тенденцію, вказує на конкретні зацікавлення керівництва колегіуму. Наявність значного числа подібних творів не залишає сумніву в тому, що їх поява у бібліотеці не була випадковою. Ця риса суттєво відрізняє останній каталог від каталогу 1769 р., в якому була зафіксована лише невелика кількість книг, котрі були перекладами з різних мов (Kaganov 1962, 112).

У філософському розряді каталогу бачимо також відносно невеликий перелік спеціальних сучасних наукових досліджень з історії тваринного світу, різних явищ неорганічного світу (наприклад, працю академіка Василя Севергіна з мінералогії), різноманітних фізичних явищ природи тощо.

У каталозі 1823 р. був сформований окремий підрозділ «математика», котрий нараховував 82 книги (58 з них були російською мовою). Серед цих книг переважали посібники з арифметики (Леонарда Ейлера та інших видатних математиків), але були також посібники з алгебри, геометрії, тригонометрії тощо. Підкреслимо, що кілька спеціальних книг з математики вписані укладачем й до інших «філософських» відділів каталогу (наприклад, праці Степана Румовського).

У каталогах Харківського колегіуму, укладених у 1753 та 1769 рр. було зафіксовано чимало наукових книг історичної та географічної спрямованості. Втім, у каталозі 1823 р. різко збільшилась як кількість, так й розмаїття подібних книг. Загалом книг з історії та географії у цьому каталозі зазначено 487 назв, з яких латиною — 186, російською — 269, інші — французькою, німецькою та польською мовами. Величезний тематичний спектр книг викликав необхідність, задля їх кращого описання, створення кількох відділів: «давні історики та географи», «географія, історія, хронологія та старожитності священні та церковні», «всесвітня географія, історія та хронологія», «географія, історія та старожитності окремі», «історія вчена».

Порівняння каталогу 1823 р. із попередніми дозволяє помітити зовсім незначне поповнення його книгами зі священної історії й відзначити суттєве зростання кількості спеціальних наукових праць з всесвітньої історії та географії. Ці книги стосувались різних регіонів світу та всіх періодів історії. Передусім з'явилась помітна група книг, присвячених історії Російської імперії. Добре представлені як класичні твори Михайла Щербатова, Герарда-Фрідріха Міллера, Василя Татіщева, так й менш відомих авторів. Примітно, що у бібліотеці були й твори викладачів Харківського колегіуму, зокрема економіко-географічна праця Павла Рейпольського «Новейшее землеописание Российской империи, с некоторыми статистическими замечаниями».

Важливим маркером для характеристики книжкових зібрань навчальних закладів XVIII ст. виступає наявність в них наукових періодичних видань й тих журналів, котрі містили наукові та науково-популярні статті з різних галузей наук. Вже у каталозі 1769 р. зафіксовано кілька відомих наукових часописів, зокрема, «Ежемесячные сочинения к пользе и увеселению служащих». Їх коло у каталозі 1823 р. значно розширюється, деякі цікаві періодичні журнали були представлені не окремими числами, а навіть повними комплектами за кілька років поспіль. У каталозі бачимо такі знакові часописи як «Труды Вольного Экономического общества», «Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие». Варто звернути увагу на наявність у каталозі журналу «Друг просвещения» — видання початку XIX ст., в якому друкувались переклади наукових статей з математики, фізики, астрономії, медицини, землеробства тощо.

У бібліотеці бачимо кілька томів двох журналів, котрі публікував Федір Туманський. Це «Зеркало света» — тижневик, котрий суміщав пізнавальні та інформативні матеріали, а також «Российский магазин» — щомісячне періодичне видання, що містило статті та матеріали з історії, географії, топографії Російської імперії. Завершити приклади нової наукової періодики в цьому каталозі можна першим місцевим науковим періодичним виданням — «Сочинения и переводы студентов Императорского Харьковского университета, читанные по окончании экзаменов».

Якщо коротко схарактеризувати знакові періодичні видання громадсько-літературного спрямування, можна зазначити, що у каталозі 1823 р. повторюються деякі з тих, що зафіксовані у попередніх каталогах (наприклад, «Трудолюбивая пчела»). Водночас й ця категорія періодики поповнилась новинками, як, наприклад, «Журнал Императорского Человеколюбивого Общества», «Вестник Европы» тощо.

На підставі каталогу бібліотеки 1823 р. згодом можна буде спробувати дослідити читацькі уподобання викладачів та керівництва Харківського колегіуму. Тим більше, що про зацікавлення в колегіумі деякими виданнями, які стали знаковими для розвитку української культури, в літературі не йшлося. Відзначимо, наприклад, наявність в каталозі всіх

випусків «Українського вестника», відомого літературного, наукового та громадсько-політичного видання, котре друкувалось за ініціативи видатного філолога та фольклориста професора Ізмаїла Срезневського при Харківському університеті.

Продовжуючи аналіз тематичної спрямованості книг бібліотеки колегіуму, зазначимо, що наступний чималий масив книг укладач каталогу 1823 р. згрупував у розряд «словесність». Цей розряд був поділений на відділи: «стародавні класичні письменники», риторичні праці, праці «ораторів», «вірші» тощо. Всього у розділі «словесність» нараховувалось 527 книг, половина з яких була написана латиною. Звісно, в цьому розділі добре представлений класичний набір творів античних авторів, риторів та ораторів (Цицерон, Аврелій), котрі були й у попередніх каталогах. Втім, в останньому каталозі з'явилося чимало праць нових авторів (В. Тредиаковський, М. Ломоносов). Розділ «вірші» також включав довгий перелік творів античних авторів (Гомер, Катулл, Апулей, Віргілій, Марціал, Тібулл, Марк Анней Лукан), до якого в каталозі 1823 р. було долучено чимало російських поетів (Михайло Херасков, Павло Протопопов, Іван Майков, Іван Барков та ін.). Дослідження каталогу 1823 р. також дозволяє спростувати висновок, який був зроблений щодо бібліотеки колегіуму (на підставі каталогу 1769 р.) про те, що твори російських письменників були лише в невеликій кількості, або, як, наприклад, твори М. Ломоносова були взагалі відсутні (*ibid.*, 112, 118). Останній каталог засвідчує наявність чималої кількості творів сучасних російських поетів, письменників та драматургів.

Важливою особливістю цього каталогу 1823 р. була поява розряду «Мовознавство». Це дозволило сконцентрувати в ньому граматики, словники та лексикони з різних мов. Загалом до цього розділу включено 201 том. Більшість найменувань бачимо й у попередніх двох каталогах. Завдяки каталогу 1753 р. ми знаємо, що у бібліотеці колегіуму більшість з цих книг з'явилися завдяки пожертвуванням єпископів, ректорів та професорів (лише у ньому фіксувалось ім'я особи, від якої книга потрапила до бібліотеки). Завдяки навчальним книгам з особистих бібліотек духовенства (в тому числі із зібрання Стефана Яворського)

стало можливим розпочати викладання латини, давньогрецької, давньоєврейської та «нових» мов (німецької та французької). Солідна кількість цих книг пояснюється й тим, що деякі посібники неодноразово купували для навчального процесу, тому у бібліотеці вони були представлені десятками примірників (наприклад, посібник з латини Емануїла Альвара). Втім, деякі сучасні книги також були у великій кількості. Маю на увазі латинську хрестоматію, підготовлену ректором колегіуму Андрієм Прокоповичем, котру використовували для навчання як в колегіумі, так й в Харківському університеті.

Якщо проаналізувати наповнення філософського та філологічного відділів, стає очевидно, що бібліотека колегіуму, яка була багатою на твори античних авторів, гуманістів, з часом поповнилась творами філософів, письменників та поетів ранньомодерної доби. Особливо наголосимо на присутності праць Шарля-Луї де Монтеск'є «О разуме законов», Жан-Жака Руссо «Философические уединенные прогулки», кількох романів Вольтера та творів Жана ле Рона д'Аламбера.

У каталозі 1823 р. з'явився окремих «розряд» з красномовною назвою: «книги, котрі не відносяться до духовної освіти». Зрозуміло, що до цього списку потрапили ті праці, які за своїм змістом зовсім не відповідали, й навіть дисонували із переліком рекомендованих посібників, котрі були передбачені реформою духовних навчальних закладів 1808 р.

Книжок, котрі укладач мав маркувати як ті, що не мали відношення до духовної освіти, в бібліотеці Харківського колегіуму виявилось чимало. Для їх описання були утворено ще кілька відділів: «громадянське правознавство» (70 книг), «медицина» (41 книга), «хімія» (4 книги), «театр» (21 книга), «повісті та романи» (18 книг), «економія» (10 книг), «художества» (7 книг). Цей перелік демонструє охоплення надзвичайно широкого спектру тем. Детальне ознайомлення з наповненням кожного із зазначених відділів дозволяє виявити низку спеціалізованих видань. Наприклад, до групи книг з «громадянського правознавства» було віднесено чимало опублікованих законів, указів, тарифів, статутів щодо. Примітний «економічний» блок, адже окрім славнозвісної «Флориновой Економии», в ньому були й перші спеціальні наукові праці університетських вчених. У якості красномовного прикладу

наведемо працю з економіки професора Харківського університету Андрія Вербицького.

Досліджуючи каталог 1769 р. І. Каганов зробив висновок про те, що книгами громадянського шрифту світської спрямованості бібліотека поповнювалась епізодично, й книг для читання (аналог белетристики) в бібліотеці практично не було (*ibid.*, 112–113). Тож каталог 1823 р. засвідчує, що з кінця 1760-х рр. відбулись суттєві зміни в наповненні бібліотеки, в тому числі й книгами для читання.

Підсумовуючи аналіз кількісних показників та змістовного наповнення бібліотеки на підставі каталогу 1823 р., особливо звертаючи увагу на його приріст порівняно з 1769 р., можна стверджувати, що в зібранні Харківського колегіуму був акумульований масив сучасних наукових книг практично з усіх галузей знань: математики, фізики, астрономії, мінералогії, біології, ботаніки, хімії, економіки, медицини, мовознавства тощо. Їх доповнювали й численні узагальнюючі природничо-наукові праці. У каталозі бібліотеки 1823 р. присутні найважливіші на той час навчальні посібники та наукові праці з кожної з наук. Подібний енциклопедизм в цей період став характерною рисою приватних зібрань професорів колегіумів та Києво-Могилянської академії, вищого духовенства (Posokhova 2020, 111–113). Дослідження каталогу 1823 р. дозволяє спростувати твердження, яке було зроблене на підставі каталогу 1769 р., що поповнення Харківського колегіуму новими книгами були надзвичайно мізерними, й у бібліотеці були відсутні сучасні книги, які містили нові ідеї в літературі, філософії, природознавстві, передовсім епохи Просвітництва (Kaganov 1962, 118–119). Каталог 1823 р. повною мірою відображує всі зміни в навчальному процесі, які відбувались в колегіумах, починаючи з 1760-х рр. й продовжувались на початку XIX ст. Значні обсяги нової навчальної літератури, які зафіксовано в каталозі, засвідчують народження певного нового формату бібліотеки цієї школи, й навіть зміну її місії. З цього часу бібліотека вочевидь виконувала не тільки функцію зберігання найнеобхідніших для навчання книг, рідкісних видань та рукописів, а також місця, куди надходили книги, котрі залишились після смерті духовних осіб. З останньої третини XVIII ст. книжкове зібрання

бібліотеки демонструє тісний зв'язок із новаціями у навчальному процесі, швидку реакцію на виклики часу, що засвідчує поява нової наукової та навчальної літератури. Зібрання книг Харківського колегіуму на початку XIX ст. набуло виразні риси бібліотеки навчального закладу модерної доби.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Fedorovskij, D. Biblioteka Khar'kovskogo dukhovnogo kollegiuma. *Dukhovnaya beseda*, no. 50, vol. 19, 1863, s. 661-664. (In Russian)

Федоровский, Д. Библиотека Харьковского духовного коллегіума. *Духовная беседа*, № 50, т. 19, 1863, с. 661-664.

Kaganov, I. Ya. Katalog biblioteki Khar'kovskogo kollegiuma 1769 g. Iz istorii ukrainskoj knizhnoj kul'tury XVIII stoletiya. *Kniga. Issledovaniya i materialy [The Book. The Research and Materials]*, no. 6, 1962, s. 105-122. (In Russian)

Каганов, И. Я. Каталог библиотеки Харьковского коллегіума 1769 г. Из истории украинской книжной культуры XVIII столетия. *Книга. Исследования и материалы*, № 6, 1962, с. 105-122.

Kahamlyk, S. Knyzhkovi zibrannia ukrains'kykh pravoslavnykh iierarkhiv rann'omodernoho chasu v ievropejs'komu kul'turnomu konteksti. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ukrainoznavstvo [Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Ukrainian Studies]*, no.1, 2014, s. 32-36. (In Ukrainian)

Кагамлик, С. Книжкові зібрання українських православних ієрархів ранньомодерного часу в європейському культурному контексті. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство*, № 1, 2014, с. 32-36.

Kahanov, I. Ya. Scho chytaly suchasnyky H. S. Skovorody. *Radians'ke literaturoznavstvo [Soviet Literature Studies]*, no. 6, 1967, s. 77-80. (In Ukrainian)

Каганов, І. Я. Що читали сучасники Г. С. Сковороди. *Радянське літературознавство*, № 6, 1967, с. 77-80.

Kovalevs'kyj, A. P. Vychennia Skhodu v Kharkivs'komu universyteti ta Kharkovi u XVIII–XX vikakh. U zb.: *Antolohiia literatur Skhodu*. Kharkiv, 1961, s. 9-122. (In Ukrainian)

Ковалевський, А. П. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XX віках. У зб.: *Антологія літератур Сходу*. Харків, 1961, с. 9-122.

Luts'ka, F. J., Mazman'iants, V. K. Biblioteka S. Yavors'koho u knyzhkovykh fondakh Kharkivs'koho universytetu. *Filosofs'ka dumka [Philosophical Thought]*, no. 4, 1986, s. 82-86. (In Ukrainian)

Луцька, Ф. Й., Мазманьянц, В. К. Бібліотека С. Яворського у книжкових фондах Харківського університету. *Філософська думка*, № 4, 1986, с. 82-86.

Maslov, S. I. *Biblioteka Stefana Yavorskogo*. Kiev, 1914. (In Russian)

Маслов, С. И. *Библиотека Стефана Яворского*. Киев, 1914.

Osnovanie Khar'kovskogo kollegiuma, nineshnej Khar'kovskoj dukhovnoj seminarii. *Molodik na 1844 g.*, 1843, s. 7-32. (In Russian)

Основание Харьковского коллегіума, нынешней Харьковской духовной семинарии. *Молодик на 1844 г.* Харьков, 1843, с. 7-32.

Posokhova, L. Yu. *Kharkivs'kyj kolehium (XVIII – persha polovyna XIX st.)*. Kharkiv, 1999. (In Ukrainian)

Посохова, Л. Ю. *Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.)*. Харків, 1999.

Posokhova, L. Yu. *Na perekhresti kul'tur, tradytsij, epokh: pravoslavni kolehiumy Ukrainy narykynsi XVII – na rochatku XIX st.* Kharkiv, 2011. (In Ukrainian)

Посохова, Л. Ю. *На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст.* Харків, 2011.

Posokhova, L. Yu. Osobysti biblioteki arkhymandrytiv ta arkhyciereiv ukrains'kykh ieparkhij iak marker zmin kul'turno-intelektual'noho zhyttia v druhiy polovyni XVIII stolittia. U zb.: I. Skochylas, M. Yaremenko (eds), *V orbiti khrystyians'koi kul'tury*. L'viv, 2020, s. 107-120. (In Ukrainian)

Посохова, Л. Ю. Особисті бібліотеки архимандритів та архиєреїв українських спархій як маркер змін культурно-інтелектуального життя в другій половині XVIII століття. У зб.: І. Скочиляс, М. Яременко (ред.), *В орбіті християнської культури*. Львів, 2020, с.107-120.

Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arkhiv, f. 834, op. 3, d. 3325. Katalog knig biblioteki Har'kovskogo kollegiuma, 345 l. (In Russian)

Российский государственный исторический архив, ф. 834, оп. 3, д. 3325. Каталог книг библиотеки Харьковского коллегіума, 345 л.

Sharipova, L. *Latin Books and the Eastern Orthodox Clerical Elite in Kiev, 1632–1780*. Manchester, 2006.

Stellets'kij, N. Khar'kovskij kollegium do preobrazovaniya ego v 1817 godu. *Vera i Razum*, vol. 1, no. 2, 1895, s. 632-658. (In Russian)

Стеллецкий, Н. Харьковский коллегіум до преобразования его в 1817 году. *Вера и Разум*, т. 1, № 2, 1895, с. 632-658.

Sumtsov, N. F. Zametka o staropechatnykh knigakh Khar'kovskoj dukhovnoj seminarii. *Kievskaya starina*, no. 6, 1888, s. 89-90. (In Russian)

Сумцов, Н. Ф. Заметка о старопечатных книгах Харьковской духовной семинарии. *Киевская старина*, № 6, 1888, с. 89-90.

Tsentral'nyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 1973, op. 1, spr. 2145. Bibliotheca collegii Charkowiensis, 52 ark. (In Latin)

Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 1973, оп. 1, спр. 2145.
Bibliotheca collegii Charkowiensis, 52 арк.

Ульяновский, В. И. “Bibliotechnoe zerkalo” kievskikh monastyrej XVII– XVIII vv.: knigi “zhivye” i “mertvye”; dominanty latinskie i kirillicheskie. *Xristianskoe chtenie [Christian Reading]*, no. 6, 2020, s. 244-278. (In Russian)

Ульяновский, В. И. «Библиотечное зеркало» киевских монастырей XVII– XVIII вв.: книги «живые» и «мертвые», доминанты латинские и кириллические. *Христианское чтение*, № 6, 2020, с. 244-278.

Viddil knyzhkovykh pam'iatok, tsinnykh vydan' i rukopysiv Tsentral'noi naukovoï biblioteky Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina, f. 1, spr. 1817/c 895. Reestr knig biblioteki Har'kovskogo kollegiuma, 99 арк. (In Russian)

Відділ книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, ф. 1, спр. 1817/с 895. Реєстр книг бібліотеки Харківського колегіума, 99 арк.

Yaremenco, M. Kyivs'ki monastyr'ski ta pryvatni chernenchi biblioteky XVIII stolittia i “literaturni upodobannia” monashestva. *Ukrains'kyj arkhеohrafichnyj schorichnyk [Ukrainian Archaeographic Yearbook]*, no. 8-9, 2004, s. 346-365. (In Ukrainian)

Яременко, М. Київські монастирські та приватні чернечі бібліотеки XVIII століття і «літературні уподобання» монашества. *Український археографічний щорічник*, №. 8-9, 2004, с. 346-365.

Liudmyla Posokhova

Doctor of Historical Sciences, Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: lposokhova@karazin.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3338-1949>

UNKNOWN CATALOG OF THE LIBRARY OF KHARKIV COLLEGIUM OF 1823

The article for the first time aims to investigate the catalog of the library of Kharkiv Collegium of 1823. Since the document was concluded shortly after the Kharkiv Collegium was transformed into a seminary, it recorded the final stage of the history of this library. By comparing the catalog of 1823 with the known previous catalogs (1753 and 1769) the task

is to identify the dynamics and determine the essential characteristics of those changes in the book collection that occurred in the last third of the 18th – early 19th centuries. The importance of such intelligence is enhanced by the fact that in the first decade of the 19th century Kharkiv Collegium experienced the moment of its greatest development, completeness and number of academic disciplines taught there. In the course of researching the catalog of 1823, the quantitative composition of the collection (3228 manuscripts and printed books), the ratio of books published in different languages, the content of thematic "departments" of the library were analyzed. All parameters were considered with an emphasis on the growth of the library, which was observed after 1769. The study revealed that the collection of the Kharkiv Collegium in 1823 accumulated an array of modern scientific books from almost all fields of knowledge. They were supplemented by numerous natural-scientific works of a generalizing nature. The catalog of the library of 1823 presents the most important at that time textbooks in each of the sciences. The study of this catalog refuted several well-known claims based on the results of the analysis of the catalog of 1769 (in particular, the lack of works in the library that contained new ideas in literature, philosophy, science). The catalog of 1823 fully reflects the changes in the educational process that took place in colleges since the 1760s and continued in the early 19th century. Significant volumes of new educational literature testify to the birth of a new format of the library of this school, and the change of its mission. Since then, the library has performed not only the function of storing the most necessary books for study, but also rare editions and manuscripts. From the last third of the 18th century, the book collection of the library demonstrates a close connection with innovations in the educational process, a quick response to the challenges of the time, as evidenced by the emergence of new scientific and educational literature. At the beginning of the 19th century, the collection of books of Kharkiv Collegium acquired distinct features of the library of modern educational institution.

Keywords: Kharkiv Collegium, Enlightenment, history of libraries, history of reading.

Текст надійшов до редакції 27.05.2022.

The text was received by the editors 27.05.2022.

Текст затверджено до друку 27.06.2022.

The text is recommended for printing 27.06.2022.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-08>
УДК 930.2:003.323(354)''-0250''

Андрій Зелінський

доктор історичних наук, в.о. провідного наукового співробітника

Інститут всевітньої історії НАН України

Вул. Леонтовича, 5, 01054, Київ, Україна

Email: z-al@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0214-4625>

МОЖЛИВА МЕТА СКЛИКАННЯ ВІЙСЬКА ДО АНТІОХІЇ-НА-ОРОНТІ У 250 р. до н. е.

*У центрі дослідження перебуває фрагментарне клинописне свідчення Вавилонських астрономічних щоденників за 250/249 р. до н. е. У ньому йдеться про те, як хтось невідомий зібрав свої війська й колісниці та виступив з Антіохії. Це повідомлення породжує 4 взаємопов'язані запитання: 1) Ким були скликані війська? 2) Коли відбувся виступ? 3) Де знаходився пункт збору військ? 4) Якою була мета походу? З приводу відповідей на перші 3 запитання сьогодні склалося стійке *communis opinio*: 1) Війська були зібрані селевкідським царем Антіохом II Теосом; 2) Виступ відбувся між сер. квітня та сер. липня 250 р. до н. е.; 3) Місцем збору була сирійська столиця Селевкідів Антіохія-на-Оронті. До цього можна додати, що на перебування Антіоха II у його сирійській столиці побічно вказує договір між зазначеним царем та критським полісом Літтом, укладений у квітні 250 р. до н. е. Наявність цього договору також може свідчити на користь короткочасної зацікавленості, виявленої Теосом до ситуації в Киренаїці, пов'язаної зі смертю тамошнього царя Магаса. Водночас, саме вищевказана зацікавленість початково могла спричинити й скликання*

Як цитувати: Зелінський, А. Можлива мета скликання війська до Антіохії-на-Оронті у 250 р. до н. е. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 61, 2022, с. 183-201, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-08>.

How to cite: Zelinskyi, A. A Possible Purpose of the Summoning of the Troops to Antioch on the Orontes in 250 BC. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 61, 2022, pp. 183-201, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-08>. (In Ukrainian)

військ до Антіохії. На сьогодні існує 3 гіпотези щодо цілей царського походу: 1) здійснення європейської експансії; 2) надання допомоги претенденту на віфінський престол Зіелу; 3) замирення східних селевкідських областей. Перешкодою для перших двох гіпотез є логістична недоцільність перекидання війська з Антіохії на північ Малої Азії. Також проти віднесення європейської експедиції Антіоха на 250 р. до н. е. свідчать дані більшості відомих нам джерел. Військова ж допомога Зіелу не вимагала особистої участі могутнього Селевкідського володаря. Найбільш вірогідно, мета виступу Антіоха полягала у протидії відцентровим процесам, що зароджувалися в селевкідській Бактрії. Зокрема, це припущення, зонайменше, не зустрічає заперечень хронологічного та логістичного характеру.

Ключові слова: Антіох II, Киренаїка, Фракія, Візантій, Зіел Віфінський, Вавилонія, Бактрія.

У центрі цього дослідження перебуває клинописне свідoctво, що збереглося у т. зв. Вавилонських астрономічних щоденниках¹ датованих 250/249 р. до н. е.². «[...] mustered his [troops] and his chariots and [went] from Antioch [—]» (AD II, 249A. Rev. 6)³. Зазначене повідомлення, з огляду на його стислість, фрагментарність, а також — відсутність джерельних паралелей, породжує 4 взаємопов'язані запитання (наводжу їх у порядку зростання складності):

1. Ким були скликані війська?
2. Коли відбувся згаданий виступ?
3. Де знаходився пункт збору військ?
4. Якою була мета походу?

На перше запитання існує однозначна відповідь, яка вже посіла належне місце у сучасній історіографії. Проте, на мій погляд, вона

¹ Про клинописні астрономічні щоденники див. (Keeping Watch 2019).

² Видавці впевнено віднесли текст цієї таблички на 62 р. Селевкідської Ери (далі — С. Е.) за вавилонським стилем (AD II, 42). При цьому треба враховувати, що відлік С. Е. за вавилонським стилем припадає на весну 311 р. до н. е., тоді як за македонським — на осінь 312 р. до н. е. (Stern 2012, 235-246).

³ Кон'єктури та переклад видавців. Цей варіант прийнято за основу іншими перекладачами зазначеного фрагменту див. наприклад: (Del Monte 1997, 42; Engels 2019, 419; Berzon 2021b, 79, 278).

все ж потребує деякої формальної деталізації. Зворот «зібрав його/свої війська та його/свої колісниці» протягом досліджуваного періоду міг використовуватися лише у контексті елліністичного монарха, якому належала прерогатива як командувати, так і розпоряджатися підвладними йому збройними силами. При цьому, місце походження джерела, як і згадка міста Антіохії, свідчать, що цей монарх належав до династії Селевкідів. Датування ж тексту 250/249 р. до н. е. вказує на царя Антіоха II Теоса (261–246 рр. до н. е.)⁴ (див. наприклад: Balakhvantsev 2011, 87-89; Monerie 2014, 122; Zelinskyi 2021a, 160; Berzon, Gabelko 2022).

Не становить особливих труднощів і визначення більш точного датування початку військового походу, очолюваного Теосом. Оскільки звістку про зазначену подію зафіксовано у Щоденниках під IV місяцем вавилонського календаря (тобто місяцем дуuzu), котрий у 250 р. до н. е. припадав на 13/14 липня — 11/12 серпня (AD II, 45, 50; пор. Monerie 2014, 122), то саме цю точку відліку слід розглядати як *terminus ante quem* для вищезгаданої події. При цьому, треба мати на увазі, що відповідна подія відбулася не в самому Вавилоні, а в якійсь з Антіохій. Виходячи з цього, необхідно зробити поправку на певний проміжок часу, потрібний для отримання упорядниками Астрономічних щоденників звістки про початок походу (Balakhvantsev 2011, 88, прим. 102; 2017, 67, прим. 206). У свою чергу, щоби визначити *terminus post quem* виступу Антіоха II у військовий похід, ми маємо на деякий час полишити друге запитання і перейти до третього.

На сьогоднішній день існує *communis opinio*, згідно з яким під Антіохією, що слугувала місцем збору царських військ, априорно мається на увазі сирійська столиця Селевкідів, Антіохія-на-Оронті⁵ (Monerie 2014, 122; Balakhvantsev 2017, 67; Zelinskyi 2021a, 160; Berzon 2021b, 79). Цілковито поділяючи зазначену точку зору, вважаю за доцільне запропонувати у цьому контексті декілька коментарів. Насамперед слід відзначити відсутність при згадці Антіохії в AD II,

⁴ Про цього царя див. наприклад: (Grainger 2014, 172-185).

⁵ Про неї див. (Cohen 2006, 80-93; De Giorgi 2016).

249 епітету «приморська», котрий у клинописних джерелах зазвичай маркує сирійську столицю Селевкідів (пор. ВСНР 12, rev. 12; AD III, 155A, ur.e 1; 149A rev. 3-4; 143B, fl. 6). З одного боку, ця обставина жодним чином не означає, що у наведеному пасажі йшлося не про сирійську столицю Селевкідів⁶. З іншого боку, відсутність згаданого епітету теоретично може дозволити запропонувати на роль Антіохії кілька інших однойменних міст, заснованих Селевком I або його найближчими наступниками: Антіохом I Сотером чи тим же Антіохом Теосом. До таких міст з урахуванням відцентрових процесів, що зароджувалися у східних сатрапіях держави Селевкідів (див. нижче), можна віднести Антіохію у Персиді (пор. Cohen 2013, 184-187), а також, з огляду на інтереси Антіоха II в області Чорноморських проток (див. нижче) — Антіохію-на-Меандрі⁷. Разом з тим існує свідчення, котре на мій погляд, недвозначно вказує на присутність Теоса в середині весни 250 р. до н. е. в Антіохії-на-Оронті. Мається на увазі союзний договір, укладений між цим царем та критським полісом Літтом (з союзниками останнього включно) 10 артемесія 62 р. С. Е. за македонським стилем (пор. прим. 2) (IC I, XVIII, № 8), тобто, приблизно, наприкінці квітня 250 р. до н. е. (Chanotis 1996, 449-450; Paschidis 2008, 461-462)⁸. Вважаю, що зацікавленість Антіоха в укладанні зазначеного союзу (Paschidis 2008, 461-462; пор. Grainger 2010, 139-140 з хибним датуванням), на користь якої свідчить сам факт відрядження до Літту селевкідського посла (IC I, XVIII, № 8, 1-4; пор. Paschidis 2008, 461), передбачала очікування царем результату переговорів в одній з його приморських резиденцій. До таких резиденцій фактично належала й Антіохія-на-Оронті, розташована на відстані

⁶ Зокрема, при повторній згадці Антіохії-на-Оронті в одному й тому ж документі епітет «приморська» міг опускатися див. наприклад: (AD III, 149A, rev. 8-9). На схожу закономірність також вказав А. Балахванцев стосовно вживання епітету «царське місто» щодо Селевкії-на-Тигрі (Balakhvantsev 2011, 88, прим. 103). Нарешті, можна припустити, що епітет «приморська» знаходився на втраченій частині таблички.

⁷ Звичайно, у разі якщо ця Антіохія була заснована Антіохом I, а не Антіохом III (Cohen 1995, 250-253).

⁸ При цьому слід мати на увазі, що за Селевкідських часів артемесій приблизно відповідав I місяцю вавилонського року, нісану (Stern 2012, 140, tabl. 5.2), котрий у 250 р. до н. е. був дуже пізнім; перший його день припадав на 18 квітня за юліанським календарем (Parker, Dubberstein 1956, 38).

120 стадій (котру з легкістю можна було подолати за день) від портової Селевкії-Піерії (Strab. XVI. II. 7; Lib. Or. XI. 34-41, 259). До речі, саме на агорі Селевкії, тобто поблизу від сирійської Антіохії, ймовірно в присутності самого монарха, передбачалося встановити царську копію договору з Літтом (IC I, XVIII, № 8, 11).

Тепер варто повернутися до уточнення дати початку згаданої у Щоденниках військової акції. Відповідаючи на запитання про місце збору царських військ, можна водночас визначити й *terminus post quem* для виступу з Антіохії-на-Оронті. Ним слід вважати артемісій 62 р. С. Е., котрий відповідає квітню/травню 250 р. до н. е. При цьому наважуся припустити, що цар перебував у Антіохії до кінця вищезгаданого македонського місяця. Якщо вірити розповіді візантійського хроніста Іоанна Малали, Антіохія була заснована Селевком I 22 числа місяця артемісія, що припадав на 300 р. до н. е. (Ioan. Malal. VIII, 198-200; пор. Cohen 2006, 80). Відповідно у 250 р. до н. е. 22 артемісія виповнювалося 50 років з дня заснування сирійської столиці Селевкідів. Антіох II навряд чи міг проігнорувати цю подію та залишити місто до закінчення урочистостей. Таким чином, підсумовуючи усе вищесказане, можна зробити висновок, що селевкідський цар Антіох II у травні-липні 250 р. до н. е. виступив із Антіохії-на-Оронті на чолі армії, попередньо скликаній ним у зазначеному місті.

У результаті залишається найскладніше і найважливіше запитання: якими були цілі цієї військової експедиції? На сьогоднішній день запропоновано три варіанти розв'язання цієї проблеми. Найбільш ранній із них запропонував А. Балахванцев, а згодом побіжно озвучив Ж. Монер'є. Обидва дослідники так чи інакше пов'язали клинописне свідцтво про похід Теоса з його фракійсько-візантійською експедицією (Balakhvantsev 2011, 88-89; 2017, 67; Monerie 2014, 122). У свою чергу, автор цих рядків тезово висловлювався на користь існування взаємозв'язку між виступом царського війська з Антіохії та зародженням відцентрових процесів у східних сатрапіях держави Селевкідів (Zelinskyi 2020, 371n, прим. 793; 2021a, 160). Нарешті, С. Берзон за підтримки О. Габелка зробила припущення щодо можливості розгляду зазначеної акції Антіоха II у контексті надання ним допомоги одному з претендентів

на віфінський престол, старшому синові померлого царя Нікомеда I, Зіелу⁹ (Berzon, Gabelko 2022).

Однак, перш ніж викласти детальні міркування стосовно мети зазначеної військової кампанії Теоса, слід сказати кілька слів про регіон, у якому очікувана присутність Селевкіда, всупереч логіці, звалася до мінімуму. Йдеться про Киренаїку, царицею якої була овдовіла бл. 250 р. до н. е. рідна Антіохова сестра — Апама¹⁰ (пор. Paus.I. VII. 3; Euseb. Chron. Ed. A. Schoene, I, 249; Just. XXVI. 3; також див. Bennett 2001-2013, *apama-arsinoe*; McAuley 2016, 175-189). Остання, бажаючи запобігти інкорпорації свого невеликого царства до складу держави Птолемеїв, вирішила порушити волю свого померлого чоловіка Магаса щодо шлюбу їхньої єдиної дитини, царівни Береніки, зі спадкоємцем александрійського престолу, майбутнім Птолемеєм III Евергетом. При цьому у пошуках іншого нареченого для своєї дочки вона звернулася не до брата, чісму первістку, Селевкові, в той момент вже виповнилося не менш, ніж 14 років (пор. Ogden 1999, 132; Grainger 2010, 149), а до своїх близьких родичів по материнській лінії (пор. McAuley 2016, 184; Zelinskyi 2020, 372н, прим. 794) з македонського царського дому Антигонідів (P. Trog. Prol. XXVI; Plut. Demetr. 53; Dio. Laert IV. 41; Just. XXVI. 3; пор. Euseb. Chron. I, 237)¹¹.

Своєю чергою Антіох II продемонстрував інтерес до киренських справ лише напередодні або одразу після смерті Магаса (пор. прим. 10). На це вказує відновлення батьківського альянсу з критським Літтом та союзниками останнього (див. вище), здійснене ним лише на 11 році царювання (пор. вище). У такий спосіб Теос міг реалізувати єдину можливість набуття морської бази, розташованої якомога ближче

⁹ Про Зіела Віфінського див. наприклад: (Gabelko 2005, 198-226; Paganoni 2019, 76-95; Zelinskyi 2021b).

¹⁰ Переважна більшість сучасних дослідників відносить смерть чоловіка Апами Магаса на 250 р. до н. е. (пор. Bennett 2001-2013, *magas* ; Carrez-Maratray 2014, 78-79; van Oppen de Ruiter 2015, 23-34, 167-171, not. 1-54; McAuley 2016, 181, not. 26; Zelinskyi 2020, 370, прим. 789; також див. прим. 11).

¹¹ Докладніше про цю історію та її наслідки див. наприклад: (Le Bohec, 1993, 68-81; Grainger, 2010, 146-149; Carrez-Maratray 2014, 79-89; McAuley, 2016, 182-189; Zelinskyi, 2020, 108-109, 371-373, прим. 790-800).

до Кирени. Йдеться про порти Літта та/або його союзників (IC I, XVIII, № 8; XIX, № 1; пор. Chaniotis 1996, 208-213, 449-450), що знаходилися на північному, а можливо й на південному узбережжі Криту¹². З огляду на це, із високою часткою вірогідності припускаю, що на зазначеному етапі Теос дійсно міг планувати укладення шлюбу юного Селевка з дочкою Апами. Зокрема, цей шлюб дозволив би останньому повернути шанси на набуття царського статусу, котрі суттєво похитнулись у наслідок нещодавнього одруження Антіоха II з дочкою Птолемея II Філадельфа Беренікою Ферноforoю (Porphyr. f. 43 = Hier. Com. In Dan. XI. 6-9; пор. Val. Max. IX. 14e. 1; також див. Zelinsky 2020, 107-108, 127, 368n, прим. 778). При цьому не виключаю, що зосередження селевкідського війська в Антіохії спочатку призначалося для застереження Єгипту від дій, які б могли стати на заваді киренському матриоміальному проекту Теоса¹³. Однак, надалі активність сирійського царя у Киренському напрямку раптово згасає. Зокрема, на це вказує відсутність будь-яких згадок про нього у докладній розповіді Юстина, присвяченій киренським подіям (Just. XXVI. 3; також див. Прим. 11). У разі ж співвіднесення цього свідцтва відсутності зі згаданим в Астрономічних щоденниках виступом Теоса у військовий похід з Антіохії, можна дійти висновку, що Селевкіда відволікла від киренських справ якась невідкладна проблема, котра вимагала негайного військового втручання. У світлі сказаного вище, при визначенні цілей військового походу Антіоха потрібно враховувати ступінь масштабності, серйозності й невідкладності зазначеної проблеми, а також — чинник необхідності особистої участі у її вирішенні самого монарха.

У контексті фракійської гіпотези А. Балахванцева, рішення Теоса скористатися певною сприятливою ситуацією, що виникла в Чорноморських протоках, теоретично виглядає цілком припустимим. Територіальні надбання на європейському березі Геллеспонту,

¹² В усякому разі, у сер. IV ст. до н. е. Літт володів портами, розташованими як на північному, так і на південному узбережжі острова (Ps.-Scyl. 47).

¹³ На можливість взаємозв'язку між скликанням військ у Антіохії та напруженістю селевкідсько-птолемейських відносин обережно вказала й Є. Берзон (Berzon 2021b, 80).

а в ідеалі і Босфору Фракійського означали встановлення цілковитого селевкідського контролю над ключовою ділянкою морського торгового шляху, що сполучав Егеїду з Чорним морем (по P. Zelinskyi 2021a). Успішне втілення цього задуму безумовно обіцяло Селевкідам більш суттєві й відчутні вигоди у порівнянні зі спробою втручання у киренські справи, до того ж здійснюваною під боком у птолемейського Єгипту. При цьому, враховуючи, що у фракійському випадку йшлося б про повернення земель, свого часу формально завойованих дідом Антіоха — Селевком I (пор. Polyb. XVIII. 51. 3-6; Liv. XXXIII. 39-40; також див. Grainger 2014, 126-128, 184), особиста царська участь у зазначеній акції мала би багатопланове ідеологічне навантаження.

Проте, на мою думку, супроти фракійської версії можна навести три досить вагомні заперечення¹⁴.

Перше з них має відношення до обставин, пов'язаних з облогою Антіохом II Візантія (Memn. F. 1. 15), яка, на моє переконання, була невід'ємною складовою кампанії зазначеного царя в Чорноморських протоках (пор. Avram 2004). Йдеться про ефективну допомогу, надану Птолемеем II загрожуваному полісу. Цар Єгипту наділив обложених коштами, хлібом і зброєю, а також подарував їм невеликий анклав на азійському березі Пропонтиди (Dion. Byz. 41). Слід зазначити, що реальну можливість для надання вищезгаданої допомоги Птолемей мав лише у 1-й половині 250-х рр. до н. е. Приблизно до початку 256 р. до н. е. він володів низкою морських портів, розташованих уздовж усього західного узбережжя Малої Азії, що значно полегшувало зносини Александрії з Візантієм. До зазначених портів й опірних пунктів

¹⁴ На сьогоднішній день запропоновано три варіанти датування фракійської експедиції Антіоха II. Відповідно до високої хронології, запропонованої ще I. Дройзенем і підтримуваної автором цих рядків, зазначена подія відбулася в 261–259 рр. до н. е.; виходячи з, якщо можна так висловитися, середньої хронології (найбільш популярної останнім часом), біля витоків якої стояв Б. Нізе, цю кампанію слід віднести на сер. 50-х рр. III ст. до н. е. й розглядати у контексті II Сирійської війни; нарешті, біля витоків низької хронології (кн. 250-х – перша пол. 240-х рр. до н. е.), прибічником якої є А. Балахванцев, стояв Ю. Белох (пор. Cohen 1995, 131, нот. 2). При цьому всі три варіанти, котрі й досі носять гіпотетичний характер, знайшли відображення в останніх роботах з відповідної тематики (Avram 2012, 181-185; Vilcu, Petac 2012; Pliev 2013; Grainger 2014, 184; A Companion ... 2015, 60-61, 271-272; Dumitru 2015; Zelinskyi 2021a).

належали: Галікарнас (PCZ I, №№ 59.036, 59.037), Мілет (RC № 14), Самос (Front. Strat. III. II. 11), Ефес (Front. Strat. III. IX. 10; Polyaeus.V.18), Хіос (SEG XIX, № 569) і декілька полісів на Лесбосі (див. Brun 1991, 100-104). Не пізніше ж 256 р. до н. е. усі зазначені володіння відійшли до Антіоха в ході II Сирійської війни (Zelinskyi 2020, 104-105, 360н, прим. 738-742; також див. прим. 15)¹⁵. Такий стан речей мав призвести до суттєвого ускладнення самого лише александрійсько-візантійського сполучення, не кажучи вже про відправлення віддаленому полісу суттєвої фінансової та матеріальної допомоги, яке у цих умовах було неможливим.

Друге заперечення також стосується Філадельфової допомоги Візантію. Навіть якщо припустити гіпотетичне поновлення єгипетської здатності транспортувати морські вантажі до Босфору Фракійського у наслідок повернення александрійського контролю над Кікладами в 250/249 р. до н. е. (див. напр.: Zelinskyi 2020, 110, 375, прим. 806), практичне надання допомоги Візантію, як і раніше, залишалося б неможливим. Цього разу, крім суто логістичних труднощів, важливу роль відігравав би дипломатичний аспект. Допомагаючи Візантію, Птолемей автоматично перетворювався на його невоюючого союзника, тобто так чи інакше виступав би проти Антіоха, з яким він уклав мир в 253 р. до н. е. (див.: прим. 15). Враховуючи дуже відчутні втрати, завдані державі Птоlemeїв у II Сирійській війні (див.: вище і прим. 15), у поєднанні з появою нової можливості єгипетського втручання у справи сусідньої Киренаїки¹⁶, александрійський монарх не міг би собі дозволити настільки відверте протистояння із сирійським царем¹⁷.

¹⁵ Про цю війну див. наприклад: (Grainger 2010, 117-136; Zelinskyi 2020, 104-108, 359-370, прим. 736-786).

¹⁶ Йдеться про події, що відбулися у Киренаїці після загибелі покликаного туди на царство Антигоніда Деметрія Красивого (див. прим. 11).

¹⁷ У цьому контексті також не варто скидати з рахунків факту перебування при Селевкідському дворі дочки Птолемея II Береніки Фернофори (див. вище), котра у разі відвертих антиселевкідських випадів з боку батька могла перетворитися з цариці на заручницю.

Говорячи про третє заперечення, я знову повертаюся до логістики. Йдеться про практичну недоцільність виступу у фракійський похід з Антіохії-на-Оронті. Перекидання війська з Сирії до північного узбережжя Малої Азії було б занадто тривалим і дуже витратним. У цьому випадку, перш за все, довелося б подолати Тавр і дістатися до фригійської Лаодікеї-на-Ліці. Це означало слідування кружним шляхом через т. зв. Сирійські ворота, селевкідську Кілікію (Strab. XIV. V. 19-20; пор. Cohen 1995, 52, 55-56), дружню Антіохові Каппадокію (пор. Gabelko, Kuzmin 2020, 202-210, 221-222) і Лікаонію (Cicero, Att. V. 15-20). Після цього ж, військо мало б подолати значну відстань шляхом, який провадив з Лаодікеї через Сарди до Кізіка, розташованого на азійському березі Пропонтиди (див. напр.: Cohen 1995, 48; пор. Strab. XII. VIII. 11)¹⁸. Натомість, у випадку організації європейської кампанії, набагато логічніше було б сформувати військо на базі міських залог, грецьких політів і македонських військових колоній, розташованих безпосередньо у Малій Азії, зібравши його у вищезгаданих Сардах. У такий спосіб, завдяки розвиненій мережі малоазійських доріг (Cohen 1995, 45-46), Теос у досить короткий термін міг би скликати значне військо з Лідії, Великої Фригії, Іонії та Північної Карії (пор. Cohen 1995, 42-49). При цьому він би з легкістю зміг приєднатися до зібраних сил вже на марші із Сард до Кізіка (пор. вище). Своєю чергою війська, зосереджені в Антіохії-на-Оронті, ймовірно, набрані у селевкідській (північній) Сирії (пор. Grainger 2010, 55-63), могли б залишитися поблизу єгипетського кордону як аргумент на випадок ускладнень при вирішенні киренського питання (див. вище).

Останнє із заперечень, запропонованих у зв'язку з фракійською гіпотезою А. Балахванцева, є не менш актуальним й у випадку припущення Є. Берзон щодо Віфінії. Вірогідно, Антіох II протягом 2-ї пол. 250-х – 1-ї пол. 240-х рр. до н. е. дійсно надавав віфінському царевичу Зіелу (див. вище) військову підтримку в боротьбі за престол

¹⁸Про належність Лікаонії, Фригії та Лідії до володінь перших Селевкідів (див. Cohen 1995, 42-49, 57). Про здійснення Антіохом II контролю над Троадою і Геллеспонтською Фригією (див. Cohen 1995, 37-38; пор. Zelinskyi 2021a, 159, 163, прим. 18).

(Gabelko 2005, 202; Balakhvantsev 2011, 87-89; Zelinskyi 2021b)¹⁹. Проте, до цієї допомоги навряд чи мав якесь відношення виступ царського війська з віддаленої від передбачуваного театру військових дій Антіохії-на-Оронті. Як й у випадку організації європейської експедиції, оптимальним пунктом збору селевкідських військ, що мали вирушити до Віфінії, могли слугувати ті ж Сарди (див. вище).

До того ж, на відміну від знакового перетину Геллеспонту, особиста присутність Теоса у Віфінії, на мою думку, не становила жодної необхідності. Селевкідський володар, котрий перед цим вже зайняв низку опорних пунктів на північному узбережжі Малої Азії (RC №№ 18-20; і можливо Dion. Byz. 92; Polyb. IV. 52. 2-3; Plin. Hist. Nat. V. 151; також див. прим. 18), міг розцінювати набуття віфінського плацдарму лише як другорядний зовнішньополітичний бонус. Своєю чергою кровно зацікавлений у зовнішній допомозі Зіел навряд чи наполягав би на особистій присутності Антіоха під час її надання.

Виходячи з цього, Теос цілком міг доручити керівництво віфінською операцією своєму швагрові або навіть кровному родичу, спадковому наміснику селевкідської Малої Азії, Александру²⁰. Тим більше, що резиденція останнього, скоріше за все, знаходилася саме у Сардах (Euseb. Chron. I, 251). Непряме підтвердження участі Александра у згаданих віфінських справах можна віднайти у нещодавно опублікованих листах, адресованих громадянам Коса самим Зіелом й удовою Антіоха Теоса, Лаодікою I (Bosnakis, Hallof 2020, 312-326). Виходячи з поміток, зроблених на стелі, котра містить згадані листи, обидва послання, що знаходилися у спільному пакеті, скріпленому печаткою віфінського царського дому із зображенням вершника, були доставлені на Кос царським кур'єром Зіела (Bosnakis, Hallof 2020, 3.3, 321). Схоже, що Зіел, котрий після короткого розриву, що слідував

¹⁹ При цьому припускаю, що за першої пол. 240-х рр. до н. е. існувала можливість виникнення домовленості між Антіохом II та Птолемеєм II, згідно з якою останній відступався від зобов'язань щодо молодших синів Нікомеда I (Memn. F. 1. 14. 1) в обмін на невтручання Теоса до киренських справ (пор. прим. 11).

²⁰ Літературу про Александра, його батька Ахея-старшого та дочку останнього — першу дружину Антіоха II Лаодіку I див. наприклад: (Zelinskyi 2020, 323, прим. 536; Berzon 2021a).

за смертю Теоса (пор. RC № 25), вирішив відновити свої взаємини з Селевкідами (Zelinskyi 2021b), звернувся з цією метою саме до Лаодіки. При цьому імовірна причина такого вибору могла полягати у близьких родинних стосунках зазначеної цариці з вищезгаданим Александром, котрому вдова Антіоха II доводилася рідною сестрою (пор. прим. 20).

Залишилося розглянути варіант, пов'язаний зі східним напрямком військової експедиції, започаткованої сирійським царем у Антіохії-на-Оронті. Згідно з припущенням, свого часу побіжно зробленим І. Ладиніним, завершення Теосом переможної II Сирійської війни (див. прим. 15) на недостатньо вигідних умовах²¹ могло бути викликано першими проявами системної кризи, що згодом потрясла східну частину держави Селевкідів (Ladynin, Gabelko, Kuzmin 2009, 13). Це припущення набуло належного розвитку в одній із моїх недавніх робіт (Zelinskyi 2020, 107-108, 368-370, прим. 774-786). В цілому, під ознаками майбутньої кризи маються на увазі досить невиразні, проте неодноразові вказівки на відцентрові тенденції, що за царювання Антіоха II мали місце у Месопотамії (AD I, 261B, obv. 1-3; 261C, C, obv. 10-11, rev. 11 -12; II, 255A, rev. 15), Персиді (пор. Plin. Hist. Nat. VI. 152; Polyae. VII. 39-40), Парфії (App. Syr. 65; Arr. Parth. 1- 2; Just. XLI.1; Georg. Sync. Chron. Ed. A. A. Mosshammer, 343) і Бактрії (Strab. XI.IX.2, XI.1, XV.I.3; P. Trog. Prol. XLI; Just. XLI.4)²². Також непрямим підтвердженням на користь певного напруження у східних областях селевкідської імперії може слугувати повідомлення Астрономічних щоденників про полишення Антіохом II у березні 251 р. до н. е. месопотамської столиці Селевкідів (пор. Cohen 2013, 157-173), Селевкії-на-Тигрі (AD II, 251, ur. e., 3)²³. Якщо взяти

²¹ Йдеться про шлюб Антіоха II з дочкою Птолемея II, який негативно вплинув на становище Лаодіки I та її дітей (див. вище).

²² Останній огляд зазначених тенденцій належить М. Ольбрихту (Olbrycht 2021, 37-47). Щодо ситуації у Вавилонії (див. Вою 2004, 147; Grainger 2014, 178). Оригінальний погляд щодо високої хронології утворення бактрійського царства (див. Wenghofer 2018). Про заперечення нелояльності до перших Селевкідів місцевих управителів Персиди (див. Engels 2018). Про скептичне ставлення до можливості датування початку відцентрових процесів у Парфії та Бактрії часом правління Антіоха II див.: (Balakhvantsev 2017, 55-70, 131-138).

²³ «That month, king Antiochus came out from Seleucia» (переклад видавців).

до уваги, що зазначене свідчення про діяльність сирійського царя є єдиним за проміжок часу між шлюбом із Беренікою Фернофорою, укладеним у 252 р. до н. е. (див. прим. 15) та появою в Антіохії-на-Оронті навесні 250 р. до н. е.²⁴ (див. вище), можна припустити, що царська присутність у Селевкії-на-Тигрі виступала однією зі складових комплексу заходів (у тому числі військової демонстрації), покликаних зміцнити позиції Селевкідів у Месопотамії, а можливо і в Західному Ірані з Персидою включно. Якщо ж зважити на спокій, що панував у Месопотамії в останні роки правління Теоса (пор. Воіу 2004, 145-149), і труднощі, що очікували у цьому регіоні на Птолемея III під час кампанії 246/245 р. до н. е., здійснюваної у межах III Сирійської війни (Zelinskyi 2020, 130-131, 418-422, прим. 1091-1118)²⁵, можна зробити висновок, згідно з яким Антіох шляхом застосування скоріше пряника, ніж батога, за порівняно короткий час зумів суттєво підвищити ступінь лояльності місцевих еліт щодо правлячої династії²⁶.

Після забезпечення на південному сході держави належного порядку, базованого на авторитеті місцевої верхівки та силі греко-македонських військових колоністів, що осіли у зазначеному регіоні ще з часів Селевка I (пор.: Cohen, 2013, 15, 18), цар прибув до Антіохії-на-Оронті. Там він, як було відзначено, скликав війська, ймовірно базовані у містах Північної Сирії (пор. вище). Ще раз наголошую, що, на мою думку, початкова мета останньої акції була пов'язана з киренським чинником. Проте, сталася певна подія, котра змусила Антіоха виступити в похід, який мав зовсім інші цілі; причому виступити саме на чолі групи військ, зібраних у сирійській столиці. Сподіваюся, що наведені вище міркування виявилися достатньо переконливими, щоби виключити як північний та південно-західний, так і південно-східний напрямки царської експедиції. Таким чином, залишається тільки східний

²⁴ Астрономічні записи за 251/250 р. до н. е. не збереглися.

²⁵ Про цю війну див. напр.: (Grainger, 2010, 153-170; Zelinskyi 2020, 126-150, 406-449, прим. 1020-1317; 2021b).

²⁶ Зокрема, нам відоме ім'я одного з таких лоялістів. Мається на увазі представник місцевої міської еліти з Урука, Ану-убалліт/Нікарх (пор. Zelinskyi 2020, 422, прим. 1123, 435, прим. 1225).

маршрут із кінцевим пунктом у Бактрії. Згідно з нещодавньою вельми переконливою історичною реконструкцією Р. Венгхофера, сатрап цієї важливої селевкідської провінції, Діодот, бл. 250 р. до н. е. перетворив Бактрію із суміжними областями на незалежне царство, але водночас зберіг підлеглий (васальний) статус по відношенню до Антіоха II (Wenghofer 2018). У разі правомірності цієї гіпотези, подібний компроміс міг стати безпосереднім результатом ефективної військової демонстрації, оперативної виконаної Теосом у відповідь на рішучі кроки бактрійського сатрапа. Проте, навіть якщо викладки Р. Венгхофера являють собою історіографічний міф і відпадіння Бактрії відбулося кількома роками пізніше — під час III Сирійської війни (пор. прим. 22, 25), відстрочення цієї події, втім як і повномасштабної експансії парнів у Парфієну (див. прим. 22), знову ж можна розглядати як наслідки походу, розпочатого Антіохом у 250 р. до н. е. Зрештою, на користь східного варіанту свідчать і логістичні міркування. У цьому випадку, Теос міг використати найбільш зручну дорогу, яка в разі необхідності дозволяла долучити до царського війська слоновий корпус з Апамеї (Strab. XVI. II. 10) і греко-македонських військових колоністів, котрі проживали у містах Північної Месопотамії (т. зв. Мігдонії) (Cohen 2013, 15, 17; пор. Strab. XVI. I. 23). Йдеться про майже прямий шлях, що пов'язував Сирію з асирійськими Арбелами (Arr. Anab. III. 7-8, 15. 5; Polyb. V. 51-52, 54; пор. Cohen 2013, 16-17). Звідти ж гірськими проходами Загросу можна було дійти до Екбатани (Arr. Anab. III. 16. 1-2, 19. 1-2; Curt. V. 1. 9, 8. 1; пор. Balakhvantsev 2017, с 79), котра лежала на старій ахеменідській дорозі до Бактрії (Arr. III. 19. 1-2; Curt. V. 8.1; Polyb. X. 27-31, 48-49; Cohen 2013, 206).

Отже, враховуючи зазначене раніше, комплексна відповідь на сформульовані мною запитання зі значною часткою вірогідності виглядає наступним чином: Антіох II Теос навесні 250 р. до н. е. зібрав в Антіохії-на-Оронті армію, на чолі якої у травні-липні того ж року виступив у віддалені східні області своєї імперії через загострення у зазначеному регіоні відцентрових процесів.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

A Companion to Ancient Thrace. Ed. J. Valeva, E. Nankov, D. Graninger. Oxford – Malden (MA), 2015.

Avram, A. Sur la date de la divinisation de Ptolémée II Philadelphie à Byzance. In: L. Ruscu et al. (eds), *Orbis antiquus*. Studia in honorem Ioannis Pisonis. Cluj – Napoca, 2004, pp. 828-833.

Avram, A. Les étrangers dans la diplomatie des cités grecques de la mer noire (époques hellénistique et impériale). *Cahiers du Centre Gustave Glotz*, vol. 23, 2012, pp. 181-193.

Balakhvantsev, A. S. «Novyy» reskript Ziyela Vifinskogo. *Vestnik drevney istorii [Journal of Ancient History]*, № 1, 2011, s. 74-92. (In Russian)

Балахванцев, А. С. «Новый» рескрипт Зиеля Вифинского. *Вестник древней истории*, № 1, 2011, с. 74-92.

Balakhvancev, A. S. *Politicheskaya istoriya ranney Parfii*. Moskva, 2017. (In Russian)

Балахванцев, А. С. *Политическая история ранней Парфии*. Москва, 2017.

Bennett, Ch. *Egyptian Royal Genealogy*. 2001-2013. <http://www.instonebrewer.com/TyndaleSites/Egypt/ptolemies/ptolemies.htm>. Accessed: 24 Apr. 2022.

Berzon, E. Achaïos the Elder in the Astronomical Diaries? Some Comments on AD I – 273B 'rev. 29. *Ricerche ellenistiche*, vol. 2, 2021, pp. 17-23.

Berzon, E. M. *Politicheskaya istoriya i instituty vlasti gosudarstva Selevkidov (po dannym klinopisnykh tekstov)*: dis. kand. ist. Moskva, 2021. (In Russian)

Берзон, Е. М. *Политическая история и институты власти государства Селевкидов (по данным клинописных текстов)*: дис. канд. ист. Москва, 2021.

Berzon, E., Gabelko, O. New data on Seleucid politics in the Pontic region? *Seventh International Congress on Black Sea Antiquities. The Black Sea: Hub of Peoples and Cultures (8th century BC-5th/6th century AD)* Dedicated to the Memory of Prof. Alexandru Avram (Thessaloniki – 26-30 September 2022). Abstracts of Papers. Thessaloniki, 2022, pp. 11.

Boiy, T. *Late Achaemenid and Hellenistic Babylonia*. Leuven, 2004.

Bosnakis, D., Hallof, K. Alte und neue Inschriften aus Kos VI. *Chiron*, Bd, 20, 2020, pp. 287-326.

Brun, P. Les Lagides a Lesbos: essai de chronologie. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 85, 1991, pp. 99-113.

Carrez-Maratray, J. Y. *Bérénice II d'Égypte, une reine dans les étoiles*. Paris, 2014.

Chaniotis, A. *Die Verträge zwischen kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit*. Stuttgart, 1996.

Cohen, G. M. *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands, and Asia Minor*. Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1995.

Cohen, G. M. *The Hellenistic Settlements in Syria, the Red Sea Basin, and North Africa*. Berkeley, 2006.

Cohen, G. M. *The Hellenistic settlements in the East from Armenia and Mesopotamia to Bactria and India*. Berkeley – Los Angeles, 2013.

De Giorgi, A. U. *Ancient Antioch: from the Seleucid Era to the Islamic Conquest*. Cambridge, 2016.

Del Monte, G. F. *Testi dalla Babilonia Ellenistica*. Vol. I: Testi Cronografici. Pisa – Roma, 1997.

Dumitru, A. G. Some thoughts about Seleucid Thrace in the 3rd century BC. In: G. R. Tsatskhelidze, A. Avram, J. Hargrave (eds), *The Danubian Lands between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th Century BC – 10th Century AD)*. Oxford – Belgrade, 2015, pp. 293-298.

Engels, D. Iranian identity and Seleucid allegiance: Vahbarz, the Frataraka and early Arsakid coinage. In: K. Erickson (ed), *The Seleucid Empire, 281-222 bc: War within the Family*. Swansea, 2018, pp. 173-196.

Engels, D. Mais où sont donc passés les soldats babyloniens? La place des contingents «indigènes» dans l'armée séleucide. In: A. Coşkun, D. Engels (eds), *Rome and the Seleucid East. Selected Papers from the Seleucid Study Day V, Brussels, 21-23 August 2015*. Bruxelles, 2019, pp. 403-434.

Gabelko, O. L. *Istoriya Vifinskogo tsarstva*. Moskva, 2005. (In Russian)

Габелко, О. Л. *История Вифинского царства*. Санкт-Петербург, 2005.

Gabelko, O., Kuzmin, Yu. A Case of Stratonikas: Two Royal Women between Three Hellenistic Monarchies. In: R. Oetjen (ed), *New Perspectives in Seleucid History, Archaeology and Numismatics. Studies in Honor of Getzel M. Cohen*. Berlin – Boston, 2020, pp. 202-224.

Grainger, J. D. *The rise of the Seleucid Empire (323-223 BC): Seleukos I to Seleukos III*. Barnsley, 2014.

Grainger, J. D. *The Syrian Wars*. Leiden – Boston, 2010.

Iliev, J. The Campaign of Antiochus II Theos in Thrace. *History studies*, № 1, 2013, pp. 211-222.

Keeping Watch in Babylon: the Astronomical Diaries in Context. Ed. J. Haubold, J. Steele, K. Stevens. Leiden – Boston, 2019.

Ladyšin, I. A., Gabelko, O. L., Kuz'min, Yu. N. Novaya kontsepsiya dinasticheskoy istorii ellinizma? Razmyshleniya po povodu monografii D. Ogdena (Ogden D. Polygamy, Prostitutes and Death. The Hellenistic Dynasties. London; Swansea: Duckworth; The Classical Press of Wales, 1999. XXXIV, 317 p.). *Antichnyy mir i arkhеologiya [Ancient World and Archaeology]*, вып. 13, 2009, s. 120-148. (In Russian)

Ладынин, И. А., Габелко, О. Л., Кузьмин, Ю. Н. Новая концепция династической истории эллинизма? Размышления по поводу монографии Д. Огдена (Ogden D. Polygamy, Prostitutes and Death. The Hellenistic Dynasties. London; Swansea: Duckworth; The Classical Press of Wales, 1999. XXXIV, 317 p.). *Античный мир и археология*, вып. 13, 2009, с. 120-148.

Le Bohec, S. *Antigone Dôsôn: roi de Macédoine*. Nancy, 1993.

McAuley, A. Princess and Tigress: Apama of Kyrene. In: A. Coşkun, A. McAuley (eds), *Seleukid Royal Women: Creation, Representation and Distortion of Hellenistic Queenship in the Seleukid Empire*. Stuttgart, 2016, pp. 175-189.

Monerie, J. *D'Alexandre à Zoilos. Dictionnaire prosopographique des porteurs de nom grec dans les sources cunéiformes*. Stuttgart, 2014.

Ogden, D. *Polygamy, Prostitutes and Death. The Hellenistic Dynasties*. London – Swansea, 1999.

Olbrycht, M. J. *Early Arsakid Parthia (ca. 250-165 B.c.): At the Crossroads of Iranian, Hellenistic, and Central Asian History*. Leiden – Boston, 2021.

Paganoni, E. *Forging the Crown. A History of the Kingdom of Bithynia from its Origin to Prusias I*. Roma – Bristol (CT), 2019.

Parker, R. A., Dubberstein, W. H. *Babylonian Chronology 626 B.C. – A.D. 75*. Providence (RI), 1956.

Paschidis, P. *Between city and King. Prosopographical Studies on the Intermediaries Between the Cities of the Greek Mainland and the Aegean and the Royal Courts in the Hellenistic Period (322-190 BC)*. Athens, 2008.

Stern, S. *Calendars in Antiquity: Empires, States, and Societies*. Oxford, 2012.

van Oppen de Ruiter, B. *Berenice II Euergetis. Essays in Early Hellenistic Queenship*. New York, 2015.

Vilcu, A., Petac, E. The Second Syrian War and Gold Staters of Alexander Type struck at Istros. *American Journal of Numismatic*, vol. 24, 2012, pp. 53-60.

Wenghofer, R. Retlinking the relationship between Hellenistic Baktria and the Seleukid Empire. In: K. Erickson (ed), *The Seleukid Empire, 281–222 bc: War within the Family*. Swansea, 2018. pp. 151-171.

Zelinskyi, A. L. Antiokh II i Rodos vo vremena II Siroyskoy voyny: vozmozhnaya tsel' voyennogo al'yansa. *Starodavnie Prychornomoria [The Ancient Black Sea region]*, vyp. XIII, 2021, s. 158-164. (In Russian)

Зелінський, А. Л. Антиох II и Родос во время II Сирийской войны: возможная цель военного альянса. *Стародавнє причорномор'я*, вип. XIII, 2021, с. 158-164.

Zelinskyi, A. L. *Vid basylevsviv-faraoniv do faraoniv-basylevsviv: pershi 100 rokov ptolomeyivs'koyi monarkhiyi*. Vinnytsya – Kyiv, 2020. (In Ukrainian)

Зелінський, А. Л. *Від басилевсів-фараонів до фараонів-басилевсів: перші 100 років птоломейівської монархії*. Вінниця – Київ, 2020.

Zelinskyi, A. L. Zovnishn'opolitychni oryentyry vifins'koho tsarya Ziela u svitli novykh kos'kykh napisiv. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya "Istoriya" [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: "History"]*, Vyp. 60, 2021, s. 27-48. (In Ukrainian)

Зелінський, А. Л. Зовнішньополітичні орієнтири віфінського царя Зіела у світлі нових коських написів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія "Історія"*, Вип. 60, 2021, с. 27-48.

Andrii Zelinskyi

Doctor of Historical Sciences, Acting Leading Researcher

Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine

5 Leontovich Str., 01054, Kyiv, Ukraine

Email: z-al@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0214-4625>

A POSSIBLE PURPOSE OF THE SUMMONING OF THE TROOPS TO ANTIOCH ON THE ORONTES IN 250 BC

In the article, I focused on the fragmentary cuneiform evidence of the Babylonian astronomical diaries from 250/249 BC. It shows how someone unknown had gathered his troops and chariots and departed from Antioch. This evidence contains 4 interrelated questions: 1) Who had gathered the troops? 2) When did it happen? 3) Where were the troops gathering? 4) What was the purpose of the campaign? By now communis opinio was formed as answers to 3 questions: 1) The troops were gathered by the Seleucid king Antiochus II; 2) the event took place between mid-April and mid-July 250 BC; 3) the place of the gathering was Antioch on the Orontes. To this I can add that the stay of Antiochus II in Antioch is indirectly indicated by the agreement between this king and the Cretan polis

Lyttus from April 250 BC. Also, this agreement may testify for Antiochus' short-term interest in the situation in Cyrenaica after the death of its king Magas. Initially, such interest could be caused the gathering of the troops in Antioch too. At the present stage, there are 3 hypotheses regarding the purpose of the royal campaign: 1) the implementation of the European expansion; 2) the assistance Ziaelas — a contender for the Bithynian throne; 3) the pacification of eastern Seleucid regions. An objection to the first two hypotheses is the logistical inexpediency of the summoning troops from Antioch to Northern coast of Asia Minor. Also, the evidence of majority of sources is against the dating of the European expedition of Antiochus to 250 BC; and a military help to Ziaelas did not require a personal participation of the powerful Seleucid. Most likely, the purpose of Antiochus' campaign was to counteract the centrifugal processes that were beginning in the Seleucid Bactria. At least, there are no chronological and logistical objections to this hypothesis.

Keywords: **Antiochus II, Cyrenaica, Thrace, Byzantium, Ziaelas of Bythnia, Babylonia, Bactria.**

Список скорочень

AD — Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia: in III vols. Ed. A. Sachs, H. Hunger. Vienna, 1988–1996.

BCHP — Finkel I.L., van der Spek R.J., Pirngruber R. Babylonian Chronographic Texts from the Hellenistic Period. In Progress.

IC — Inscriptiones Creticae. Vol. I. Ed. M. Guarducci. Rome, 1935.

PCZ — Zenon Papyri. Ed. C.C. Edgar. Vol. I. Le Caire, 1925.

RC — Welles C.B. Royal Correspondence in the Hellenistic Period. New Haven – Prague, 1934.

SEG — Supplementum Epigraphicum Graecum. Vol. XIX. Ed. A. G. Woodhead. Leiden, 1963.

*Текст надійшов до редакції 30.05.2022.
The text was received by the editors 30.05.2022.*

*Текст затверджено до друку 27.06.2022.
The text is recommended for printing 27.06.2022.*

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-09>
УДК 314.151.3-054.73-055.2(=161.1)(091)(438)"192/193"

Анатолій Йолкін

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: a.i.yolkin@karazin.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7835-5192>

РОСІЙСЬКІ ЖІНКИ В ЕМІГРАЦІЇ У ПОЛЬЩІ

В 20-30-х рр. ХХ ст.

У статті розглядається становище російських жінок-емігранток, які опинилися на території Польщі в 20-30-х рр. ХХ ст. У складі біженців, які знаходилися в Польщі, були наявні практично всі категорії населення колишньої Російської імперії. У складі вигнанців були і жінки, яким довелося адаптуватися у важких соціально-побутових умовах перебування в країні. Серед загальної кількості емігрантів 50-60 тис. осіб, що знаходилися в 20-30-х рр. в країні, приблизно 30 % становили жінки і діти. У 1919–1920 рр. Польща була одним із центрів антибільшовицької боротьби. Тому російські емігранти надавали полякам свою підтримку. Наприклад, З. Гіптіус брала участь у виданні газети і формуванні російських військових частин. Солдати і офіцери цих частин після закінчення радянсько-польської війни виявилися інтернованими в таборах. Серед них виявилися медсестри, а також жінки і діти. Сім'ї інтернованих містилися в спільних бараках, часто жінкам і дітям доводилося спати на підлозі. Російське товариство Червоного Хреста (РТЧХ), яке очолювала Л. І. Любімова, намагалося забезпечити інтернованих продуктами харчування, одягом, надати їм

Як цитувати: Йолкін, А. Російські жінки в еміграції у Польщі в 20-30-х рр. ХХ ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 61, 2022, с. 202-218, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-09>.

How to cite: Yolkin, A. Russian Women in Emigration in Poland during the 1920s – 1940s. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 61, 2022, pp. 202-218, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-09>. (In Ukrainian)

© Йолкін А., 2022

медичну допомогу, а також знайти роботу. В середині 20-х рр. стало зрозуміло, що перебування вигнанців за кордоном може затягнутися на довгі роки. Тому основну увагу емігрантські організації почали приділяти культурно-просвітницькій діяльності. Її проводили через Російські будинки, що з'явилися у Варшаві, Вільно та інших містах. Активну участь у роботі різних гуртків, бібліотек, театральних студій брали жінки. У родинях дружини і матері намагалися не лише намагалися створювати домашній затишок, але і виховувати дітей у дусі національних традицій. Оскільки у вигнанні жінкам доводилося часто утримувати безробітних чоловіків або інвалідів, тому вони намагалися працевлаштуватися. Але більшість із них могли сподіватися лише на випадкові заробітки в швейних майстернях або в торгівлі.

Ключові слова: **Польща, емігранти, адаптація, жінки.**

Російська еміграція часів Першої світової війни нараховувала приблизно 1,5-2 млн. осіб. До її складу потрапляли практично всі категорії населення колишньої Російської імперії. Вигнанці шукали притулку як у Польщі, так і в інших країнах Європи. Серед емігрантів були і жінки, яким довелося адаптуватися у складних соціально-побутових умовах перебування в Польщі. Незважаючи на велику кількість літератури про російську еміграцію в Польщі, а ні польські, ані російські, ані українські історики не приділяли належної уваги життю жінок в еміграції в Польщі. Тому автор статі вперше зробив спробу вивчити життя і діяльність російських жінок-емігранток на території тогочасної Польщі. Доволі важко визначити точну чисельність російської еміграції в Польщі, та все ж можна вважати достовірними дані звітів Російського суспільного комітету (РСК) в Польщі — організації, що безпосередньо опікувалася вигнанцями з Росії. Як свідчив РСК, у 1922 р. в Польщі нараховувалось біля 50 тис. російських емігрантів, а у 1924 р. — 60800 осіб (GARF, f. 5814, op. 1, spr. 6, ark. 39; spr. 154, ark. 1-3). Використані в дослідженні джерела, що зберігаються в Державному архіві Російської Федерації, а саме фонді Російського суспільного комітету, фонді товариства Червоного хреста, матеріали емігрантської преси («Свобода», «Молва», «Руль», «Последние новости»), мемуари жінок-емігрантів, документи і матеріали міждержавних радянсько-польських відносин, а також

документи з історії російської еміграції та ін., дозволили розкрити досліджувану тему та вперше ввести в науковий обіг різноманітні архівні матеріали.

Польська держава була проголошена у листопаді 1918 р. Вища цивільна і військова влада була надана Ю. Пілсудському, якого і призначили керівником країни. Першочерговим завданням постало встановлення кордонів нової Польщі. Східна політика Ю. Пілсудського отримала назву «федералістської» і передбачала створення незалежних держав Литви, Білорусії та України, які уклали союзницькі договори з Польщею (Zashkilnyak, Krikun 2002, 451). Евакуація німецьких військ із території Білорусії, Литви і України призвела взимку 1919 р. до їх зіткнення з частинами Червоної Армії (Sovetsko-polskie otnosheniya, 25-29). Ю. Пілсудський добре розумів, що панування поляків вже не одне сторіччя ототожнювалось з поміщиками і католицькою церквою, а тому слід мати союзників серед білорусів, росіян і українців. Активізація пошуку союзників серед росіян розпочинається після розгрому армії А. І. Денікіна, прихильника «єдиної і неподільної Росії», восени 1919 р., оскільки тоді головним супротивником польської незалежності вважалася Радянська Росія з її ідеєю світової пролетарської революції.

До прихильників польсько-радянського союзу належав колишній есер Б. В. Савінков. Маршал запропонував йому сформувати російський загін на польській території (Simonova 2012, 39-57). Створений у червні 1920 р. у Варшаві Російський політичний комітет (РПК) очолив Б. В. Савінков, який і розпочав формування російських частин у таборах у Калмержицях (Karpus 1991a, 81). Таким чином, у 1920 р. Польща стає одним із центрів тяжіння і надією антибільшовицьких сил. У березні 1920 р. до Варшави прибули З. М. Гіппіус, Д. С. Мережковський і Д. В. Філософов, що наприкінці 1919 р. залишили Радянську Росію (Varshavskoe slovo, 3). Вони активно долучилися до формування антибільшовицьких сил, бо, на їх думку, саме Польща була флагманом руху. З. Гіппіус займалася, перш за все, публіцистикою. Вона стала одним із редакторів часопису «Свобода». На шпальтах видання здійснювалася пропаганда польсько-російського співробітництва (Gippius 1991, 327). З березня по вересень 1920 р. у варшавській

«Свободі» поетеса опублікувала 8 статей антибільшовицької спрямованості (*Literaturovedcheskiy zhurnal*, 320). З. Гіппіус писала, що вони, перш за все, були заражені бажанням боротися з більшовиками (*Gippius-Merezhkovskaya*, 252).

12 жовтня 1920 р. закінчилися військові дії між Польщею і Радянською Росією, що започаткувало в Ризі переговори з метою укладення мирного договору між двома країнами. З. Гіппіус, розчарувалася в Польщі як європейському форпості у боротьбі проти більшовиків і зовнішній політиці цієї країни, яка керувалася лише власними інтересами. На початку 1921 р. З. Гіппіус разом із Д. Мережковським переїжджають до Франції.

Противники більшовиків мали надію, що їх влада протримається недовго, тому вважали своє перебування на території Польщі тимчасовим і розраховували на якнайшвидше повернення на батьківщину. Проте, вони потребували в організації, яка забезпечувала би захист їх інтересів, бо в чужій країні емігранти залишилися без коштів для існування, а часто не мали навіть документів, що засвідчували би особу. Найстарішою емігрантською організацією в Польщі вважався створений у січні 1919 р. Російський комітет (РК) (*Juzwenko* 1973, 109-112). Активну участь у його роботі брали жінки. Майже рік членами РК у Варшаві були Є. М. і Ю. М. Рейтлінгер. Вони приїхали до польської столиці до батька, економіста М. А. Рейтлінга. Проте перебування сестер у Польщі було нетривалим. У графічних роботах Ю. М. Рейтлінгер відбилосся відчуття самотності. Її фрески (11 аркушів) на релігійну проблематику у 2003 р. привезли до Росії (*Simonova, Glushkovskiy* 2018, 57).

Безпосередня робота з надання допомоги вигнанцям здійснювалася членом РК Л. І. Любімовою (Туган-Барановська), яка очолювала місію Російського товариства Червоного Хреста (РТЧХ)¹. Ця непересічна російська жінка була сестрою вченого-економіста М. І. Туган-Барановського, дружиною Віленського генерал-губернатора і сенатора Д. М. Любімова. В роки Першої світової війни вона працювала медсестрою. Л. І. Любімова стала прообразом героїні

¹ РТЧХ виник у 1867 р. У 1918 р. радянська влада його розпустила, але в еміграції він продовжував діяти, допомагаючи біженцям.

оповідання О. І. Купріна «Гранатовий браслет» (Kuprina-Yordanskaaya 1966, 57-70). З. Гіппіус вважала її чарівною, поважною і діловою жінкою (Gippius 1991, 23). РТЧХ надавало емігрантам допомогу у вирішенні житлових, медичних проблем, у працевлаштуванні та харчуванні. Під егідою місії у Варшаві працювало 3 їдальні, та ще 5 пунктів харчування діяли в інших містах Польщі. За день декілька сотень емігрантів отримували дешеві обіди, а біля сотні незможних харчувалися безкоштовно. Першорядною увагою Товариства користувалися діти-вигнанці. Л. І. Любімова була ініціатором створення дитячої столової, де надалі для харчування відпускалось 300-400 порції їжі. Якщо у звичайній їдальні обід коштував 10-15 марок, то в дитячій — 1 марку (Svoboda 1920, 11 грудня). Окрім того, РТЧХ опікувалося 3 дитячими притулками, 2 гуртожитками для інвалідів і богадільнею. Місія Червоного Хреста допомагала російським студентам одяжею та взуттям, видавала їм безкоштовні обіди та винаймала для них дачу під гуртожиток у Воломіні (17 км від Варшави) (GARF, f. 5846, op. 1, spr. 22, ark. 5). Зі збільшенням на польській території кількості емігрантів загострилося питання їх працевлаштування. За ініціативи Червоного Хреста у Варшаві, Вільно і Львові відкрили Бюро праці. Тільки з листопада 1920 р. по березень 1921 р. до Варшавського бюро звернулося 610 осіб, із них роботу отримало 15 (GARF, f. 5814, op. 1, spr. 10, ark. 1, 8). Окрім пошуку роботи для вигнанців, РТЧХ у Варшаві і Волошині організувало 13 власних майстерень, в яких працювали переважно жінки-емігрантки (GARF, f. 5817, op. 1, spr. 64, ark. 177).

Після завершення радянсько-польської війни 1919–1920 рр., російські частини, що боролися на боці поляків (майже 17 тисяч солдатів та офіцерів), були інтерновані у таборах на території Польщі (GARF, f. 5764, op. 1, spr. 149, ark. 346).

Тяжкі соціально-побутові умови у таборах намагалися вирішувати за допомогою працевлаштування інтернованих за межами таборів. За сприяння РТЧХ, пропозиції роботодавців розглядалися на місцях, а з підприємцями укладали договори, які забезпечували права працюючих (GARF, f. 5764, op. 1, spr. 149, ark. 347).

Більшість артільей були задіяні на лісних роботах та залізниці. Всього ж організували 55 артільей чисельністю близько 4 тис. робітників. Місія Червоного Хреста намагалась також забезпечити інтернованих одягом і взуттям (Buulleten, 106). Але у 1922 р. польська влада виявила серед інтернованих 3-ої Російської армії «монархічну змову». 57 армійців постали перед судом. Польське правосуддя їх виправдало (GARF, f. 5809, op. 1, spr. 205, ark. 10). Не зважаючи на це рішення, влада використала інцидент для висилки з країни у квітні 1922 р. воєнної місії і місії РТЧХ на чолі з Л. І. Любімовою до Гданська.

Перша світова війна, а пізніше і громадянська, призвели до серйозних змін на ринку праці. Чимало жінок стали медсестрами. У складі інтернованих частин 3-ої Російської армії і Народно-Демократичної армії С. Булах-Балаховича у травні 1921 р. в таборах Польщі працювало 34 медсестри, а загалом перебувало 303 жінки та 103 дитини (GARF, f. 5866, op. 1, spr. 113, ark. 1-4). Медсестри були свідками щоденних страждань біженців, що назавжди відбилосся у їх свідомості.

Найгіршу репутацію мав табір Тухола, де свого часу, за свідомством священика Великанова, через жахливі побутові і санітарні умови померло декілька тисяч чоловік (GARF, f. 5814, op. 1, spr. 3, ark. 108).

Приміщення у таборі (бараки та землянки) були зовсім не підготовлені до зими. Відсутність світла, опалення, ліжок спричиняла захворювання солдат і офіцерів, зокрема, погано загоювалися рани, які вони отримали під час битв з більшовиками в лавах польської армії. Сім'ї інтернованих розміщали в спільних бараках. Діти і жінки спали на підлозі без соломи, протяги через погані вікна, у перші дні заселення не було навіть окропу. Жахливі умови спровокували захворювання, а дві породіллі народили дітей в повній антисанітарії (GARF, f. 5814, op. 1, spr. 4, ark. 52). Восени 1921 р. серед 2,5 тис. інтернованих нараховувалося 43 дитини (GARF, f. 5814, op. 1, spr. 3, ark. 426). Не зважаючи на тяжкі побутові умови, польський історик З. Карпуса стверджував, що у травні 1922 р. у таборі Тухола залишалися 297 жінок і 79 дітей. Вони протягом двох років не залишали місце проживання, бо могли відразу позбутися пайка, що був чи не єдиним засобом існування (Karpus 1991b, 145).

Оскільки взимку в табірних приміщеннях температура повітря часто становила нижче нуля, зросла кількість різних захворювань. В Тухоле потребувало лікування більше 200 хворих. Серед них були діти, жінки, єдиним порятунком для яких було посилене харчування і спеціальне лікування, якого вони не отримували. Аналогічні умови були і в інших таборах. Так, наприклад, у таборі Стшалково від виснаження і холодної взимку 1921 р. померло двоє дітей (GARF, f. 5872, op. 1, spr. 74, ark. 1-6).

23 вересня 1923 р. для надання допомоги дітям емігрантів було створено спеціальну організацію — Комітет допомоги дітям (КДД) при Російському опікунському комітеті, який очолила Л. В. Тимофеева-Богуцька (Troshkina 2006, 59).

У 1926 р. КДД організував новорічні ялинки у Варшаві (для 300 дітей), Беловеже (39), Стшалково (17) та сприяв відкриттю артлей (Svoboda 1926, 3.3). КДД систематично проводив збір коштів у церквах Варшави на користь бідних дітей-біженців. Наприклад, у червні 1926 р. було зібрано 246 злотих та 59 грошей (Svoboda 1926, 7.7).

У 1928 р. РПК домогся створення концесії для організації єдиної Варшавської російської початкової школи, що працювала при КДД. Колишнім концесіонером її був РК, членів керівництва якого вислали із Польщі у травні 1928 р. після замаху Ю. Войцеховського на радянського представника Лізарова. КДД входив до складу об'єднаної Комісії російських емігрантських організацій і установ Варшави (GARF, f. 5854, op. 1, spr. 4, ark. 14).

До середини 20-х рр. «сидіння на валізах» для емігрантів закінчилося. Після визнання СРСР провідними європейськими країнами, стало ясно, що перебування за кордоном біженців триватиме протягом багатьох років, а можливо і десятиріч. Суттєвих змін зазнали напрямки діяльності біженських організацій: підлягали ліквідації табори інтернованих, значно скоротилась кількість вигнанців та обсяги побутово-харчової допомоги. Для емігрантських організацій пріоритетною стає культурно-просвітницька робота. Вона проводилася через Російські будинки, які з'явилися у Варшаві, Вільно та Львові. При них організували різні

гуртки, бібліотеки, проводились бесіди на актуальні теми, діяли театральні студії.

За ініціативи дружини відомого російського письменника М. П. Арцибашева Є. Арцибашевой в РД організували драматичну студію, яка, не зважаючи на нестачу коштів, поставила декілька вистав. До 1917 р. Є. Арцибашева служила актрисою Московського театру Незлобіна (*Iz varshavskikh pisem D. V. Filosofova. Kosmopolis, no. 1, 2016, s. 98.*)

Вона успішно керувала студією з 1923 до 1931 рр. На початку 30-х рр. постановкою вистав займалася актриса МХАТу Г. С. Гуляницька (*Molva 1933, 23 лютого*). Студія зробила заяву, що має намір продовжувати традиції МХАТу, та показала багато вистав для російського глядача у Варшаві (*Stanislavskiy, №5, 2002*).

Актори різних жанрів, що опинились на території Польщі, неодноразово робили спроби організувати постійну театральну трупу. У 1925 р. вони створили Товариство акторів російської драми (ТАРД). До складу трупи нового колективу увійшов театр під керівництвом Кальчевської (*Svoboda 1925, 18 листопада*).

Є. Н. Гагаріна до революції виступала в Малому театрі в головних ролях під псевдонімом Валевська, а потім — Хованська, після війни оселилася в Польщі. В еміграції вона заснувала російський театр в Ровно та очолила його, одночасно стала ще й режисером і літературним критиком закладу. Театр гастролював і в інших містах країни (*Kovalevskiy 1973, 32*).

Постійним об'єктом уваги емігрантських організацій була російська школа, яка вважалась головним знаряддям збереження і розвитку національної культури. Оскільки польська влада стверджувала, що росіян в Польщі в міжвоєнний період не було, то, відповідно, і російських державних шкіл не було. Біженцям пропонувалося користуватися гостинністю і засновувати приватні школи, які не будуть отримувати підтримки держави (*Svoboda 1925, 16 квітня*). У березні 1922 р. російські школи (35 середніх і 55 початкових) працювали в 5 воєводствах із 17. У подальшому спостерігалася тенденція до скорочення російських навчальних закладів (*Sokoltsov 1924, 419-428*).

У 1925 р. у Варшаві серед російських учителів та учительок, що працювали чи були безробітними, провели анкетування. В опитуванні взяли участь 105 осіб, із яких було 69 чоловіків і 39 жінок. 78 % із них існували лише на вчительську зарплату, яка була меншою за прожитковий мінімум (Sokoltsov 1926, 147). Про підвищення зарплати мови не йшлося, бо школи існували за рахунок внесків батьків школярів на навчання. У Польщі жінки-росіянки теж були серед засновників гімназій: Поспелова — жіноча гімназія в Вільно (GARF, f. 5785, op. 1, spr. 48, ark. 4), жіноча гімназія імені Блудова в Острозі (Svoboda 1923, 27 липня).

Жінки-емігрантки як і на батьківщині, намагались зберігати національні мовні, побутові і кулінарні особливості, здійснювати виховання дітей згідно з цими принципами. Їх пропагандистами стали жіночі часописи. У Львові розпочинає виходити жіночий журнал «Очаг». Редакція його підкреслювала, що він залишився єдиним виданням для російських жінок в Європі (Tkachev 2002, 234). На його сторінках висвітлювались не лише проблеми ведення домашнього господарства, але й піднімалися питання збереження російської мови біженців, друкувались прозаїчні і поетичні твори, новини кіно, театру і моди. Як стверджувала редакційна колегія журналу, вони поставили за мету зробити «Очаг» трибуною російської жінки. За задумом редакції, із цієї трибуни мисляча жінка могла висловити свою думку на будь-яку тему. Систематично на шпальтах «Очага» публікувались статті мешканки м. Лодзя Ірини Павлової, в яких вона висвітлювала суспільне і культурне життя емігранток. Вона входила до складу правління Російського благодійного фонду в Лодзі, очолювала Пушкінський комітет, організовувала вечори поезії і радіопередачі.

Адаптація жінок в Польщі за умови значної переваги в чисельності чоловічої статі (70 %) наприкінці 20-х – 30-ті рр. була досить складною та часто навіть драматичною. Опинившись у безвихідній ситуації, деякі жінки змушені були займатися проституцією. В опублікованій на сторінках берлінського часопису «Руля» у січні 1926 р. повідомлялось, що в Ровно, Дубно, Кременце порт'є готелів приводив до своїх гостей російських дівчат (Rul', 1926, 29 січня). У дореволюційний період жіноча

частка біженців, за винятком працівників освіти, медичної та деяких інших галузей, що використовували жіночу працю, знаходилась на утриманні чоловіків чи родичів. В еміграції відбулися зміни в світогляді і статусі жінки. У вигнанні ситуація різко змінилася: часом жінкам доводилось утримувати безробітних чоловіків чи інвалідів і займатися різноманітними видами робіт. Так, емігрант П. Лосскій пригадував, що жінка одного із вигнанців організувала домашню їдальню та готувала обіди для біженців (Łossowski 2002, 110). Більшість жінок змушена була розраховувати на випадкові заробітки на дрібних підприємствах (швейні майстерні) і в галузі торгівлі.

4 червня 1927 р. в Польщі прийняли закон про охорону праці, яким обмежували права на працю для іноземців, а значить і для російських вигнанців. Згідно з ним, працедавцям дозволялось приймати на роботу осіб, що не мали польського громадянства, тільки з дозволу відповідної влади, до того ж ця вимога стосувалась як працівників фізичної, так і розумової праці. Дозволи на місцях видавались воєводами, а у Варшаві — урядовим комісаром. До того ж отримати його іноземцю можливо було лише за умови визнання владою потреби в робочому місці на внутрішньому ринку праці. Роботодавці зобов'язані були інформувати владу про всіх працівників-іноземців. Порушення закону каралося штрафом до 10 тис. злотих чи арештом до 6 тижнів (Vel'min 1930, 13, 388).

Проблема зайнятості жінок набула особливої гостроти в період світової економічної кризи (1929–1933 рр.). Піклуючись про сім'ї знедолених, Російський опікунський комітет відкриває кустарну майстерню, в якій жінки займалися рукоділлям. Вони отримували замовлення, консультації і матеріали, виготовляли скатертини, серветки, подушки, дамську білизну та інше. Аналогічні майстерні виконували рукодільні і швейні роботи в Гродно (Molva 1933, 25 березня).

Проблема правового становища в Польщі для емігрантів була особливо гострою. Росіян-вигнанців розділили на дві категорії: особи першої категорії мали білі «карти побита», які необхідно було подовжувати кожні три місяці, до другої ж категорії належали особи, за якими формально визнавалось право на політичний

притулок та видавалися червоні «карти азиля (притулку)». Окрім того, біженців закріплювали за певним місцем проживання, а свобода їх пересування обмежувалась. Відповідно до постанови польського уряду від 12 листопада 1927 р. в'їзд емігрантам до семи східних воєводств заборонявся, а потрапити туди вони мали можливість лише за спеціальним дозволом місцевої адміністрації після розгляду кожного звернення. Дозволи надавалися з великими труднощами, характерними були часті відмови. Ускладнення проживання (навіть для тимчасових поїздок) в семи східних воєводствах, в яких частина населення була для емігрантів близькою за мовою, вірою, а тому вигнанцям було легше, ніж в інших регіонах Польщі, адаптуватися, знайти роботу, помітно впливало на становище російських емігрантів (як чоловіків, так і жінок) (Vel'min 1930, 13, 426). Відповідно до закону від 7 червня 1927 р., емігранти як безпіддані, щоби займатися будь-яким промислом, повинні були отримати дозвіл від Міністерства торгівлі і промисловості та погодження від Міністерства іноземних і внутрішніх справ (Vel'min 1933, 11, 390).

У 20-30-ті рр. серед освічених емігранток було чимало тих, хто займався літературною творчістю та журналістикою.

В середині 20-х рр. ХХ ст. у активної і непримиренної до більшовизму частини еміграції виникають різноманітні проєкти і плани щодо продовження боротьби. Існувало переконання у доцільності ведення антибільшовицької терористської діяльності. 7 червня 1927 р. Б. Коверда здійснив замах на радянського посла Войкова у Варшаві (Politicheskaya istoriya, 157-164). 4 травня 1928 р. у Варшаві емігрант Ю. Войцеховський поцілів у радянського торговельного представника Лізарова (Voitsekhoskiy 1978, 3). У відповідь на замах та під тиском радянського уряду, влада заборонила діяльність РК, а його голову В. І. Семенова вислали до Франції. РК здійснював правовий і юридичний захист російських біженців (Voitsekhoskiy 1978, 4), тому на порядок денний виноситься питання про створення нового емігрантського комітету. За погодженням з Міністерством внутрішніх справ, у 1930 р. в Польщі створили Російський Громадський Комітет (РГК), першим головою якого стає Н. Г. Буланов (GARF, f. 5854,

ор. 1, spr. 2, ark. 3-11). Це визначило долю газети, заснованої в 1920 р. Б. В. Савенковим («Свобода», «За свободу»), але можливість замінити її на нову, що отримала назву «Молва», виникла не відразу. Треба було домовлятися про програму, склад редакції, співробітників та друкарню.

Оскільки головою редакційної комісії став Д. В. Філософов, він почав набирати членів редколегії газети. Зокрема із Парижу він запросив Є. С. Вебер-Хірякову та її чоловіка А. М. Хірякова, який був літератором, а не журналістом. А помічницею редактора стала Є. С. Вебер-Хірякова. Вона вміла вгадувати настрій Д. В. Філософова, з розумінням ставилася до особливостей його характеру, через який було складно з ним співпрацювати (Voitsekhoskiy 1978, 7).

2 березня 1932 р. газета «За свободу» опублікувала статтю Е. С. Вебер-Хірякової «Во дни сомнений» із закликом до збору пожертвувань у фонд часопису (*Khronika literaturnoy zhizni*, 320).

Протягом 1934–1936 рр. Д. В. Філософов організував у себе вдома літературний гурток «Домик в Коломне», в якому виступав «під знаком О. С. Пушкіна». Об'єднання утверджувало всевітність як основну традицію російської культури. Активну участь в роботі гуртка приймала В. С. Вебер-Хірякова (Stanislawski 1996, 57). Її життя обірвалось трагічно: після німецької окупації Варшави, в жовтні 1939 р. вона наклала на себе руки.

Таким чином, результатом революційного лихоліття стало поневіряння на території Польщі біля 50-60 тисяч російських біженців. Серед них було багато жінок і дітей. На батьківщині їм довелось стикнутися з бідами та поневіряннями. Вигнанці мали надію, що на території Польщі вони знайдуть притулок і порозуміння. Проте на більшість із них очікувало розчарування. З. Гиппіус вважала, що поляки захищають Європу від більшовизму, але згодом зневірилася та залишила країну. Солдатів і офіцерів, що боролися разом з поляками проти Червоної Армії, інтернували до таборів як і їх жінок, дітей та медсестр. Соціально-побутові умови проживання в таборах були жахливими. РТЧХ, очолюваний Л. І. Любимовою, намагався забезпечити інтернованих харчуванням, одягом, надавати медичну допомогу, сприяти їх працевлаштуванню. Жіноцтво брало

активну участь в громадській і культурно-просвітницькій роботі серед емігрантів, головною проблемою для яких було працевлаштування.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

- Byulleten no. 9-10 Rossiyskogo Zemgora, no. 3. Parizh, 1923. (In Russian)
Бюллетень № 9–10 Російського Земгора, № 3.Париж, 1923.
- Gippius, Z. *Zhivye litsa. Vospominaniya*. Tbilisi, 1991. (In Russian)
Гиппиус, З. *Живые лица. Воспоминания*. Тбилиси, 1991.
- Gippius-Merezhkovskaya, Z. *Dmitriy Merezhkovskiy*. Parizh. 1956. (In Russian)
Гиппиус-Мережковская, З. *Дмитрий Мережковский*. Париж. 1956.
- Gosudarstvennyu arkhiv Rossiyskoy Federatsii (GARF), f. 5764, op. 1, spr. 149. (In Russian)
Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 5764, оп. 1, спр. 149.
- GARF, f. 5785, op. 1, spr. 48. (In Russian)
ГАРФ, ф. 5785, оп. 1, спр. 48.
- GARF, f. 5809, op. 1, spr. 10. (In Russian)
ГАРФ, ф. 5809, оп. 1, спр. 10.
- GARF, f. 5814, op. 1, spr. 10. (In Russian)
ГАРФ, ф. 5814, оп. 1, спр. 10.
- GARF, f. 5814, op. 1, spr. 154. (In Russian)
ГАРФ, ф. 5814, оп. 1, спр. 154.
- GARF, f. 5814, op. 1, spr. 3. (In Russian)
ГАРФ, ф. 5814, оп. 1, спр. 3.
- GARF, f. 5814, op. 1, spr. 4. (In Russian)
ГАРФ, ф. 5814, оп. 1, спр. 4.
- GARF, f. 5814, op. 1, spr. 6. (In Russian)
ГАРФ, ф. 5814, оп. 1, спр. 6.
- GARF, f. 5817, op. 1, spr. 64. (In Russian)
ГАРФ, ф. 5817, оп. 1, спр. 64.
- GARF, f. 5846, op. 1, spr. 22. (In Russian)
ГАРФ, ф. 5846, оп. 1, спр. 22.
- GARF, f. 5854, op. 1, spr. 2. (In Russian)
ГАРФ, ф. 5854, оп. 1, спр. 2.

GARF, f. 5866, op. 1, spr. 113. (In Russian)

ГАРФ, ф. 5866, оп. 1, спр. 113.

GARF, f. 5872, op. 1, spr. 74. (In Russian)

ГАРФ, ф. 5872, оп. 1, спр. 74.

Iz varshavskikh pisem D. V. Filosofova. *Kosmopolis*, no. 1, 2016, s. 98-108. (In Russian).

Из варшавских писем Д. В. Философова. *Космополис*, № 1, 2016, с. 98-108.

Juzwenko, A. *Polska a biala Rosja (od listopada 1918 do kwietnia 1920 r.)*. Wroclaw, 1973.

Karpus, Z. (a). *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918–1924*. Toruń, 1991.

Karpus, Z. (b). Obóz internowanych nr 7 w Tucholi (wrzesień 1921 – styczeń 1923). Zbiór studiów pod red. M. Wojciechowskiego. *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Województwie Pomorskim (1920–1939)*. Toruń, 1991, s. 145-154.

Khronika literaturnoy zhizni. 2002. №16. (In Russian)

Хроника литературной жизни. 2002. №16.

Łossowski, P. Rosyjscy emigranci w Polsce w moich wspomnieniach. W: *Emigracja Rosyjska. Losy i Idee*. Łodz, 2002, s. 307-312.

Kovalevskiy, P. Ye. *Zarubezhnaya Rossiya. Dopolnitelnyy vypusk*. Parizh, 1973. (In Russian)

Ковалевский, П. Е. *Зарубежная Россия. Дополнительный выпуск*. Париж, 1973.

Kuprina-Yordanskaya, M. K. *Gody molodosti*. Moskva, 1966. (In Russian)

Куприна-Йорданская, М. К. *Годы молодости*. Москва, 1966.

Literaturovedcheskiy zhurnal, no. 16, 2002, s. 320-370. (In Russian)

Литературоведческий журнал, № 16, 2002, с. 320-370.

Molva. (In Russian)

Молва.

Politicheskaya istoriya russskoy emigratsii. Dokumenty i materialy. Moskva, 1999. (In Russian)

Политическая история русской эмиграции. Документы и материалы. Москва, 1999.

Rul'. (In Russian)

Руль.

Svoboda. (In Russian)

Свобода.

Simonova, T. M. Belye formirovaniya v Polshe (Otryad russkikh bezhentsev) v 1918–1921 gg. *NiN*, no. 4, 2012, s. 39-57. (In Russian)

Симонова, Т. М. Белые формирования в Польше (Отряд русских беженцев) в 1918–1921 гг. *НН*, № 4, 2012, с. 39-57.

Simonova, T. M. Dmitriy Filosofov – publitsist i izdatel. *Slavyanovedenie*, no. 14, 2007, s. 53-69. (In Russian)

Симонова, Т. М. Дмитрий Философов — публицист и издатель. *Славяноведение*, № 14, 2007, с. 53-69.

Simonova, T., Glushkovskiy, P. Istoriya russkoy emigratsii v Polshe 1919-1939 gg.: novye istochniki i sovremennaya istoriografiya problem. *Vestnik RUDN. Seriya: Istoriya Rossii [Bulletin of RUDN University. Series: History of Russia]*, vol. 17, no. 1, 2018, s. 50-73. (In Russian)

Симонова, Т., Глушковский, П. История русской эмиграции в Польше 1919–1939 гг.: новые источники и современная историография проблемы. *Вестник РУДН. Серия: История России*, т. 17, № 1, 2018, с. 50-73.

Sovetsko-polskie otnosheniya v 1918–1945 gg. Sbornik dokumentov v 4 t. Т. 1, 2017. (In Russian)

Советско-польские отношения в 1918–1945 гг. Сборник документов в 4 т. Т. 1, 2017.

Sokoltsov, D. M. *Polozhenie russkoy shkoly v Polshe*. Parizh, t. 18, 1924, s. 419-428. (In Russian).

Сокольников, Д. М. *Положение русской школы в Польше*. Париж, т. 18, 1924, с. 419-428.

Sokoltsov, D. M. *Polsha (Russkiiy uchitel v emigratsii)*. Praga, 1926, s. 143-148. (In Russian)

Сокольников, Д. М. *Польша (Русский учитель в эмиграции)*. Прага, 1926, с. 143-148.

Stanislavskiy, V. Russkaya emigratsiya v Varshave. *Novaya Pol'sha [New Poland]*, no. 5, 2002. (In Russian)

Станиславский, В. Русская эмиграция в Варшаве. *Новая Польша*, № 5, 2002.

Tkachev, V. S. Rossiyskaya emigratsiya v mezhvoennoy Polshe. V: *Emigracja Rosyjska. Losy i Idee*. Lodz, 2002, s. 195-244. (In Russian)

Ткачев, В. С. Российская эмиграция в межвоенной Польше. В: *Emigracja Rosyjska. Losy i Idee*. Lodz, 2002, с. 195-244.

Troshkina, I. V. Dokumenty GARF o deyatelnosti russkikh emigrantskikh obshchestvennykh organizatsiy v Polshe (1920-1930-e gg.). *Otechestvennye arkhivy [Domestic Archives]*, no. 3, 2006, s. 56-65. (In Russian)

Трошкина, И. В. Документы ГАРФ о деятельности русских эмигрантских общественных организаций в Польше (1920-1930-е гг.). *Отечественные архивы*, № 3, 2006, с. 56-65.

Stanislawski, W. Emigracja i mniejszość rosyjska w II Rzeczypospolitej: próba charakterystyki społecznej. *Sprawy Narodowościowe. Seria nowa*, no. 2(9), 1996, s. 23-60.

Varshavskoe slovo. (In Russian).

Варшавское слово.

Vel'min, A. Pravovoe polozhenie russkikh emigrantov v Polshe. *Zakon i sud*, no. 13, 1930. (In Russian)

Вельмин, А. Правовое положение русских эмигрантов в Польше. *Закон и суд*, № 13, 1930.

Vel'min, A. Pravovoe polozhenie russkikh emigrantov v Polshe. *Zakon i sud*, no. 11-12, 1933, s. 388-390. (In Russian)

Вельмин, А. Правовое положение русских эмигрантов в Польше. *Закон и суд*, № 11-12, 1933, с. 388-390.

Voytsekhoskiy, S. A. *Epizody*. Kanada, 1978. (In Russian)

Войцехоский, С. А. *Эпизоды*. Канада, 1978.

Zashkilnyak, A., Krikun, M. *Istoriya Polshchi. Vid naydavnishikh chasiv do nashikh dniv*. Lviv, 2002. (In Russian)

Зашкільняк, А., Крикун, М. *Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів*. Львів, 2002.

Anatolii Yolkin

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: a.i.yolkin@karazin.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7835-5192>

RUSSIAN WOMEN IN EMIGRATION IN POLAND DURING THE 1920s – 1930s

The article examines the situation of Russian women-emigrants who found themselves on the territory of Poland in the 1920s – 1930s. Almost all categories of the population of the former Russian Empire were represented among the refugees in Poland. Among the ranks of the exiles there were also women who had to adapt to the difficult social conditions of their stay in the country. During the 1920s – 1930s, of the total number of emigrants (50-60 thousand people who stayed in the country) about 30 % were women and children. In 1919–1920, Poland was one of the centers of the anti-Bolshevik struggle. Therefore, the Russian emigrants gave their support to the Poles. For instance, Z. Gippius

took part in the publication of the newspaper and the formation of Russian military units. After the end of the Soviet-Polish War, the soldiers and officers of these units were interned in camps. Among them were nurses, as well as women and children. The families of the internees were housed in common barracks, often women and children had to sleep on the floor. The Russian Red Cross Society, headed by L. I. Lyubimova, tried to provide the internees with food, clothing, medical care, and find work. By the mid-1920s, it became clear that the stay of exiles abroad could last for many years. Therefore, the main attention of the emigrant organizations was paid to cultural and educational activities. It was carried out through the Russian houses that appeared in Warsaw, Vilna and other cities. There women took an active part in the work of various circles, libraries, theater studios. In families, wives and mothers tried to maintain not only the home comfort, but also to educate children in the spirit of national traditions. So far as women in exile often had to support unemployed husbands or disabled people, they tried to find a job. But most of them could only hope for odd jobs in sewing workshops or trade.

Key words: Poland, emigrants, adaptation, women.

Текст надійшов до редакції 26.05.2022.

The text was received by the editors 26.05.2022.

Текст затверджено до друку 27.06.2022.

The text is recommended for printing 27.06.2022.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-10>
УДК 930(470-87):008(=16)](091)''192''

Олександр Каплін

доктор історичних наук, професор
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: o.d.kaplin@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6658-713X>

Геннадій Гончаров

кандидат історичних наук, доцент
Харківський національний університет Повітряних Сил
імені Івана Кожедуба
Вул. Сумська 77/79, 61022, Харків, Україна
Email: gonchnd@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2135-4874>

«КЛАСИЧНІ», «ІСТИННІ» СЛОВ'ЯНОФІЛИ І СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВО У СПАДЩИНІ, ТЛУМАЧІННІ І РОЗУМІННІ РОСІЙСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ (1920-ті рр.)

Стаття присвячена розгляду, тлумаченням і розумінню представниками першої хвилі російської еміграції у 1920-ті рр. слов'янофільства та ідейної спадщини «класичних»,

Як цитувати: Каплін, О. Гончаров, Г. «Класичні», «істинні» слов'янофіли і слов'янофільство у спадщині, тлумачінні і розумінні російських емігрантів (1920-ті рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 61, 2022, с. 219-242, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-10>.*

How to cite: Kaplin, O., Goncharov, G. 'Classical', 'True' Slavophiles and Slavophilism as Depicted, Interpreted and Perceived in Works by Russian Émigrés (In the 1920s). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 61, 2022, pp. 219-242, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-10>. (In Ukrainian)

«істинних» слов'янофілів. Метою дослідження є з'ясування філософських, історичних, політичних поглядів тих представників першої хвилі російської еміграції, хто писав про слов'янофілів та звертався до аналізу їхніх ідей. У статті застосовується методологічний підхід, який передовсім вимагає з'ясування духовно-релігійних основ у процесі осмислення слов'янофільських ідей. Докладно розглядається ставлення прихильників ідей євразійства до слов'янофільства та найвидатніших його представників. Виявлено публікації в європейських країнах творів слов'янофілів російською та іноземними мовами. Проаналізовано хронологію публікацій російських емігрантів про слов'янофілів та визначено «сплески», які головним чином пов'язані з «круглими датами» у біографіях найвідоміших слов'янофілів. Визначено основні напрями діяльності російської еміграції, яка була спрямована на ознайомлення освічених верств відповідних країн з православ'ям та слов'янофілами як світськими російськими православними мислителями. У статті робиться висновок про те, що російські біженці, емігранти першої хвилі в 1920-ті рр. продовжили традиції XIX і початку XX ст. майже в усіх відношеннях. Як і раніше, величезну роль при вивченні слов'янофільства грала духовна та політична орієнтація. Водночас зв'язок праць, що були створені в еміграції, з дореволюційним часом, під впливом трагічних подій громадянської війни та нового становища в Європі та світі, призвів до появи деяких нових оцінок, до певного перегляду колишнього розуміння слов'янофільства. При зіставленні цих публікацій із радянською історіографією слов'янофільства 1920-х рр. остання практично не становить наукового інтересу.

Ключові слова: слов'янофіли, слов'янофільство, православ'я, перша хвиля російської еміграції, євразійці, Руська Православна Церква Закордоном.

За більш ніж 170-річну історію вивчення слов'янофільства як видатного явища не лише російської, а й європейської суспільної думки накопичено певний досвід його тлумачень та розуміння. Воно розглядалося, зокрема, і нами (Karlin 2008).

Оцінюючи значення світогляду «класичних», «істинних» слов'янофілів для російської суспільної думки, насамперед слід зазначити, що саме вони зробили вирішальний прорив у «науці» народної самосвідомості. Саме вони (О. С. Хомяков, Ю. Ф. Самарін) стали найвизначнішими світськими богословами, а тому не випадково О. С. Хомякова ставили поряд зі святителем Філаретом (Дроздовим), а архієпископ Аверкій (Таушев) назвав О. С. Хомякова «дивовижним

світським богословом», богословом «Божою милістю» (Averkiy (Taushev), arkhieperiskop 1975, 170). Саме вони (І. В. Киреевський, О. С. Хомяков) стали основоположниками світської російської філософії. Саме вони (К. С. Аксаков, О. С. Хомяков) дали зразки критики джерел і внесли величезний внесок в окремі напрямки філології та історії. Саме вони (П. В. Киреевський) зібрали унікальну колекцію російського фольклору, «народних пісень». Саме вони зробили найбільший внесок у практичне вирішення селянського питання (Ю. Ф. Самарін).

«Класичні», «істинні» слов'янофіли усвідомили й проголосили згубність Петровського шляху, необхідність подолання розірваності російської самосвідомості (на світську і церковну, освічену і простонародну). Увесь подальший розвиток російської самосвідомості так чи інакше був поєднаний з цією соборною слов'янофільською ідеєю, навіть якщо він ішов самостійним шляхом (Karlin 2016).

Спадщина першої хвилі російської еміграції, у якій йдеться про слов'янофілів поки що практично не стала предметом окремого, спеціального розгляду. Першу таку спробу було представлено на Міжнародній науковій конференції «Російська наукова спадщина за кордонами Росії» (Брянськ, 24 жовтня 2013 р.) (Karlin 2013). На жаль, сучасні дослідження, присвячені еміграції, ніби не помічають слов'янофільство (Voloshina та ін. 2020). Це стосується і робіт з філософсько-історичної думки російського зарубіжжя 20-х – 50-х рр. ХХ ст. (Povilaytis 2011).

Зміст цієї статті є продовженням нашої попередньої роботи (Karlin 2013). Тепер переважно в хронологічній послідовності (але й з екскурсами у попередній і наступний періоди та суміжну проблематику) ми розглянемо наступне: хто, коли, де, що, з яких світоглядних підстав писав про слов'янофілів протягом десятиліття (1920–1930 рр.). Тобто у цій статті застосовується методологічний підхід, що насамперед потребує детального розгляду духовно-релігійних підстав, з яких розглядалися слов'янофіли. При цьому аж ніяк не зайвим буде звернення уваги і на політичні погляди авторів та їхню приналежність до того чи іншого напрямку в еміграції.

Першою історико-філософською працею за межами колишньої Російської імперії, в якій в умовах громадянської війни в Росії висвітлювалося слов'янофільство, була стаття молодого професора класичної філології Нижегородського університету, філософа О. Ф. Лосєва (1893–1988 рр.) «Русская философия», яка була надрукована німецькою мовою у першому випуску збірки «Russland» (1919 р.) (Losev 1919). За місцезнаходженням автора її природніше було б зарахувати до неемігрантської історіографії, але за місцем видання вона такою не була. І це символічно: стаття-емігрантка, стаття-біженка. Слов'янофіли, на думку О. Ф. Лосєва, «першими висловили внутрішній синтез російського народного духу та релігійного досвіду східної ортодоксії. Але водночас і західну культуру вони освоїли у повному обсязі...» (пер. з рос.)¹ (Losev 1990, 85).

О. Ф. Лосєв вважав, що це була «перша органічно російська філософія», яка стала «зразком для всієї наступної». Слідом за М. О. Бердяєвим, автор вважає, що саме слов'янофільство «довело до свідомого, ідеологічного вираження вічну істину православного Сходу та історичний устрій російської землі, поєднавши те й інше органічно» (Losev, 1990, 85-86). Однак, назвавши слов'янофільство «національно-романтичною ідеалізацією старовини», О. Ф. Лосєв водночас також продовжив дореволюційну традицію такого тлумачення.

Під час громадянської війни у виданнях російських емігрантів тема слов'янофільства почала звучати у контексті протистояння на батьківщині. І тут політичні симпатії та антипатії грали важливу, а то й вирішальну роль.

Літературно-політичний та науковий журнал «Грядущая Россия», що видавався з 1920 р. в Парижі, став першим великим, «товстим» журналом Російського зарубіжжя. Один із його редакторів-засновників, який представляв тоді партію народних соціалістів (енесів) — М. О. Ландау-Алданов (1886–1957 рр.) — у першому (січневому) номері журналу запитує: «Куди ж пристебне історик більшовиків у сенсі теорії?», і відповідає наступним чином: «Швидше за все, до їхніх антиподів, —

¹ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторам статті.

слов'янофілів. ... З огляду на суто зовнішні «акциденції», нам важко звикнути до думки, що Ленін і Троцький хоча б частково є духовними спадкоємцями Киресвських і Аксакових. ... Тоді у Москві був третій Рим. ... Тепер у Москві третій Інтернаціонал (четвертому, звичайно, теж не бувати). Не про це й мова. За різницею акциденцій важливо не проглядіти вражаючу місцями подібність субстанцій: більшовики виявилися надзвичайно злою сатирою на слов'янофілів» (пер. з рос.) (Landau-Aldanov 1920, 168–169).

Автор не ставить слово «духовними» у лапки, отже, «хоч би частково» бачить їх «спадкоємцями» православних мислителів. До того ж під час читання березневої (1919 р.) (у статті невірно вказано час — «травневій») доповіді Леніна на конгресі Комінтерну М. О. Ландау-Алданову «важко було позбутися думки, що її положення є справжнім плагіатом з Костянтина Аксакова» (пер. з рос.) (Landau-Aldanov 1920, 171–172).

Перекладаючи частину відповідальності за те, що відбувається на батьківщині, на мислителів давно минулої епохи, автор запевняв читача, що «слов'янофіли були такі ж демократи, як і більшовики» (пер. з рос.). Але останні «відійшли від гнилого заходу ще далі на схід» (пер. з рос.) (Landau-Aldanov 1920, 174).

Щоправда, така екстравагантна заява була не новою. Ще у вересні 1917 р. Пітирим Сорокін (1889–1968 рр.) ставив риторичне (для нього) питання в редакovanій ним центральній газеті партії есерів: «Хіба більшовизм не є тим самим слов'янофільством навиворіт?» і слідом відповідав: «Придивіться до його ідеології, прислухайтеся до його фразеології, до статей, завдань і промов більшовиків, і вас не може не вразити його повна подібність до основного змісту слов'янофільства» (пер. з рос.) (Sorokin Pitirim 1917).

Не менш негативне ставлення до слов'янофілів висловлював неокантіанець Б. В. Яковенко (1884–1949 рр.) в «Нарисах російської філософії», розміщених у 1922 р. у Берліні в серії «Загальна бібліотека» (№ 34-35) (Yakovenko 1922). Виходячи з переконання про «неоригінальність» російської філософської думки, Б. В. Яковенко вважав, що «єдиною філософськи своєрідною ідеєю у Хомякова є думка про особливу соборну або церковну гносеологію, яку православна

філософія має протиставити абстрактній гносеології раціоналізму» (пер. з рос.) (Yakovenko 2000, 765). На думку автора, «філософське credo» слов'янофілів було найвиразніше висловлено, хоч і далеко не у розвиненій формі, І. В. Киреевським. А заслуга О. С. Хомякова полягала лише у певному доповненні та перекладанні філософських думок І. В. Киреевського. Та й то слов'янофіли «філософськи висловилися» лише у 1830-х рр., коли від захоплення російського суспільства романтизмом «не залишилося й сліду». Б. В. Яковенко помилявся в елементарному: слов'янофіли у 1830-х ще навіть і не називалися слов'янофілами, а романтизму тоді було більш ніж досить, оскільки він міцно влаштувався у свідомості та творчості багатьох представників освіченого суспільства.

На початку 1920-х рр. серед російської еміграції виникло так зване «євразійство». Його засновники, вважаючи себе представниками «нових засад у мисленні та житті» і намагаючись дати «нове географічне та історичне розуміння Росії» (пер. з рос.), природно, не могли обійти мовчанням слов'янофілів. Один із «вождів» євразійства П. М. Савицький вважав, що «з точки зору причетності до основних історіософських концепцій, “євразійство” лежить у спільній зі слов'янофілами сфері» (пер. з рос.) (Mir Rossii — Yevraziya 1995, 86). Водночас «відносини» з ними він не зводив до простого спадкоємства, бо слов'янофілість для нього «в якомусь сенсі було течією провінційною та домашньою», а себе євразійці вважали виразниками «нової Європейсько-Азіатської (Євразійської) культури найбільшого історичного значення», «цілісним творчо-охоронним світоглядом» (пер. з рос.) (Mir Rossii — Yevraziya 1995, 86).

Подібні судження не могли не викликати заперечень у місцях активної діяльності еміграції. «Євразійство» та його претензії на близькість до слов'янофіліства критикувалися з багатьох позицій. Зокрема, професор Софійського університету П. М. Біцільні (1879–1953 рр.) доводив у 1927 р., що «Православ'я» і «Євразія» — «сфери несумісні» (пер. з рос.) (Mir Rossii — Yevraziya 1995, 339).

Однак полемічні перегини антиєвразійців, слабке знання деякими полемістами російської суспільної думки, їх партійна приналежність

завадили адекватному порівнянню цього вчення з поглядами слов'янофілів, яких колишній член кадетського ЦК, професор Карлового університету у Празі О. О. Кізоветтер (1866–1933 рр.), наприклад, вважав гегельянцями, а П. М. Біціллі — лібералами «особливого типу» (Mir Rossii — Yevraziya 1995, 323, 348).

До витоків євразійства долучився колишній приват-доцент Новоросійського університету Г. В. Флоровський (1893–1979 рр.), який 6 лютого 1921 р. виступив у Софії в залі «Слов'янської Бесіди» з публічною лекцією, яка потім була покладена в основу статті «Вічне і минуше у вченні російських слов'янофілів» (Florovskiy 1921). Називаючи їх «історичними «старообрядцями» сорокових років», автор спробував «відкрити з-під покриву вторинних напластувань глибинне ідейне зерно і ті сили та закони, завдяки яким з нього органічно виросла» в їх душах «складна система їхнього культурно-суспільного розуміння» (пер. з рос.) (Florovskiy 1998, 32).

Г. В. Флоровський вважав, що поділ тодішнього російського мислячого суспільства зародився не у сфері «національно-політичної самосвідомості», а «в галузі етичних ідеалів життя», оскільки «слов'янофіли протиставляли свій ідеал органічного життя у душі та любові» європейському просвітництву, «заснованому на непримиренному дуалізмі розуму» (пер. з рос.) (Florovskiy 1998, 37,39). Автор вважав, що по суті ідеал слов'янофілів був загальнолюдським і «лежав поза історичними межами, відносячись до вічної правди людської природи, говорячи про Бога та його благодать» (пер. з рос.). Але він «мав бути введений в історичну перспективу» і «з цього пункту починається філософське “гріхопадіння” слов'янофільства» (пер. з рос.) (Florovskiy 1998, 42). Із переконання про те, що Росії та слов'янству необхідно здійснити певний загальнолюдський ідеал, слов'янофіли, на думку Г. В. Флоровського, зробили висновок, що цей ідеал є саме слов'янським. Саме тут «відкривався повний простір для месіаністичних спокус» (пер. з рос.) (Florovskiy 1998, 43).

Через сім років Г. В. Флоровський виступив уже проти «євразійської спокуси». Його ставлення до слов'янофільства теж не залишилося

незмінним. Так, у статті, присвяченій пам'яті М. О. Гершензона, Г. В. Флоровський визнає його заслугу в переконливому доказі, що в поділі слов'янофілів і західників лежить «корінна відмінність мислення», а не лише політичні розбіжності. За висновком автора, «саме створення філософії Християнської історії було метою Івана Кирєєвського, так само як і Самаріна, не кажучи вже про Хомякова» (пер. з рос.) (Florovskiy 1998, 304, 306). А у «вселенському, загальнолюдському пафосі» (пер. з рос.) слов'янофільства Г. В. Флоровський у 1926/27 рр. (під час свого звільнення від «євразійської спокуси») вже не сумнівався.

Той факт, що «ранне» («класичне») слов'янофільство (загалом) та О. С. Хомяков (зокрема) ідейно передували євразійцям підкреслював і філософ, богослов, учасник (до «клармарського розколу» 1929 р.) євразійського руху В. М. Ільїн (1890–1974 рр.) у спеціальній статті «Євразійство та слов'янофільство» (І'їн 1926).

На думку В. Н. Ільїна, для євразійців були близькі такі слов'янофільські ідеї, як визнання вселенської місії Православ'я (автор зазначав, що саме слов'янофіли першими висунули з «найбільшою повнотою органічне бачення вселенського Православ'я» (пер. з рос.)), унікальність російської історії та необхідність самостійних шляхів. Подібність цих течій В. М. Ільїн також вбачав у неприйнятті західництва як заперечення самотності. «Західники — провінціали, що відкидають своє і не розуміють чуже» (пер. з рос.), — писав автор (І'їн 1926, 18).

Спільним для євразійства та слов'янофільства В. Н. Ільїн вважає теорію самостійних культурно-історичних типів М. Я. Данилевського, заперечення романо-німецької культури як універсальної та основоположної, а також заперечення безперервної лінії історичного прогресу. Проте ототожнення євразійства і слов'янофільства, на думку В. М. Ільїна, неприйнятне, тому що далеко не всі положення слов'янофільства приймаються євразійством: «... ототожнення, що практикується досить часто, є значною мірою плодом непорозуміння. Це непорозуміння пояснюється звичайною помилкою змішування походження будь-якого явища з його сутністю» (пер. з рос.) (І'їн 1926, 18).

Більш того, автор констатує, що в євразійстві є такі положення, яких слов'янофіли просто не знали або частково заперечували. Принципова відмінність євразійства від слов'янофільства, на думку Ільїна, полягає в тому, що перше є «...системою історіософської та державно-правової органіки. Його завдання — творчі та педагогічні, виховні у широкому сенсі слова: бо воно виходить із того факту, який властивий нашій катастрофічній епосі і якого не знало слов'янофільство. Факт цей є народження нового етнографічного типу, що виникає в надрах Росії-Євразії, що нині, як і в деякі минулі століття, є вершителькою доль людських» (пер. з рос.) (П'ін 1926, 20–21).

Тема «Слов'янофільство та євразійство» залишалася актуальною і наприкінці 1920-х рр. Спеціальну лекцію під такою назвою в софійському залі «Альянс Франсез» 25 лютого 1928 р. прочитав професор Карлового університету в Празі О. О. Кізеветтер (Russkiye v Bolgarii 2010, 261).

У рік столітнього ювілею І. С. Аксакова (1923 р.), ім'я та плоди діяльності якого були добре відомі у слов'янських країнах (і особливо в Болгарії), у періодичних та інших виданнях було розміщено низку публікацій про нього та слов'янофільство взагалі. Так, софійська газета «Русь» повідомляла, що 23 грудня 1923 р. Слов'янська дружність організувала урочисті збори з нагоди 100-річчя від дня народження російського письменника, громадського діяча та слов'янофіла І. С. Аксакова. Голова Слов'янської дружності проф. С. С. Бобчев виступив із доповіддю про заслуги І. Аксакова перед слов'янством. Серед виступаючих був і професор міжнародного права Софійського університету П. М. Богаєвський з темою: «Аксаков та Берлінський конгрес» (Russkiye v Bolgarii 2010, 284).

Представляє інтерес і стаття-спогад «Аксакови і Аксаков» П. Б. Струве (1870–1944 рр.), опублікована в Празі. Автор зізнається у своїй «першій ідеологічній любові» (пер. з рос.) до слов'янофілів, а І. С. Аксаков для нього — «перший за специфічно духовною обдарованістю та значимістю російський публіцист» (пер. з рос.) (Struve 1991, 29, 28). Для автора-ліберала в російській публіцистиці немає кращого захисту свободи слова та совісті, ніж класичні статті на ці теми

Івана Аксакова. У цей час про діяльність І. С. Аксакова почав читати лекції доктор слов'янської філології, професор Празького Карлова університету В. А. Францев (1867–1942 рр.).

Однак далеко не всі писали про слов'янофілів нове і лише у світлі падіння колишньої Росії. Викладач Російського наукового інституту в Берліні, а потім професор Дрезденського технічного університету, російсько-німецький філософ, близький до неокантіанства Ф. А. Степун (1884–1965 рр.) не вважав за потрібне переглядати свої колишні уявлення про зв'язок слов'янофільства з німецьким романтизмом і передрукував свою статтю «Німецький романтизм і російське слов'янофільство» (1910) у берлінському збірнику «Життя і творчість» (1923), а потім і німецькою мовою (Steppuhn 1927).

Інакше підходив до слов'янофільства правознавець-ліберал, професор, засновник Російського юридичного факультету в Празі, П. І. Новгородцев (1866–1924 рр.), який усвідомив саме в еміграції, що «найглибші основи та умови правової держави порушувалися саме в їхніх [слов'янофілів — О.К., Г.Г.] працях» (пер. з рос.) (Novgorodtsev 1991, 10).

На початку – в середині 1920-х рр. певний вплив в еміграції мало «зміновіхівство», одним із ініціаторів якого був професор Харбінського юридичного факультету М. В. Устрялов (1890–1937 рр.), що готував дослідження про «світогляд та історичний розвиток слов'янофільства» (пер. з рос.), в основу якого було покладено промову на громадському заході 1 березня 1923 р. Проте була надрукована у 1925 р. лише одна глава — «Політична доктрина слов'янофільства (ідея самодержавства у слов'янофільській постановці)».

Порівняно зі своїми дореволюційними статтями М. В. Устрялов оцінює слов'янофілів тепер набагато вище. Він вважає, що «слов'янофільська думка все ж таки зуміла виробити певну, принципово цілісну ідеологію не лише в основній для неї релігійній та філософсько-історичній області, а й у сфері суспільної філософії» (пер. з рос.) (Ustryalov 1925, 47). Щодо останньої, то дві ідеї були «основоположними у слов'янофільському світогляді — ідея беззаперечного переважання духовних основ над зовнішніми формами

історичного буття та ідея своєрідного духовного лику та історичних шляхів Росії» (пер. з рос.) (Ustryalov 1925, 74).

Помітним в емігрантській історіографії слов'янофільства став 1926 р. (120-річчя від дня народження І. В. Киреевського, 70-та річниця його смерті та брата Петра, 50-та і 40-а річниця смерті Ю. Ф. Самаріна та І. С. Аксакова). Звичайно, політичні діячі, публіцисти, вчені скористалися приводом висловити свої думки не лише про слов'янофільство, а й про російську громадську думку і її долю в цілому.

Тоді ж у берлінському євразійському видавництві «Тридцять роки» професор Л. П. Карсавін (1882–1952 рр.) перевидав основний богословський твір О. С. Хомякова «Церква одна» зі своєю вступною статтею, коментарями і примітками (де були наведені паралельні місця з інших праць та листів автора), які стали важливим явищем в оцінці слов'янофільства (Khomyakov 1926). Видавець насамперед констатує парадоксальний факт забуття О. С. Хомякова («одного з найгеніальніших російських людей» (пер. з рос.)) при тому, що багато ідей, висловлених ним, «увійшли до складу російського історичного, філософського та богословського світогляду, втративши зв'язок з його ім'ям» (пер. з рос.) (Karsavin 1994, 368). «Цілком неправильне розуміння» його спадщини західниками Л. П. Карсавін пояснює тим, що останні, будучи «сліпими і глухими і до Православного, і до Російського, не були справді російськими і православними людьми, а були ... західниками, або латинствуючими, або невірними» (пер. з рос.) (Karsavin 1994, 372).

До речі, Л. П. Карсавін один із небагатьох вказав на «негативне і несправедливе ставлення до О. С. Хомякова в родині Соловйових» (пер. з рос.). Автор думав, що «єдиним і природним союзником» (пер. з рос.) О. С. Хомякова був православний російський народ, який мав можливість боротися лише шляхом пасивного опору чи бунту (Karsavin 1994, 372). Саме О. С. Хомяков, на думку Л. П. Карсавіна, «з надзвичайною ясністю і дієвістю висунув і з незламною силою розвинув вчення про єдність Церкви» і «вперше поставив на справжню основу вікову суперечку Православ'я з інослав'ям, і зумів змусити Захід прислухатися до голосу Російської Церкви» (пер. з рос.) (Karsavin 1994, 373).

Досить обережно Л. П. Карсавін вирішує проблему «впливів», акцентуючи увагу на питанні, чому саме слов'янофіли виявилися близькими до німецького романтизму та Шеллінга. В останніх він бачить «невдалу спробу Заходу повернутися до Православ'я, йому невідомого, але певною мірою передбачуваного» (пер. з рос.) (Karsavin 1994, 370). О. С. Хомяков «ясно бачив вододіл між Шеллінгом і християнством», але «православна самосвідомість російських людей співчутливо відгукувалася на звернення Заходу до Істини і освоювала її західні аспекти, що доповнювали російський її аспект» (пер. з рос.) (Karsavin 1994, 369, 370). Окрім вищезазначеного, Л. П. Карсавін робить ще цілу низку цікавих спостережень і висновків, що роблять його передмову одним із найпомітніших явищ історіографії слов'янофільства в російській еміграції. Тому в рецензії на це видання небезпідставно підкреслювалося: «Що стосується Л. П. Карсавіна, то в названих тут роботах він виявляє себе як продовжувач і учень О. С. Хомякова» (пер. з рос.) (Lubenskiy 1931, 292-293). Не зайвим буде відмітити, що роком раніше Л. П. Карсавіна протестантський теолог, професор Еренберг видав богословський трактат О. С. Хомякова «Про Церкву» у перекладі німецькою мовою, відкривши ним другий том двотомника «Oestlisches Christentum» (Russkaya religioznaya mysl' 1926), а через рік трактат «Про Церкву» було видано сербською мовою (Хрищанські Живот. Београд, 1926. №№ 7,8,9).

Братам К. С. та І. С. Аксаковим присвячувалися статті, видані у Белграді, Братиславі та деяких інших містах. У белградській газеті «Новое время» (1926) М. Чебишев писав про І. С. Аксакова (Chebyshev 1926); того ж року доцент (надалі — професор) Університету Я. А. Коменського в Братиславі медієвіст, славіст, «прямий учень і послідовник О. О. Шахматова» (пер. з рос.) Є. Ю. Перфецький (1888–1947) опублікував статтю «Слов'янофіл Костянтин Аксаков як історик» (Perfekij 1926).

Відомий протоієрей Сергій Четверіков (1867–1947 рр.), колишній голова Всеросійського братства законвчителів, автор книг про преподобного Паїсія Величковського і преподобного Амвросія Оптинського видав у Парижі книгу «Оптина пустель. Історичний нарис та особисті спогади», де у додатку опублікував 26 листів

І. В. Киреевського до преп. Макарія (Іванова) (Chetverikov 1926). Це було, мабуть, перше в еміграції видання епістолярної спадщини слов'янофілів, а не просто тлумачення, інтерпретація чи оцінка.

Книга відомого юриста, професора міжнародного права, кадета, який обіймав посаду товариша міністра закордонних справ (за часів П. М. Мілюкова), барона Б. Е. Нольде (1876–1948 рр.) була присвячена життєвому шляху Ю. Ф. Самаріна (Nol'de 1926). Написана вона була ще в Росії в 1918–1919 рр. і була опублікована в Парижі без жодних змін та додавань. Головну увагу автор приділив політичним поглядам Ю. Ф. Самаріна (які він вважав ліберальними), а також його діяльності під час підготовки та проведення селянської реформи. Б. Е. Нольде підкреслює вплив ідей Лоренца фон Штайна на Самаріна (й інших слов'янофілів).

Розглядаючи освіту Ю. Ф. Самаріна, Нольде робить висновок про те, що «Самаріну не судилося стати професійним ученим. Життя зробило з нього політичного діяча» (пер. з рос.) (Nol'de 1926, 16). Природно, що після такого висновку Ю. Ф. Самарін як самостійний світський богослов, борець за православ'я, російський національний мислитель, історик, дослідник околиць Росії розглядався явно недостатньо. Щоправда, Нольде додає: «Але вчені інстинкти і смаки залишилися в нього на все життя і гармонійно поєднувалися з політичними інтересами, що переважали в ньому» (пер. з рос.) (Nol'de 1926, 16).

У паризькій газеті «Возрождение» (1926) її тодішній редактор П. Б. Струве оцінив книгу Б. Е. Нольде досить високо (Struve 1926). Що ж до самого ювіляра, то колишній «ліберальний консерватор» Струве, вважаючи Ю. Ф. Самаріна «чудовим політичним мислителем», водночас бачив, що «ясність державної думки» у нього «затмарювалася слов'янофільсько-народницькою доктриною, підновленою ідеями Лоренца Штейна про соціальну монархію» (пер. з рос.) (Struve 2000, 24).

З одного боку, П. Б. Струве вважав, що Ю. Ф. Самарін був «прихильником ліберального самодержавства»; з іншого — самарінський консерватизм був не ліберальним, а саме «революційним

за своїми наслідками, бо він виявився сліпим до реального зчеплення історичних сил і державних ідей...» (пер. з рос.) (Struve 2000, 24).

Ще на початку полеміки з євразійцями в Загребі (1922) сербсько-хорватською мовою була видана книга В. В. Зеньковського (1881–1962 рр.), колишнього міністра сповідань при гетьмані П. П. Скоропадському — «Російські мислителі та Європа». Оpubлікована в Парижі (1926 р.) російською мовою, ця книга містила цілу низку важливих думок про слов'янофілів, яким був присвячений спеціальний третій розділ (у той же час була опублікована англійською мовою і його окрема стаття, присвячена слов'янофільству) (Zenkovski 1928).

В. В. Зеньковський показував, що «антизахідництво» зовсім не визначало «умонастрій» слов'янофілів, які були «переконаними захисниками російської своєрідності, а серцевину та творчу основу цієї своєрідності вони бачили у Православ'ї», і саме прагнення «релігійно зрозуміти долі Росії та Європи», «полум'яний патріотизм», зсередини освячений «глибоким проникненням у дух Православ'я» (пер. з рос.), відокремив їх і від західників, і від М. П. Погодіна (Zenkovski 1926). За В. В. Зеньковським, слов'янофіли «були великі люди російського життя, у яких глибока віра в правду Церкви і великі сили Росії поєднувалася з дійсним захистом свободи» (пер. з рос.) (Zenkovski 1926, 65,69). Захід слов'янофіли сприймали як християнський світ; у своєму розвитку вони були «орієнтовані не антизахідницьки, а позазахідницьки», і «відчуття припинення внутрішньої продуктивної творчості в європейській душі — надзвичайно сильно у слов'янофілів» (пер. з рос.) (Zenkovski 1926, 76,80). Тому «критика європейської культури є у слов'янофілів перехідним щаблем до побудови органічного світогляду на основі Православ'я» (пер. з рос.) (Zenkovski 1926, 89).

Думку про вплив Ю. Крижанича на слов'янофілів доводив відомий історик, професор, голова Російського історичного товариства Є. Ф. Шмурло (1853–1934 рр.). Він вважав, що основні ідеї хорватського мислителя — удосконалення та піднесення слов'янської мови та культури, посилення Російської держави, спільна боротьба усіх слов'ян під проводом Росії проти турецького завоювання та проти посягань Західної Європи на суверенітет слов'янських народів. Звідси

цілком зрозумілий глибокий інтерес до особистості Ю. Крижанича у російських слов'янофілів і панславистів, які дивилися на нього як на свого прямого попередника (Smurlo 1927).

Про слов'янофілів (головним чином про О. С. Хом'якова) писали і російські емігранти, що опинилися в Польщі, або приїжджали до Варшави. Низку статей і брошур про слов'янофілів публікував кількома мовами М. С. Арсен'єв (1888–1977 рр.) (Arseniew 1926, Arseniew 1927a, Arseniew 1927b). З листопада 1920 р. він став лектором при Кенігсберзькому університеті. Потім, отримавши там ступінь доктора філософії, став екстраординарним професором з російської культури та російського релігійного життя. Водночас він був доцентом Ризького університету та професором на православному богословському факультеті Варшавського університету.

У 1929 р. окрему брошуру про О. С. Хом'якова (Skobtsova 1929) видала поет, публіцист, громадський діяч (а з 1932 р. — черниця, канонізована Константинопольським патріархатом у січні 2004 р. як преподобномучениця) Є. Ю. Скобцова. З 1927 р. вона стала членом Російського студентського християнського руху (РСХР), а потім увійшла і в коло «парижан», таких як М. О. Бердяєв, о. Сергій Булгаков, В. В. Зеньковський, Г. П. Федотов... Саме на замовлення РСХР вона і написала нариси про О. С. Хом'якова, а потім про Ф. М. Достоевського і Вл. С. Соловйова, долі Росії та Церкви.

Є. Ю. Скобцова починає нарис про Хом'якова з обґрунтування підходів до вивчення російської думки і робить висновок про те, що: «Слов'янофіли відгукнулися на всі основні питання сучасної їм Росії. ... У центрі їхньої уваги стояло православ'я, до них, мабуть, психологічно і філософськи зовсім не розкриті російськими мислителями» (пер. з рос.) (Skobtsova 2004, 263).

Однак, на думку Є. Ю. Скобцової: «Цікаво, що не лише національно-російське християнство можна вивчати за ними, а й національно-російське язичництво» (Skobtsova 2004, 263). Хом'яков при цьому для авторки «не лише сам антидержавник», але «навіть просто анархічний». «Ким був Хом'яков, народником чи націоналістом?» — ставить питання авторка і відповідає: «безперечно, певною мірою

у ньому ці два поняття перехрещувалися і зливалися» (пер. з рос.) (Skobtsova 2004, 277).

На жаль, у брошурі Є. Ю. Скобцової немає жодного посилання на джерела, хоча вона чимало цитує О. С. Хомякова. Відчувається і її знайомство з відомою передмовою Ю. Ф. Самаріна до богословських творів О. С. Хомякова. Багато уваги авторка приділяє оцінкам О. І. Герцена. Щодо слов'янофільської філософії, то вона, на переконання Скобцової, «мислить себе православною філософією. Слов'янофільська гносеологія є церковною гносеологією», а «головне вчення Хомякова — Вчення про Церкву» (пер. з рос.) (Skobtsova 2004, 278, 280). І в наступні роки, ставши монахиною, Є. Ю. Скобцова не переставала розмірковувати про слов'янофільство.

Практично одночасно з Є. Ю. Скобцовою про О. С. Хомякова почав видавати невеликі статті або брошури його правнук — граф Ю. П. Граббе (1902–1995 рр.) — згодом єпископ Григорій. Закінчивши богословський факультет Белградського університету, він був близький до Першоієрарха Російської Православної Церкви Закордоном — митрополита Антонія (Храповицького). Перша його робота, присвячена О. С. Хомякову та його спадщині, була надрукована у варшавському журналі «Воскресное чтение» у 1929 р., а потім і окремою книжкою у Варшавській Синодальній друкарні (Grabbe 1929a). Треба віддати належне авторові: він не лише уважно вивчив спадщину свого прадіда, О. С. Хомякова, його біографію, а й праці інших слов'янофілів, їх опонентів, богословів та філософів наступного часу. Особливу увагу Ю. П. Граббе приділяє о. П. О. Флоренському та його «підозрам» щодо «православності вчення Хомякова», роблячи висновок, що «підозри та заперечення Флоренського зовсім безпідставні» (пер. з рос.) (Grabbe 1929a, 62, 71).

На вихід брошури Ю. П. Граббе відгукнувся роздратованою рецензією (Verdyayev 1929) М. О. Бердяєв (1874–1948 рр.). У ній він стверджував, що «з брошури Гр. Граббе не можна навіть здогадатися, яке величезне значення у філософствуванні та богословствуванні Хомякова мали Гегель і Шеллінг» (пер. з рос.) (Verdyayev 1929, 109). Але це якраз зовсім не дорік, а скоріше комплімент автору. При цьому сам рецензент говорив про себе не без гордості так: «шанувальником

Беме в російській релігійній думці є тільки я один, і я один захищаю Бемівське вчення про Софію» (пер. з рос.) (Berdyayev 1929, 110-111).

Тим часом Ю. П. Граббе видав послідовно цілу низку інших брошур, у яких осмислювалися погляди основоположника слов'янофільства (Grabbe 1929b; 1930). Для всіх брошур Ю. П. Граббе «варшавського циклу» характерна наступна особливість: церковна проблематика розглядається у соціальному та суспільно-політичному контексті тієї непростой ситуації, що склалася в Російському Зарубіжжі.

Таким чином, російські біженці, емігранти першої хвилі у 1920-х рр. продовжили традиції дев'ятнадцятого століття і початку двадцятого майже в усіх відношеннях. Як і раніше, величезну роль у вивченні слов'янофільства грала духовна та політична орієнтація. Якщо для православних кіл слов'янофіли — це православні, видатні російські мислителі, то для ліберально-західно-орієнтованих емігрантів це було далеко не так. Після революції в зарубіжжі виникли три різні гілки російського православ'я: Російська Православна Церква Закордоном (або Зарубіжна, «Карловацька»); Західно-Європейська Православна Архієпископія та Американська православна церква; закордонні парафії Московської патріархії. Про слов'янофільство найбільше писали представники перших двох гілок, оцінки яких дуже суттєво відрізнялися між собою. Члени Російської Православної Церкви Закордоном про слов'янофілів відгукувалися незмінно з повагою. Почасти це пов'язано і з «глибокою пошаною», яку відчував митрополит Антоній (Храповицький) перед особистістю О. С. Хомякова.

Не завжди позитивно висловлювалися про них богослови, філософи, публіцисти Богословського інституту у Парижі та близькі до них особи. Деякі відомі видання цього напрямку просто не помічали слов'янофілів. Так, на сторінках журналу «Современные записки» (Париж), що видавалися діячами правосерівської орієнтації, за 1920-ті рр. нами не виявлено жодної публікації про слов'янофілів. Та й два найвідоміших російських філософи того часу, що належать до різних «таборів» еміграції та полемізували між собою: М. О. Бердяєв та І. О. Ільїн (1883–1954) за десятиліття (і пізніше) не надрукували жодної спеціальної статті про слов'янофілів.

У аналізований період російськими біженцями, емігрантами було видано окремими книгами богословські праці О. С. Хомякова та його вірші, і навіть деякі інші твори (чи їхні фрагменти) слов'янофілів. Про них друкувалися статті переважно у періодичній пресі в різних центрах еміграції. Авторами публікацій про слов'янофілів виступали відомі богослови, вчені, філософи, історики, громадські діячі. Зв'язок всіх цих творів з дореволюційним часом під впливом трагічних російських подій та нового становища в Європі та світі призвів до появи і деяких нових екстравагантних оцінок, що переглядали колишнє розуміння слов'янофільства, зокрема, як попередників революції та більшовизму.

При зіставленні цих публікацій із радянською історіографією слов'янофільства 1920-х рр., остання практично не становить наукового інтересу. Виняток стосується лише однієї сторони, а саме: використання в Радянському Союзі деяких архівних матеріалів із спадщини слов'янофілів (в області фольклору), чого практично позбавлена емігрантська історіографія.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Arseniew, N., von. Oekumenisches und Nationales in der Philosophie der Russischen Slawophilen. In: *Die Christliche Welt*, № 24, 1926, s. 42-48.

Arseniew, N., von. Chomiakov und Moehler. In: *Die Ostkirche, special N° Una Sancta*, Fromann. Stuttgart, 1927a, s. 89-91.

Arseniew, N., von. Die Lehre der russischen Slawophilen von der Kirche. In: *Internationale Kirchliche Zeitschrift*. Bern, № 3, 1927b, s. 156-164.

Averkiy (Taushev), arkhiepiskop. *Sovremennost' v svete Slova Bozhia. Slova i rechi*. V 4-kh t. T.II. Dzhordarvill', 1975. (In Russian)

Аверкий (Таушев), архиепископ. *Современность в свете Слова Божия. Слова и речи*. В 4-х т. Т.II. Джордарвилль, 1975.

Berdyayev Nikolay. [Rets. na kn.] Grabbe Yu. P. Aleksey Stepanovich Khomyakov. Varshava: Sinod. tip., 1929. *Put'*, no. 17, 1929, s. 108-111. (In Russian)

Бердяев Николай. [Рец. на кн.] Граббе Ю. П. Алексей Степанович Хомяков. Варшава: Синод. тип., 1929. *Путь*, № 17, 1929, с. 108-111.

Chebyshev, N. I. S. Aksakov: sorokaletiyе yego smerti. *Novoye vremya* (Belgrad). 9 fevralya, 1926. (In Russian)

Чебышев, Н. И. С. Аксаков: сорокалетие его смерти. *Новое время* (Белград), 9 февраля, 1926.

Chetverikov, S., protoiyerey. *Optina pustyn': Istoricheskiy ocherk i lichnyya vospominaniya*. Parizh, 1926. (In Russian)

Четвериков, С., протонерей. *Оптина пустынь: Исторический очерк и личные воспоминания*. Париж, 1926.

Florovskiy, G. V. Vechnoye i prekhodyashcheye v uchenii russkikh slavyanofilov. V sb.: *Slavyanskiy glas*. Sofiya, t. 1, no. 1-4, 1921, s. 59-77. (In Russian)

Флоровский, Г. В. Вечное и преходящее в учении русских славянофилов. В сб.: *Славянский глас*. София, т. 1, № 1-4, 1921, с. 59-77.

Florovskiy, G. V. *Puti russkogo bogosloviya*. Izd. 3-ye. Paris, 1983. (In Russian)

Флоровский, Г. В. *Пути русского богословия*. Изд. 3-е. Paris, 1983.

Florovskiy, G. V. *Iz proshlogo russkoy mysli*. Moskva, 1998. (In Russian)

Флоровский, Г. В. *Из прошлого русской мысли*. Москва, 1998.

Grabbe, Yu. P. *Aleksey Stepanovich Khomyakov*. Varshava, 1929a. (In Russian)

Граббе, Ю. П. *Алексей Степанович Хомяков*. Варшава, 1929a.

Grabbe, Yu. P. *Yedinstvo i yedinstvennost' Tserkvi*. Varshava, 1929b. (In Russian)

Граббе, Ю. П. *Единство и единственность Церкви*. Варшава, 1929b.

Grabbe, Yu. P. *Istinnaya sobornost'*. Varshava, 1930. (In Russian)

Граббе, Ю. П. *Истинная соборность*. Варшава, 1930.

Grabbe, G. P. Aleksey Stepanovich Khomyakov. In: Grabbe G., protopresviter. *Tserkov' i yeye ucheniye v zhizni*. Sobr. soch. Tom 2. Monreal', 1970, s. 25-71. (In Russian)

Граббе, Г. П. Алексей Степанович Хомяков. В: Граббе Г., протопресвитер. *Церковь и ее учение в жизни*. Собр. соч. Том 2. Монреаль, 1970, с. 25-71.

Il'in, V. N. Yevraziystvo i slavyanofil'stvo. V: *Yevraziyskaya khronika*. Вып. IV. Praga, 1926, s. 2-21. (In Russian)

Ильин, В. Н. Евразийство и славянофильство. В: *Евразийская хроника*. Вып. IV. Прага, 1926, с. 2-21.

Kaplin, A. D. *Mirovozzreniye slavyanofilov*. Moskva, 2008. (In Russian)

Каплин, А. Д. *Мировоззрение славянофилов*. Москва, 2008.

Kaplin, A. D. Rossiyskaya emigratsiya (pervoy volny) o slavyanofilakh i slavyanofil'stve. V sb.: *Russkoye nauchnoye naslediye za rubezhami Rossii*. Bryansk, 2013, s. 27-38. (In Russian)

Каплин, А. Д. Российская эмиграция (первой волны) о славянофилах и славянофильстве. В сб.: *Русское научное наследие за рубежами России*. Брянск, 2013, с. 27-38.

Kaplin, A. D. *Slavyanofily v vospominaniyakh, dnevnikakh, perepiske sovremennikov*. Moskva, 2016. (In Russian)

Каплин, А. Д. *Славянофилы в воспоминаниях, дневниках, переписке современников*. Москва, 2016.

Karsavin, L. P. A. S. Khomyakov. V: Karsavin, L. P. *Malyye sochineniya*. Sankt-Peterburg, 1994, s. 361-376. (In Russian)

Карсавин, Л. П. А. С. Хомяков. В: Карсавин, Л. П. *Малые сочинения*. Санкт-Петербург, 1994, с. 361-376.

Khomyakov, A. S. *O Tserkvi*. Berlin, 1926. (In Russian)

Хомяков, А. С. *О Церкви*. Берлин, 1926.

Kizevetter, A. A. Ivan Aksakov i slavyanskiy vopros. V sb.: *Istoricheskiye siluety. Lyudi i sobytiya*. Berlin, 1931, s. 214-238. (In Russian)

Кизеветтер, А. А. Иван Аксаков и славянский вопрос. В сб.: *Исторические силуэты. Люди и события*. Берлин, 1931, с. 214-238.

Landau-Aldanov, M. A. Ogon' i dym (otryvki). *Gryadushchaya Rossiya*, no. 1, 1920, s. 151-177. (In Russian)

Ландау-Алданов, М. А. Огонь и дым (отрывки). *Грядущая Россия*, № 1, 1920, с. 151-177.

Literaturnaya entsiklopediya russkogo zarubezh'ya (1918–1940). T. 2. Moskva, 2000. (In Russian)

Литературная энциклопедия русского зарубежья (1918–1940). Т. 2. Москва, 2000.

Losev, A. Die russische Philosophie. In: *Russland. Teil 1. Geistleben, Kunst, Philosophie, Literatur*. Hrsg. von V. Erismann–Stepanova et al. Zurich, 1919, s. 79-109.

Losev, A. F. *Strast' k dialektike*. Moskva, 1990. (In Russian)

Лосев, А. Ф. *Страсть к диалектике*. Москва, 1990.

Lubenskiy, S. Yevraziyskaya bibliografiya. 1921–1931. V sb.: *Tridtsatyye gody. Utverzhdeniye yevraziytsev*. Kn. VII. Parizh, 1931, s. 292-293. (In Russian)

Лубенский, С. Евразийская библиография. 1921–1931. В сб. *Тридцатые годы. Утверждение евразийцев*. Кн. VII. Париж, 1931, с. 292-293.

Mir Rossii — Yevraziya. Antologiya. Moskva, 1995. (In Russian)

Мир России — Евразия. Антология. Москва, 1995.

Nol'de, B. E. *Yuriy Samarín i yego vremya*. Paris, 1926. (In Russian)

Нольде, Б. Э. *Юрий Самарин и его время*. Paris, 1926.

Novgorodtsev, P. I. *Ob obshchestvennom ideale*. Moskva, 1991. (In Russian)

Новгородцев, П. И. *Об общественном идеале*. Москва, 1991.

Perfeckij E. Slavianofil Konstantin Aksakov – ako historik. In: *Průdy*. Č. 1, 1926, s. 15-21.

Povilaytis, V. I. *Filosofsko-istoricheskaya mysl' russkogo zarubezh'ya (20-ye – 50-ye gody XX veka)*. Kaliningrad, 2011. (In Russian)

Повилайтис, В. И. *Философско-историческая мысль русского зарубежья (20-е – 50-е годы XX века)*. Калининград, 2011.

Russkaya religioznaya mysl' na nemetskom yazyke. *Put'*, no. 3, 1926, s. 151-152. (In Russian)
Русская религиозная мысль на немецком языке. *Путь*, № 3, 1926, с. 151-152.

Russkiye v Bolgarii. Yubileynyy informatsionny al'manakh Russkogo zarubezh'ya v Bolgarii 1877–2007 gg. Plovdiv, 2010. (In Russian)

Русские в Болгарии. Юбилейный информационный альманах Русского зарубежья в Болгарии 1877–2007 гг. Пловдив, 2010.

Skobtsova, Ye. A. *Khomyakov*. Paris, 1929. (In Russian)

Скобцова, Е. А. *Хомяков*. Paris, 1929.

Skobtsova, Ye. A. Khomyakov. U: Kuz'mina-Karavayeva Ye. Yu. (Mat' Mariya). *Zhatva dukha: Religiozno-filosofskiye sochineniya*. Sankt-Peterburg, 2004, s. 261-288. (In Russian)

Скобцова, Е. А. Хомяков. В: Кузьмина-Караваева Е. Ю. (Мать Мария). *Жатва духа: Религиозно-философские сочинения*. Санкт-Петербург, 2004, с. 261-288.

Smurlo, E. From Krizanic to the Slavophiles. In: *The Slavonic and East European review*, no. 17, 1927, pp. 321-335.

Sorokin Pitirim. Zametki sotsiologa. Slavyanofil'stvo naiznanku. *Volya naroda*. №116, 1917. (In Russian)

Сорокин Питирим. Заметки социолога. Славянофильство наизнанку. *Воля народа*. №116, 1917.

Stepun, F. *Zhizn' i tvorchestvo*. Berlin, 1923. (In Russian)

Степун, Ф. *Жизнь и творчество*. Берлин, 1923.

Stephun, F. Deutsche Romantik und die Geschichtsphilosophie der Slawophilen. In: *Logos*. Leipzig, bd. XVI, heft I, 1927, s. 46-67.

Struve, P. B. Yuriy Samarin. Opyt kharakteristiki i otsenki. *Vozrozhdeniye*, 13 iyunya, 1926. (In Russian)

Струве, П. Б. Юрий Самарин. Опыт характеристики и оценки. *Возрождение*. 13 июня, 1926.

Struve, P. B. Aksakov i Aksakovy. K stoletiyu so dnya rozhdeniya Ivana Sergeyeovicha Aksakova (rod.26.IX.1823 – 27.I.1886). U: Struve Potr. *Skoreye za delo*. Moskva, 1991, s. 28-32. (In Russian)

Струве, П. Б. Аксаков и Аксаковы. К столетию со дня рождения Ивана Сергеевича Аксакова (род. 26.IX.1823 – 27.I.1886). В: Струве Пётр. *Скорее за дело*. Москва, 1991, с. 28-32.

Struve, P. B. *Patriotika: Rossiya. Rodina. Chuzhbina*. Sankt-Peterburg, 2000. (In Russian)
Струве, П. Б. *Patriotika: Россия. Родина. Чужбина*. Санкт-Петербург, 2000.

Ustryalov, N. Politicheskaya doktrina slavyanofil'stva (Ideya samodержавiya v slavyanofil'skoj postanovke). V sb.: *Izvestiya yuridicheskogo fakul'teta Vysshey shkoly v Kharbine*, t. 1. 1925, s. 47-74. (In Russian)

Устрялов, Н. Политическая доктрина славянофильства (Идея самодержавия в славянофильской постановке). В сб.: *Известия юридического факультета Высшей школы в Харбине*, т. 1. 1925, с. 47-74.

Voloshina, V. YU., Grudzinskaya, V. S., Kolevato, D. M., Korzun, V. P. *Iz dyukh uglov: otechestvennyy istoriograficheskij protsess v otsenke emigrantskikh i sovetkikh istorikov (1920–1930-ye gg.)*. Omsk, 2020. (In Russian)

Волошина, В. Ю., Грудзинская, В. С., Колеватов, Д. М., Корзун, В. П. *Из двух углов: отечественный историографический процесс в оценке эмигрантских и советских историков (1920–1930-е гг.)*. Омск, 2020.

Yakovenko, B. *Ocherki russkoj filosofii*. Berlin, 1922. (In Russian)
Яковенко, Б. *Очерки русской философии*. Берлин, 1922.

Yakovenko, B. V. *Moshch' filosofii*. Sankt-Peterburg, 2000. (In Russian)
Яковенко, Б. В. *Мощь философии*. Санкт-Петербург, 2000.

Zen'kovski, V. V. *Russkiye mysliteli i Yevropa*. Paris, 1926. (In Russian)
Зеньковский, В. В. *Русские мыслители и Европа*. Paris, 1926.

Zenkovski, V. The Slavophil Idea Restated. In: *The Slavonic Review*, vol. VI, 1927–1928, pp. 302-310.

Oleksandr Kaplin

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: kaplin988@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6658-713X>

Gennadiy Goncharov

Candidate of History, Associate Professor

Ivan Kozhedub Kharkiv National Air Force University

77/79 Sumska Str., 61023, Kharkiv, Ukraine

Email: gonchgnd@gmail.com,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2135-4874>

‘CLASSICAL’, ‘TRUE’ SLAVOPHILES AND SLAVOPHILISM AS DEPICTED, INTERPRETED AND PERCEIVED IN WORKS BY RUSSIAN ÉMIGRÉS (IN THE 1920s)

The article is concerned with the consideration, perception and interpretation by first-wave Russian émigrés (in the 1920s) of Slavophilism as well as ‘classical’ and ‘true’ Slavophiles and their heritage. This study is aimed at providing an insight in the historical conditions in which Russian émigrés found themselves, namely the philosophical, historical and political views of those who wrote about Slavophiles as well as the reasons Slavophiles’ heritage attracted their interest. The article uses a method first and foremost requiring that detailed consideration be given to the spiritual and religious perspectives from which Slavophiles were viewed. The relationship between Slavophilism and Eurasianism has been established. Particular attention has been paid to Slavophiles’ works published in Russian and foreign languages in European countries. Also analyzed is the chronology of publications on Slavophiles produced by Russian émigrés, including chronological peaks predominantly associated with anniversary dates. The authors have determined the major areas of activities carried out by Russian émigrés to familiarize the audiences in the host countries with Russian Orthodoxy and Slavophiles as non-clerical Russian Orthodox thinkers, and have revealed the reasons behind the interest in Slavophiles’ heritage. The authors have come to the conclusion that first-wave Russian émigrés in the 1920s continued the traditions of the 19th century and the early 20th century in almost every

respect. As before, the spiritual and political views of the writers played a significant role in the study of Slavophilism. At the same time, under the influence of the tragic events of the civil war and the new situation in Europe and across the globe, the connection between works in emigration and pre-revolutionary studies led to the emergence of some new perspectives in emigration that revised the previous understanding of Slavophilism. When these publications are compared with the Soviet historiography of Slavophilism of the 1920s, the latter appears to be of no scientific interest.

Keywords: Slavophiles, Slavophilism, Orthodoxy, the first wave of Russian emigration, Eurasianists, Russian Orthodox Church Abroad.

Текст надійшов до редакції 26.05.2022.

The text was received by the editors 26.05.2022.

Текст затверджено до друку 27.06.2022.

The text is recommended for printing 27.06.2022.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-11>
УДК 303.446:001.891.3:330(091)]”2016/2020”

Володимир Куліков

кандидат історичних наук, доцент
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: kulikov@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8759-0650>

Ірина Скубій

кандидатка історичних наук
Університет Квінз в Кінгстоні
49 Bader Lane, Watson Hall 212, Kingston ON K7L 3N6, Canada
Email: irynaskubii@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9349-8933>

**СУЧАСНІ НАПРЯМИ В ЕКОНОМІЧНІЙ
ТА БІЗНЕСОВІЙ ІСТОРІЇ:
АНАЛІЗ НАЙВПЛИВІШИХ СТАТЕЙ ЗА 2016–2020 рр.**

Пропонована стаття має на меті визначити тренди в економічній та бізнесовій історії за останні п'ять років і з'ясувати фактори впливовості наукових розвідок. Для цього автори проаналізували десять статей із найвищим індексом цитування,

Як цитувати: Куліков, В., Скубій, І. Сучасні напрями в економічній та бізнесовій історії: аналіз найвпливовіших статей за 2016–2020 рр. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 61, 2022, с. 243-267, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-11>.

How to cite: Kulikov, V., Skubii, I. Recent Trends in Economic and Business History: The Analysis of the Most Impactful Articles Published from 2016 to 2020. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 61, 2022, pp. 243-267, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-11>. (In Ukrainian)

опублікованих у провідних міжнародних рецензованих журналах з економічної та бізнесової історії. Для кожної статті визначені науковий внесок і новизна, а також потенційна застосовність в інших дослідженнях. Наш аналіз визначає ефективні теоретико-методологічні інструменти сучасних історико-економічних досліджень, що може бути корисним колегам, які хочуть підвищити впливовість своїх публікацій. Синтезуючи отримані результати, ми виділили такі найважливіші фактори впливу статей. Пропонування нової теорії або концепції очевидно підвищує цінність досліджень. Новий репрезентативний емпіричний матеріал критично важливий для того, щоб зацікавити спільноту економічних істориків. Інший підхід — запропонувати новий ефективний метод оброблення емпірики, уже введеної в науковий обіг. Експліцитне пояснення того, як нові дані або нові методи оброблення даних уточнюють загальноновизнані уявлення про історичні явища та процеси, очевидно підвищує популярність статей. Дієвий засіб зацікавити читачів — звертання до відхилень від «норм» та «очікувань» — історичних аномалій і парадоксів. Критичний огляд літератури з теми чи проблеми буде добре сприйнятий спільнотою економічних істориків, але такий формат особливо популярний у бізнесовій історії. Наприкінці статті подані спостереження щодо дисциплінарної та національної строкатості авторських груп, що сприяє підвищенню рівня міждисциплінарності досліджень і їхньої цінності для суміжних дисциплін. Перспективи дальших студій у цьому напрямку автори вбачають в аналізованих впливових статтях, опублікованих в українських історичних журналах, і порівнянні результатів зі спостереженнями, що ґрунтуються на аналізі міжнародних періодичних видань. Спостереження авторів огляду щодо причин впливовості аналізованих статей будуть корисні історикам та економістам, але найперше стаття розрахована на науковців, які спеціалізуються на економічній, бізнесовій і соціальній історії.

Ключові слова: економічна історія, бізнесова історія, історія підприємництва, наукометрія, імпаکت-фактор, теорія історії.

Дослідники прагнуть писати тексти, які матимуть вплив на академічну спільноту, політиків, широкий загал. Останнім часом ступінь впливу, або імпаکت-фактор, перетворився на формальний критерій, на який спираються наукові організації та фонди, приймаючи рішення щодо надання фінансової підтримки або запрошуючи дослідників на роботу. Кумулятивний імпакт-фактор науковців університету часто відіграє вирішальну роль у визначенні позиції університетів у міжнародних рейтингах (Brankovic 2021). Потужна

тенденція до формалізації продуктивності науковців та оцінювання якості їхніх статей на основі показників індексів цитувань резонно провокує занепокоєння наукової спільноти. За всієї зручності та ефективності методу наукометрії для вимірювання значущості результатів досліджень його фетишизація може негативно вплинути на розвиток науки, інновацій і добробуту академії¹.

У цій статті ми продемонструємо потенціал наукометричних методів для визначення трендів наукової дисципліни. Зокрема, покажемо, як за допомогою згаданих методів дослідники можуть визначити перспективні орієнтири публікаційної діяльності. Якщо користуватися одним із критеріїв впливовості дослідження — цитованістю публікацій, — можна визначити основні історіографічні тенденції і зрозуміти причини популярності окремих авторів. У межах цієї статті ми розглянемо один з інструментів наукометричних баз даних — індекс цитування, що допомагає визначити тенденції в дисциплінах і напрямках.

Мета пропонованої статті — визначити тренди в економічній та бізнесовій історії за останні п'ять років і з'ясувати фактори впливовості статей². Для цього ми проаналізуємо десять статей із найвищим індексом цитування, опублікованих у провідних міжнародних рецензованих журналах з економічної та бізнесової історії.

Стаття структурована в такий спосіб: спочатку ми пояснюємо принципи добору журналів і статей для аналізу, потім описуємо ідею кожної статті та визначаємо її наукову новизну, а у фінальній частині підсумовуємо спостереження про причини великої впливовості цих статей.

Визначення найвпливовіших статей.

Щоби визначити найвпливовіші статті, ми використали індекс цитованості, оскільки цей показник універсальний і легко вимірюваний³.

¹ Про критику абсолютизації наукометричного підходу див. у Сан-Францискій декларації про поцінення наукових досліджень: <https://sfdora.org/read/>.

² Про різницю підходів економічної, бізнесової, та соціальної історії див. статтю Джефрі Джонса та ін. (Jones, van Leeuwen, Broadberry 2012).

³ Про різні підходи до формування вибірки статей для оглядових рецензій див. (Hiebl 2021).

Згідно з науковою метрикою Гугл-Академії⁴, найвищий імпаکت-фактор станом на кінець квітня 2021 р. мали такі журнали з економічної та бізнесової історії, як *The Journal of Economic History* (далі ЖЕН) — перша позиція серед історичних наук; *The Economic History Review* (EHR) — друга позиція; *Business History* (BH) — третя позиція; *Business History Review* (BHR) — десята позиція. Інші журнали з економічної та бізнесової історії не ввійшли в топ-20 (за версією Гугл-метрики), тому ми обмежимося чотирма згаданими виданнями.

Вибираючи статті, ми мали знайти компроміс між різноманітням текстів і дотриматися вимог до обмеження обсягів статті. Тому вибір десяти найвпливовіших статей (з економічної та бізнесової історії) дібрано по п'ять найцитованіших публікацій) видається нам оптимальною кількістю текстів, щоби проаналізувати загальні тенденції цих двох дисциплін (Таблиця 1).

Таблиця 1. Десять найцитованіших статей, опублікованих протягом 2016–2020 рр. у найвпливовіших журналах з економічної та бізнесової історії (цитованість у Гугл-Академії станом на 7 травня 2021 р.).

Журнал	Стаття	Прочитована
Економічна історія		
ЖЕН	Broadberry, S., Guan, H., and Daokui Li, D. China, Europe, and the Great Divergence: A Study in Historical National Accounting, 980–1850. <i>The Journal of Economic History</i> , vol. 78, iss. 4, 2018, pp. 955-1000. DOI: https://doi.org/10.1017/S0022050718000529 .	159
ЖЕН	Logan, T. D., Parman, J. M. The National Rise in Residential Segregation. <i>The Journal of Economic History</i> , vol. 77, iss. 1, 2017, pp. 127-170. DOI: https://doi.org/10.1017/S0022050717000079 .	134

⁴ Альтернативною є інформація про найцитованіші статті за певний часовий відтинок, яку її пропонують сайти видань. Ці індекси ґрунтуються на наукометричній базі CrossRef, що включає статті з DOI. Гугл-Академія аналізує як тексти з DOI, так і інші академічні ресурси, тому ми віддали перевагу останній базі даних як повнішій.

JEH	Alfani, G., Murphy, T. E. Plague and Lethal Epidemics in the Pre-Industrial World. <i>The Journal of economic History</i> , vol. 77, iss. 1, 2017, pp. 314-343. DOI: https://doi.org/10.1017/S0022050717000092 .	122
JEH	Bengtsson, E., Waldenström, D. Capital Shares and Income Inequality: Evidence from the Long Run. <i>The Journal of Economic History</i> , vol. 78, iss. 3, 2018, pp. 712-743. DOI: https://doi.org/10.1017/S0022050718000347 .	119
JEH	Bodenhorn, H., Guinnane, T. W., and Mroz, T. A. Sample-Selection Biases and the Industrialization Puzzle. <i>The Journal of Economic History</i> , vol. 77, iss. 1, 2017, pp. 171-207. DOI: https://doi.org/10.1017/S0022050717000031 .	87
Бізнесова історія		
BH	Foster, W. M., et al. The Strategic Use of Historical Narratives: A Theoretical Framework. <i>Business History</i> , vol. 59, iss. 8, 2017, pp. 1176-1200. DOI: https://doi.org/10.1080/00076791.2016.1224234 .	101
BH	Cabras, I., Bamforth, C. From Reviving Tradition to Fostering Innovation and Changing Marketing: The Evolution of Micro-Brewing in the Uk and Us, 1980–2012. <i>Business History</i> , vol. 58, iss. 5, 2016, pp. 625-646. DOI: https://doi.org/10.1080/00076791.2015.1027692 .	63
BHR	Wadhvani, R. D., Lubinski, C. Reinventing Entrepreneurial History. <i>Business History Review</i> , vol. 91, iss. 4, 2017, pp. 767-799. DOI: https://doi.org/10.1017/S0007680517001374 .	57
BH	Colpan, A. M., Jones, G. Business Groups, Entrepreneurship and the Growth of the Koç Group in Turkey. <i>Business History</i> , vol. 58, iss. 1, 2016, pp. 69-88. DOI: https://doi.org/10.1080/00076791.2015.1044521 .	51
BHR	Maclean, M., Harvey, C., and Clegg, S. R. Organization Theory in Business and Management History: Present Status and Future Prospects. <i>Business History Review</i> , vol. 91, iss. 3, 2017, pp. 457-481. DOI: https://doi.org/10.1017/S0007680517001027 .	51

Журнал JEH має найвищий імпакт-фактор серед усіх журналів історичного профілю. На нього припадають усі п'ять позицій

з економічної історії. П'ять найцитованіших статей JEH мають понад 100 цитувань кожна; у другому за імпаکت-фактором, EHR, топова стаття процитована 90 разів⁵. Серед двох журналів із бізнесової історії ВН має вищий імпаکت-фактор, ніж ВНР. Однак за індексом цитування в першу п'ятірку ввійшли статті з обох журналів: три опубліковані в ВН, а дві — у ВНР.

Дібрані для аналізу статі написали 26 авторів: 9 зі США, 5 — із Великої Британії, 5 — із країн ЄС (Італія, Швеція, Франція, Данія), 2 — з Канади, 2 — з Китаю, по одному — з Австралії, Бразилії, Японії. Абсолютна більшість авторів із західноєвропейських та північноамериканських університетів і бізнес-шкіл.

Огляд топ-10 статей.

Стівен Бродберрі та ін. «Китай, Європа й великі розбіжності: історичне дослідження національного виробництва, 980–1850 рр.» (Broadberry et al. 2018).

С. Бродберрі, Х. Гуан та Д. Лі звертаються до, мабуть, головної проблеми економічної історії, яку сформулював Адам Сміт: «про природу та причини добробуту націй». Вони дають відповідь на три запитання: чи був колись у минулому Китай справді багатим? Якщо так, то чому й коли він відстав від Європи? Це відставання пов'язане з позитивним розвитком Європи чи його варто вбачати в негативному розвитку Китаю?

Щоби відповісти на ці запитання, дослідники порахували ВВП і встановили чисельність населення (для обчислення ВВП на душу

⁵ Стаття Олів' Аккомінотті та Баррі Айхенгрін. «Мати всіх рапових зупинок: потоки капіталу та розвороти в Європі, 1919–1932» (Accominotti, Eichengreen 2016). Спираючись на нові архівні матеріали про валовий експорт капіталу в Європу з 6 фінансових центрів у 28 країн-отримувачів, автори доводять, що спад у притоці капіталу стався вже 1928 р., тобто раніше за кризу 1929 р. на Нью-Йоркській фондовій біржі. Порівнюючи причини європейських криз 1929–1931 рр. та 2008–2011 рр., автори роблять висновок, що центральноевропейські країни вийшли з кризи швидше, ніж Греція, Ірландія, Італія, Португалія та Іспанія. Дослідження ілюструє, що порівняння глобальних економічних процесів в історичній динаміці має великий потенціал і практичне значення, допомагаючи розуміти сучасні ринки та шляхи виходу з економічних криз.

населення) за тривалий часовий період. На основі первинних і вторинних джерел С. Бродберрі зі співавторами відтворили динаміку ВВП на душу населення Китаю протягом правління Північної династії Сун, Мін та Цін (з 980 по 1840-ві рр.).

Проаналізувавши побудовані динамічні ряди, дослідники підсумували: Китай був найбагатшою країною світу за часів Північної династії Сун. Він, безумовно, був багатший за Британію в 1090 р., але останній вдалося наздогнати Китай до 1400 р. Імовірно, найбагатші райони Китаю (дельта Янцзи) у XIV – XVI ст. досі були нарівні з найбагатшими регіонами Європи. Стрімке падіння ВВП на душу населення сталося за часів династії Цін, головню внаслідок значного збільшення чисельності населення без еквівалентного розширення оброблюваних площ або врожайності сільськогосподарських культур, тому територіальну експансію не можна розглядати як першопричину економічного спаду.

Водночас північноєвропейські країни почали сучасне модерне зростання, збільшуючи ВВП на душу населення. Уже в XVII ст. Китай помітно відставав від провідних європейських економік, хоч досі лишався найбагатшою азійською економікою. Отже, навіть зважаючи на регіональну різницю в економічному розвитку Китаю, «велика розбіжність» між Китаєм та Західною Європою вже в першій половині XVIII ст. була беззаперечна. Вона сталася набагато раніше, ніж індустріальна революція, якій багато дослідників приписують вирішальну роль у поглибленні економічного відставання Азії від Європи.

Найскладнішим завданням у цьому дослідженні було побудувати динамічні ряди, що охопили кілька століть. Значна частина статті присвячена даним, зокрема про те, як автори зробили дані з різних джерел та епох порівнянними між собою. Для цього довелося зібрати інформацію про чисельність населення, сільськогосподарське виробництво, випуск промислової продукції, обсяг послуг. Скомбінувавши ці сектори, автори отримали реальний ВВП, з якого, застосувавши дефлятор, обчислили номінальний ВВП. А зіставивши номінальний ВВП із чисельністю населення, вони порахували реальний ВВП на душу населення. У статті

докладно пояснено, як автори заповнювали прогалини у джерелах, зважали на зміни кордонів тощо.

Внесок і новизна: критика європоцентричного підходу у вивченні причини «великого розходження» між Європою та Азією та уточнення його часу. Доведено, що «велике розходження» сталося вже на початку XVIII ст., тобто до Першої індустріальної революції.

Застосовність в інших дослідженнях: методика обчислення історичного ВВП може бути застосована для інших країн, як і порівняльний підхід.

Тревон Логан і Джон Парман «Зростання сегрегації житла в США» (Logan, Parman 2017).

Друга за кількістю цитувань стаття в ЖЕН — це радше демографічне та соціально-історичне, аніж економічне дослідження. Т. Логан і Д. Парман звертаються до однієї з найдраматичніших тем американської історії — расової сегрегації. Стаття не пропонує нової теорії, натомість містить добре доопрацьований і якісно проаналізований новий емпіричний матеріал, що спростовує деякі усталені уявлення. Її наукова новизна — оригінальний метод оброблення даних переписів, що вказує на нові особливості процесів просторової сегрегації в американському суспільстві впродовж тривалого періоду.

Автори статті опрацювали первинні матеріали результатів переписів населення 1880 р. та 1940 р. В основі їхнього методу лягло оцінювання расової відмінності сусідніх домогосподарств. Дослідники встановили, що в загальнонаціональних масштабах протягом 1880–1940 рр. расова просторова сегрегація в США зросла вдвічі, спричинивши менш імовірне сусідство домогосподарств, які належали представникам іншої раси.

Спростовуючи ідею про урбанізацію як основний чинник сегрегації, дослідники звертають увагу на зростання сільської сегрегації. Аналіз даних засвідчив, що міграція афроамериканського населення не була ключовим рушієм сегрегації, адже остання далі зростала незалежно від міграційних потоків.

Внесок і новизна: новий метод аналізу даних переписів населення. Результати суттєво змінюють наявні уявлення про історичне коріння

процесів расової сегрегації й можуть бути використані в розробленні методів її усунення.

Застосовність в інших дослідженнях: метод може бути використаний у вивченні нерівності в інших регіонах світу, зокрема у вивченні расової та етнічної сегрегації.

Гвідо Альфані та Томмі Е. Мерфі «Епідемії чуми й летальних випадків у доіндустріальному світі» (Alfani, Murphy 2017).

Стаття містить огляд історіографії історії епідемії чуми. Текст становить наочний приклад *longue durée* перспективи й глобального підходу, що дало змогу побачити велику картину та розпізнати тривалі тренди. Дослідження переважно присвячене аналізу досліджень про чуму в контексті історичної демографії, історії епідемії із фокусом на географію поширення, смертність і вплив на вікові та статеві показники населення.

Автори також розглядають історію епідемії крізь призму змін довкілля та клімату — ще один популярний напрямок останнього десятиріччя. Здійснивши ґрунтовний емпіричний аналіз попередніх напрацювань, дослідники узагальнюють спостереження про вплив епідемії чуми на економічне життя в доіндустріальному світі. Порівнюючи історичні приклади епідемії з сучасними прикладами поширення вірусів, автори пропонують враховувати не лише спільні риси, але й суттєві відмінності.

Внесок і новизна: узагальнення емпіричних даних та історіографії історії епідемії від античності до 1800 р.

Застосовність в інших дослідженнях: синтез історіографії для ліпшого розуміння того, як функціонують економіка і ринок праці в умовах кризових періодів. Цінний внесок в історію медичних знань.

Ерік Бенгтссон та Даніел Вальденстрем «Частка капіталу й нерівність доходів: докази з довгострокової перспективи» (Bengtsson, Waldenström 2018).

Продовжуючи тенденцію досліджувати економічні процеси у тривалій перспективі, автори вивчають одну з найпопулярніших

тем економічної та соціальної історії — нерівність. Е. Бенгтссон і Д. Вальденстрем аналізують частку сукупного капіталу в національному доході й найбільші індивідуальні доходи. Результати цього дослідження ґрунтуються на новій базі даних заробітних плат і частки капіталу, яка враховує показники 21 країни світу від середини ХІХ ст. до 1970-х рр. Використаний метод так званих «панельних регресій» показав, що впродовж ХХ ст. був тісний зв'язок між чистою часткою капіталу доданої вартості й часткою капіталу верхнього перцентеля.

Дослідники розділили всі країни на три групи (англо-саксонські, континентально-європейські та нордичні), що дало змогу побачити тривалі коефіцієнти кореляції найбільших доходів та частки капіталу всередині груп і виявити цікаві економічні тенденції: континентальні та нордичні країни мають позитивну кореляцію в усі періоди зі спадом після 1980-х рр.; англосаксонські країни мають найнижчий коефіцієнт кореляції напередодні Другої світової війни й найбільший в останні десятиліття. У висновках дослідники також акцентують на впливові зовнішніх факторів на функціональний та особистий розподіл капіталів.

Внесок і новизна: вивчення соціальної нерівності на основі аналізу довгострокових трендів кореляції між факторними частками й нерівністю; визначення зв'язку між найвищими сукупними доходами та часткою капіталу.

Застосовність в інших дослідженнях: аналіз економічного розвитку країни у тривалому часовому періоді; кількісний метод порівняння економічних показників розвитку країн.

Говард Боденгорн та ін. «Упередження добору даних і парадокс індустріалізації» (Bodenhorn et al. 2017).

Г. Боденгорн, Т. Гіннан і Т. Мроз звертаються до одного з найвідоміших парадоксів економічної історії — зниження середнього зросту новобранців під час індустріалізації та економічного зростання. Це дослідження належить до напряму антропометричної історії, що останніми десятиліттями стала одним з основних інструментів вивчення динаміки добробуту населення та якості життя, зокрема внаслідок військових конфліктів, кризових періодів і голоду. Автори

статті зосереджують увагу на новобранцях американської армії 1830–1890-х рр. і використовують вибраний приклад, щоби зрозуміти проблему упередженості вибіркового даних в антропометричних дослідженнях.

Первинні дані показують, що середній зріст американських новобранців між 1830 та 1890 рр. поступово знижувався. Це здається аномальним, оскільки в цей період у США відбувалася індустріальна революція й модернізація економіки, тому добробут і здоров'я населення, одним з показників якого є середній зріст, мали б зростати. Деякі дослідники пояснювали зниження зросту негативними наслідками процесів індустріалізації та урбанізації, що не видається переконливим, адже в Європі паралельно з процесами індустріалізації зріст новобранців збільшувався.

Відштовхуючись від досліджень інших науковців, які почали критикувати історичні вибірки зросту, Г. Боденгорн та ін. стверджують, що «парадокс» виник через використання викривлених даних, тому немає підстав стверджувати про тенденцію зниження зросту населення. Цю думку вони аргументують тим, що в досліджуваний період в США дозволяли набирати в армію волонтерів, що позначилося на розширенні вікового складу новобранців. Тому отримані дані можуть тільки свідчити про зменшення зросту тих, хто в неї записувався. З другого боку, економічне зростання мало наслідком збільшення можливостей поза військовою службою, завдяки чому високі й сильні чоловіки могли знайти ліпші варіанти, щоби застосувати силу й час.

Паралельно проаналізувавши дані вибірок британських солдатів, американських призовників, в'язнів, вільних афроамериканців, Г. Боденгорн зі співавторами не побачили системного зниження зросту населення. Це підтверджує їхній висновок про упередженість вибірки даних щодо зросту новобранців.

Дослідники не заперечують тезу про те, що якість життя американців у перші десятиліття індустріалізації могла погіршитись. Вони зазначають, що є свідчення щодо поліпшення й погіршення якості життя окремих категорій населення. Однак якщо, аналізуючи наслідки економічних процесів, науковці використовують антропометричні дані,

вони мають зважати на ефект упередженості вибірки й знайти способи «вирівняти» ці дані.

Внесок і новизна: пропонує переконливий приклад того, як нехтування ефекту упередженості добору під час отримання первинних даних призводить до помилкових висновків про історико-соціальні процеси та явища. Стаття уточнює наші уявлення щодо впливу індустріальної революції на добробут американців.

Застосовність в інших дослідженнях: будь-які дослідження, що мають справу з вибірками, особливо в демографічній та економічній історії.

Вільям Фостер та ін. «Стратегічне використання історичних наративів: теоретична рамка» (Foster et al. 2017).

В. Фостер, Д. Корайола, Р. Саддабі, Д. Крозен та Д. Чандлер у цій статті поєднують підходи бізнесової історії, студій із менеджменту та організаційних студій до минулого. Об'єднуючи напрацювання бізнесової історії та організаційної теорії, автори пропонують розглядати історію як стратегічний інструмент у менеджерських та організаційних практиках. На прикладі компаній Lego, Scania, Jack Daniel's та ін., дослідники продемонстрували варіанти застосування історичних наративів для розвитку культури організації, формування ідентифікації, створення спільного колективного минулого, конструювання автентичності, посилення легітимності.

В. Фостер та його співавтори пропонують розрізняти терміни «історія» та «минуле», застосовуючи їх до організацій. Минуле — те, що трапилось, історія — інтерпретації подій минулого. Дослідники визначають різні типи історії: 1) історія як «об'єкти», які можна збирати; 2) історія як «процес», який можна контролювати; 3) «перформативний» підхід, тобто творення історії під час отримання знання про минуле. З погляду останнього підходу, історія — це не те, що трапилось з організацією в минулому, а розповідь, побудована навколо минулого, за допомогою якої можна впливати на акторів і змінювати середовище. Залежно від пріоритетів менеджери можуть посилювати зв'язок із минулим і підкреслити тяглість в історії організації. Якщо минуле

сприймають як перешкоду для розвитку, вони можуть зробити ставку на розрив із минулим, використати минуле, щоби підкреслити зміни, через дистанціювання демонструючи альтернативне майбутнє.

Внесок і новизна: інтегрування бізнес-історії та організаційної теорії у вивченні минулого підприємств; визначення підходів до створення стратегічної переваги організацій через мобілізацію й використання минулого.

Застосовність в інших дослідженнях: управлінські практики та визначення стратегій роботи з минулим для організацій та їхніх менеджерів.

Ігнаціо Кабрас і Чарльз Бамфорт «Від відродження традицій до сприяння інноваціям та зміні маркетингу: еволюція мікропивоваріння у Великій Британії та США, 1980–2012 рр.» (Cabras, Bamforth 2016).

Стаття Ігнаціо Кабраса та Чарльза Бамфорта містить результати вивчення феномену зростання мікропивоваріння в США та Великій Британії наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Дослідники визначають екзогенні та ендегенні фактори, що сприяли розвитку мікропивоваріння, і висловлюють припущення щодо еволюційних закономірностей в індустрії пивоваріння протягом останніх кількох десятиліть.

Емпіричним тлом дослідження вибрані драматичні зміни на ринку пивоваріння протягом ХХ ст. На початку минулого століття виникли технології виробництва, транспортування та зберігання пива, завдяки яким стало можна виробляти й розповсюджувати продукт в індустріальних масштабах. Потреби споживачів у продукті були доволі прості, тому ефект масштабу став головним критерієм успіху. До 1970-х рр. ринок пивоваріння був сконцентрований у руках кількох великих міжнародних компаній. Після піку концентрації у 1980-ті рр. відбувається диверсифікація виробництва завдяки швидкому зростанню кількості мікропивоварень, що спричинило зростання їхньої чисельності протягом наступних трьох десятиліть у 8 разів у Великій Британії та 30 разів у США.

Низка факторів сприяли зростанню мікропивоваріння: ідеться зокрема про антимонопольні урядові заходи й виникнення спільнот активістів, що боролися за відродження традицій варіння та споживання «справжнього пива». Мікропивоварні скористались модою на локальне (неолокалізм), а завдяки інтернету в них виникли можливості для брендингу та комунікації зі споживачами без посередництва великих рекламних агентств.

Кілька мікропивоварень стали такими успішними, що швидко зросли й перетворились на міжнародний великий бізнес. Автори статті показують це на прикладах компаній BrewDog (Велика Британія) та Sierra Nevada (США). BrewDog відмовилася від традиційного для індустрії маркетингу й налагодила пряме спілкування зі споживачами через сайт та соціальні мережі. Секретом успіху Sierra Nevada була безкомпромісність у забезпеченні якості продукту, ставка на «зелені» технології й диверсифікацію асортименту.

Внесок і новизна: узагальнення історії зростання дрібних підприємств на прикладі вивчення конкретного історичного феномену допомагає ліпше зрозуміти зміни в індустрії.

Застосовність в інших дослідженнях: результати дослідження актуалізують потребу далі вивчати взаємозв'язок інвестування, технологічних інновацій і змін споживацьких смаків, а також маркетингову революцію, пов'язану з виникненням інтернету та соціальних мереж.

Даніель Вадхвані та Крістіна Любінські «Переосмислення історії підприємництва» (Wadhvani, Lubinski 2017).

Продовжуючи історіографічний тренд останніх десятиліть, пов'язаний із переосмисленням наявних напрямків гуманітарного та соціального знання та виникненням «нових» історій і студій, Даніель Вадхвані та Крістіна Любінські пропонують «перевинайдення» історії підприємництва. У їхньому баченні «нова історія підприємництва» має вивчати творчі процеси, розподіл ресурсів та легітимізацію новизни. Це передбачає відхід «нової» історії підприємництва від «традиційної» з фокусом останньої на акторах, ієрархіях та інститутах.

Потребу в «новій історії підприємництва» автори обґрунтовують тим, що, попри центральність поняття «підприємництво» в бізнесовій історії, спеціальних досліджень цього феномену напрочуд мало. Д. Вадхвані та К. Любінські показують, що вивчення корпоративних структур, стратегій та інституцій витиснули історію підприємництва на маргінеси бізнесової історії. Як наслідок, в історіографії домінують історії про підприємців, стартап-компанії та інновації, але глибинні процеси, що стоять за феноменом виникнення підприємництва, вийшли з поля зору науковців.

Ключова увага в межах нової історії підприємництва, на думку авторів, має бути надана вивченню взаємозв'язку процесу підприємництва та історичних змін із фокусом на «творчих процесах, що призводять до економічних змін». Пріоритетними завданнями стають вивчення «механізмів» уяви та творчості; економічних процесів як виправдання моральної цінності; темпоральності та історичних змін у підприємницькому середовищі. Автори статті аргументують, що завдяки новій історії підприємництва історики бізнесу зможуть глибше вивчити механізми, за допомогою яких працюють людські уявлення та творчість. Фокус на агентивності, який полягає в можливості робити зміни, принципово важливий для розуміння природи підприємництва, мають досліджувати в контексті історичного часу.

Внесок і новизна: визначення недоліків традиційних підходів і пропонування нової теоретичної концепції, щоби вивчати історію підприємництва.

Застосовність в інших дослідженнях: критичний підхід до агентивності й ліпше розуміння впливу соціальних норм, темпоральності, «залежності від шляху» на історію підприємництва та історію загалом.

Аслі Колпан та Джеффри Джонс «Бізнес-групи, підприємництво та зростання групи Коç у Туреччині» (Colpan, Jones 2016).

Стаття презентує історію групи Коç — найбільшого фінансово-промислового конгломерату сучасної Туреччини. Автори простежують історію бізнес-групи від заснування В. Кочем сімейного бізнесу

в 1926 р., розширення й диверсифікацію фірми після Другої світової війни та намагання розв'язати організаційні проблеми, спричинені зростанням бізнесу наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Історію групи розглянуто через призму становлення в Туреччині сучасного підприємництва, а також у контексті підприємницької діяльності в умовах так званої «інституційної порожнечі» (institutional voids).

Дослідження ґрунтується на матеріалах корпоративного архіву бізнес-групи, публікацій її «офіційної» історії, інтерв'ю з родиною Коч і колишніми та нинішніми менеджерами. Аналізуючи основні етапи історії згаданої фірми, автори «вплітають» її в політичний, економічний і соціальний контекст Туреччини, який мав вирішальний вплив на умови розвитку сучасного підприємництва. Проактивна позиція групи Коч дала змогу не тільки пристосуватися до мінливого середовища, але й стати рушієм його змін, що в бізнесових студіях називають інституційним підприємництвом.

А. Колпан та Д. Джонс дійшли висновку, що компанія, яку заснував В. Коч, утілювала два типи підприємництва. На певних етапах фірма діяла відповідно до моделі І. Кірзнера, особливо типової для ринків із протекціоністською політикою урядів, що передбачає відкриття не помічених раніше можливостей на ринку, поки конкуренція не усуває можливість отримати прибуток. Однак подекуди фірма поводи́ла себе радше як підприємець, якого описав Й. Шумпетер, тобто як новатор, що просуває зміни в економіці, упроваджуючи нові товари або технології. А. Колпан та Д. Джонс демонструють інноваційність компанії на прикладі її підходу до мобілізації капіталу, організації управління та професіоналізації менеджменту.

Внесок і новизна: наочно демонструє, що бізнеси в розвиткових країнах можуть утілювати одночасно два типи підприємництва: шукати можливості на ринку й активно створювати ці можливості, зокрема через інновації; заперечення визначального впливу персональних контактів та зв'язків у розвитку підприємства.

Застосовність в інших дослідженнях: перспектива на політичну історію Туреччини протягом ХХ ст. через призму відносин держави та бізнесу.

Майрі Маклін та ін. «Теорія організації в історії бізнесу й управління: сучасний стан та майбутні перспективи» (Maslean et al. 2017).

М. Маклін, Ч. Гарві та С. Клегг розглядають популярну в історіографії тему про відносини бізнесової історії з організаційними та менеджерськими студіями. Однак, на відміну від більшості робіт, сфокусованих на потенціальному внеску, який бізнесова історія може зробити в студії бізнесу та організаційні студії, автори статті пропонують перспективу для взаємного обміну ідеями. До причин маргіальності бізнесової історії серед бізнесових та організаційних студій М. Маклін та ін. зараховують її ретроспективність, теоретичну поверхневість, захопленість емпірикою. Організаційні, бізнесові та менеджерські студії віддають перевагу аналізу перед наративом, а згенерованим даним перед пошуком документальних свідчень (зазвичай в архівах). Однак, здається, головне, що істориків бізнесу цікавлять особливості та унікальні явища, тоді як бізнесові студії віддають перевагу узагальненням і новим моделям.

Автори статті аналізують застосовність історії бізнесу в організаційних студіях на трьох прикладах. Вони показують, як бізнесова історія може допомогти теоретикам з інституційного підприємництва ліпше зрозуміти роль, яку впливові підприємці відіграють у змінах інституційних ландшафтів. З теорією еволюційного розвитку організацій бізнесову історію поєднує спільний інтерес до історичного контексту, який дає змогу зрозуміти, як організація розвивалась, і побачити зміни її довгострокової стратегії. Нарешті, приклади з бізнесової історії добре пояснюють процеси конвертації соціального та економічного капіталу (підприємницька філантропія) в економічний капітал.

М. Маклін та ін. бачать великий потенціал у такій взаємодії істориків бізнесу та теоретиків організаційного розвитку, щоб організаційна теорія сприяла ліпшому розумінню й поясненню минулого, а дані історії бізнесу допомогли б удосконалити наявні теоретичні ідеї й за потреби розробити нові.

Внесок і новизна: оновлення фокусу бізнесової історії внаслідок взаємодії з організаційною теорією.

Застосовність в інших дослідженнях: наведення теоретичних та методологічних містків між спорідненими дисциплінами.

Дискусія й висновки.

Аналізовані статті доволі різноманітні з погляду географічного фокуса, теоретичного підходу, стилю та завдань. Чому їх так часто цитують або в чому секрет їхньої популярності? Таблиця 2 подає перелік факторів, що нам видаються важливими. Ми не можемо напевно сказати, що ці риси визначальні для успіху, бо для цього потрібно було б вивчити і статті з меншим імпаکت-фактором. Однак зазначені риси трапляються в більшості аналізованих статей, то дуже ймовірно, що саме вони роблять згадані публікації такими важливими для академічної спільноти.

Таблиця 2. Фактори, що впливають на популярність статей з економічної та бізнесової історії (на основі аналізу десяти найцитованіших статей).

	Бродберрі	Логан	Альфані	Бенгтссон	Боденгорн	Фостер	Кабрас	Вадхвані	Колпан	Маклін
Нова теорія/концепція	+					+		+		
Новий емпіричний матеріал	+			+					+	
Новий метод оброблення емпірики	+	+	+	+	+					
Уточнення уявлень про історичні явище або процес	+	+	+	+	+		+	+	+	
Пояснення аномалій і парадоксів	+		+		+		+			
Узагальнення теорій або підходів						+		+	+	+

Нова теорія/концепція. Пропонування нової теорії або концепції видається важливішим для бізнесової історії, ніж для економічної. Усі статті з економічної історії пояснюють, на які теорії спираються. Однак для економічних істориків, здається, важливіше уточнити зазначені теорії на основі вичерпної емпірики. Наприклад, дані у статті С. Бродберрі та ін. уточнюють теорію «великого розходження» К. Померанца про ступінь регіональних відмінностей історичного економічного розвитку країн Азії та Європи.

Серед проаналізованих статей з бізнесової історії дві експліцитно пропонують нові теорії. Д. Вадхвані та К. Любінські подають «нову історію підприємництва», а В. Фостер і співавтори теоретизують стратегічне використання історії організаціями та їхніми менеджерами. Решта статей з історії бізнесу якщо не пропонують нові, то вплітають наявні приклади в теорії підприємництва та організаційних студій.

Новий емпіричний матеріал або нові методи його оброблення. Усі статті з економічної історії пропонують новий емпіричний матеріал або нові методи оброблення даних, уже введених в науковий обіг. Автори більшості аналізованих статей лівову частку обсягу статей відвели на пояснення принципів збирання та оброблення первісних даних. Очевидно, солідна репрезентативна емпірична база становить один із ключових моментів успіху досліджень з економічної історії. Так, спираючись на вже наявні масиви даних, Е. Бенгтссон та Д. Вальденстрем презентують нову базу даних, що уточнює уявлення про процеси економічної й соціальної нерівності. Кілька досліджень, як-от стаття Т. Логана та Д. Пармана, пропонують новий метод аналізу вже введених в науковий обіг кількісних даних, який дає змогу отримати нову інформацію й уточнити знання про історичний процес.

Важливим напрямком роботи стає зведення даних, що уможливило порівняння в публікації матеріалів, різнорідних за принципами збирання. У статті І. Альфані та Т. Мерфі такий синтез матеріалів уможливив узагальнення про епідемії чуми в довгостроковій і географічно-широкій перспективі.

Важливий урок, який ми здобули з аналізу десяти найцитованих статей, полягає в тому, що недостатньо запропонувати нові дані,

а й треба інтегрувати їх у вже наявний масив. Це важливо, щоби уможливити порівнюваність цих нових даних. Наприклад, Е. Бенгтссон та Д. Вальденстрем пропонують нову базу даних, що уточнює уявлення про процеси економічної та соціальної нерівності. Однак база даних побудована таким чином, щоби вона могла включити й бути включеною в уже наявні набори даних.

Більшість статей із бізнесової історії не містить такої потужної емпірики, яку пропонують статті з економічної історії. Лише статті про турецьку групу Коç і компаративне дослідження про мікропивоварні ґрунтуються на оригінальному матеріалі, зокрема бізнесових архівів, інтерв'ю, корпоративних звітів. Решта статей вдаються або до ілюстративних прикладів (В. Фостер та ін.) або взагалі відсилають читачів до прикладів у роботах інших істориків бізнесу.

Нетеоретичні статті з бізнесової історії також пропонують добрий порівняльний контекст. Наприклад, порівняння тенденцій у мікропивоварінні в США та Британії дало змогу побачити спільне й відмінне між цими країнами та зрозуміти, які трансформації були спричинені змінами в локальному та глобальному контекстах, а які сталися завдяки інноваційним підходам бізнесових організацій. Розглянуті принципи роботи з джерелами та історіографією свідчать, що цінність мають ті дослідження, які пропонують важливі узагальнення, контекстуалізують тенденції розвитку наукового напрямку чи дослідницької проблеми й застосовують порівняльні методи.

Уточнення уявлень про історичне явище або процес. Автори більшості аналізованих статей експліцитні щодо того, як результати їхніх досліджень впливають на усталені уявлення в академічній спільноті. Ці статті не просто подають нову емпірику або описують тенденції в літературі, але ретельно пояснюють, як саме ці нові результати змінюють (або підривають, або уточнюють) наші знання про ті чи ті процеси. Так, Т. Логан та Д. Парман не перші, хто визначив тенденцію до посилення расової сегрегації в США протягом ХХ ст. Однак автори згаданої статті довели, що сегрегація посилилася на всій території США, а не в окремих регіонах країни, як раніше вважали.

Ба більше, їхнє дослідження показує, що немає підстав вважати урбанізацію й великі міграційні рухи «відповідальними» за расову сегрегацію. Автори виявили, що сегрегація в сільській місцевості зростала так само швидко, як і в містах. Прикметно, що дослідники не просто пропонують читачам дані, що свідчать про перелічені уточнення, але й ретельно роз'яснюють читачам, як ці дані уточнюють конвенційні знання про історичні явища.

Пояснення аномалій і парадоксів. Дієвим засобом зацікавити читачів є звернення до відхилень від «норм» та «очікувань» — історичних аномалій і парадоксів. Аномалії проблематизують тексти, допомагають зробити їх критичними, створюють інтригу. Прикладами таких аномалій в аналізованих статтях є абсолютне й відносне падіння багатства Китаю в певний історичний період, після того як приблизно 1000 р. він був найбагатшою країною світу. Або стрімке зростання мікропивоваріння в США та Великій Британії в 1980-х рр. видається «аномальним» на тлі концентрації виробництва в попередні десятиріччя.

Водночас аналізовані статті не просто згадують аномалії, але й пропонують переконливі аргументи до їхнього пояснення. Вони розв'язують парадокси, знаходячи пояснення (І. Кабрас і Ч. Бамфорт), вводячи додаткові дані (С. Бродберрі та ін.), уточнюючи раніше відомі дані й систематизуючи напрацювання попередніх дослідників із конкретної проблеми в порівняльній таблиці (Г. Боденгорн та ін.). Так, Г. Боденгорн та ін. переконливо критикують добір даних для антропометричних досліджень зросту. Якщо зважити на їхню аргументацію, було б логічно далі продовжити цю дискусію і критично проаналізувати інші схожі антропометричні дослідження та дані, на яких вони ґрунтуються.

Узагальнення теорій або підходів. Узагальнювальний огляд літератури з теми чи проблеми, що пропонує нові методологічні підходи, особливо популярний у бізнесовій історії. Може, це спричинено дещо маргіналізованим становищем дисципліни проти економічної історії (крім Північної Америки та Західної Європи). Тому історики бізнесу більше присвячують уваги історичній контекстуалізації та проблемі

трансферу своїх ідей до споріднених економічних дисциплін, зокрема в бізнесові, менеджерські та організаційні студії.

Прикладом є стаття М. Маклін та ін., у якій автори діляться порадами як зробити роботи бізнес-істориків більш релевантними для дослідників поза межами дисципліни. Вони пропонують теми й підходи, які можуть допомогти навести місток із «потужнішою» спільнотою організаційних і бізнесових студій.

Інші методи підвищення переконливості та релевантності. Узагальнювальні таблиці, що подають дані або ідеї в синтезованому вигляді, є в кількох аналізованих статтях. Ідеться, наприклад, про таблиці з переліком найбільш смертельних епідемій доіндустріального світу у статті Г. Альфані та Т. Мерфі (Alfani, Murphy 2017, 316), аналізом концептуальних підходів нової історії підприємництва порівняно з «традиційними» підходами у статті Д. Вадхвані та К. Любінські (Wadhvani, Lubinski 2017, 789-790), а також матриця стратегій використання історичних наративів у статті В. Фостера та ін. (Foster et al. 2017, 1184).

У більшості статей автори експліцитні щодо можливості трансферу їхніх ідей до інших дисциплін. Цей сюжет центральний у статті М. Маклін та ін. — міркування про те, як бути почутими іншими дисциплінами. Автори вважають: щоб бути почутими, спочатку потрібно вислухати, зрозуміти підходи й категоріальний апарат, відшукати проблеми, які бізнесова історія допоможе розв'язати.

Кілька статей спеціально пояснили, як їхні історичні розвідки можуть бути застосовані до проблем сучасності. Г. Альфані та Т. Мерфі додали підрозділ, що порівнює соціальний вплив доіндустріальних епідемій із сучасними (на момент написання статті, тобто 2017 р.). В. Фостер і його співавтори в теоретичній статті роблять припущення про застосування ідей у менеджерських практиках і переконують, що стратегічний підхід до минулого допоможе визначати майбутнє організації.

Нарешті, усі аналізовані статті написані авторськими колективами: мінімум два, максимум п'ять науковців. Часто до цих колективів належать представники різних дисциплін і автори походять із різних

країн, — особливо там, де знання національних контекстів чи мов джерел критичне. Міждисциплінарна та національна строкатість авторських груп може сприяти підвищенню рівня міждисциплінарності досліджень і, як наслідок, зростанню його цінності для суміжних дисциплін.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Accominotti, O., Eichengreen, B. The Mother of All Sudden Stops: Capital Flows and Reversals in E Urope, 1919–32. *The Economic History Review*, vol. 69, iss. 2, 2016, pp. 469-492. DOI: <https://doi.org/10.1111/chr.12128>.

Alfani, G., Murphy, T. E. Plague and Lethal Epidemics in the Pre-Industrial World. *The Journal of economic History*, vol. 77, iss. 1, 2017, pp. 314-343. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0022050717000092>.

Bengtsson, E., Waldenström, D. Capital Shares and Income Inequality: Evidence from the Long Run. *The Journal of Economic History*, vol. 78, iss. 3, 2018, pp. 712-743. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0022050718000347>.

Bodenhorn, H., Guinnane, T. W., and Mroz, T. A. Sample-Selection Biases and the Industrialization Puzzle. *The Journal of Economic History*, vol. 77, iss. 1, 2017, pp. 171-207. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0022050717000031>.

Brankovic, J. Why Rankings Appear Natural (but Aren't). *Business & Society*, vol. 61, iss. 4, 2022, pp. 801-806. DOI: <https://doi.org/10.1177/00076503211015638>.

Broadberry, S., Guan, H., and Daokui Li, D. China, Europe, and the Great Divergence: A Study in Historical National Accounting, 980–1850. *The Journal of Economic History*, vol. 78, iss. 4, 2018, pp. 955-1000. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0022050718000529>.

Cabras, I., Bamforth, C. From Reviving Tradition to Fostering Innovation and Changing Marketing: The Evolution of Micro-Brewing in the Uk and Us, 1980–2012. *Business History*, vol. 58, iss. 5, 2016, pp. 625-646. DOI: <https://doi.org/10.1080/00076791.2015.1027692>.

Colpan, A. M., Jones, G. Business Groups, Entrepreneurship and the Growth of the Koç Group in Turkey. *Business History*, vol. 58, iss. 1, 2016, pp. 69-88. DOI: <https://doi.org/10.1080/00076791.2015.1044521>.

Foster, W. M., et al. The Strategic Use of Historical Narratives: A Theoretical Framework. *Business History*, vol. 59, iss. 8, 2017, pp. 1176-1200. DOI: <https://doi.org/10.1080/00076791.2016.1224234>.

Hiebl, M. R. W. Sample Selection in Systematic Literature Reviews of Management Research. *Organizational Research Methods*, 2021, pp. 1-33. DOI: <https://doi.org/10.1177/1094428120986851>.

Jones, G., van Leeuwen M. H. D., and Broadberry, S. The Future of Economic, Business, and Social History. *Scandinavian Economic History Review*, vol. 60, no. 3, 2012, pp. 225–253.

Logan, T. D, Parman, J. M. The National Rise in Residential Segregation. *The Journal of Economic History*, vol. 77, iss. 1, 2017, pp. 127-170. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0022050717000079>.

Maclean, M., Harvey, C., and Clegg, S. R. Organization Theory in Business and Management History: Present Status and Future Prospects. *Business History Review*, vol. 91, iss. 3, 2017, pp. 457-481. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0007680517001027>.

Wadhvani, R. D., Lubinski, C. Reinventing Entrepreneurial History. *Business History Review*, vol. 91, iss. 4, 2017, pp. 767-799. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0007680517001374>.

Volodymyr Kulikov

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: kulikov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8759-0650>

Iryna Skubii

Candidate of History

Queen's University

49 Bader Lane, Watson Hall 212, Kingston ON K7L 3N6, Canada

Email: irynaskubii@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9349-8933>

RECENT TRENDS IN ECONOMIC AND BUSINESS HISTORY: THE ANALYSIS OF THE MOST IMPACTFUL ARTICLES PUBLISHED FROM 2016 TO 2020

The article aims to analyse recent trends in economic and business history from 2016 to 2020 and identify the factors determining the impact of the research articles. The authors analysed

the ten most cited articles published in prestigious international peer-reviewed journals on economic and business history. They summarize the content of every article and explain its contribution to the field. The article defines efficient theoretical instruments for studies in the field of economic and business history. The observations can be useful to researchers concerned about the impact of their publications and those interested in the dynamics of the field. The synthesis of the observations revealed the following most important factors determining the impact of research articles. The proposal of a new theory or concept certainly raises the interest of the academic community. A new representative empirical material is crucial to increase the level of citations in the field of economic history. Alternatively, a good strategy is to present a new efficient method for the analysis of existing datasets. Explicit explanation of how the new data and methods specify conventional perceptions about historical events and processes increases the popularity of publications. An effective way to raise the interest of the readers is to look at the deviations from the “norms” — historical anomalies and paradoxes. A critical synthetic review of the literature on a topic or a problem is usually appreciated by the community of economic historians, but it is especially popular in journals on business history. The final part of the article offers observations on the disciplinary and national diversity of author teams. It concludes that such diversity results in the multidisciplinary character of the studies and increases their value for the sister disciplines.

Keywords: economic history, business history, impact-factor, theory of history, history of entrepreneurship.

Текст надійшов до редакції 28.05.2022.

The text was received by the editors 28.05.2022.

Текст затверджено до друку 27.06.2022.

The text is recommended for printing 27.06.2022.

IN MEMORIAM

Оксана Ручинська

кандидатка історичних наук, доцентка

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: o.a.ruchynska@karazin.ua

ORCID: 0000-0002-6776-1598

СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТІ ГОЧІ РЕВАЗОВИЧА ЦЕЦХЛАДЗЕ

11 вересня 2022 року, трохи не добравши 60, пішов із життя Гоца Рєвазович Цєцхладзе — відомий історик-антикознавець, класичний археолог, редактор наукових видань, людина неабиякого організаційного таланту, особистість з великої літери. Сучасні енциклопедії визначають його як британського археолога грузинського походження. Він викладав курси з античної історії та археології у Лондонському університеті (Royal Holloway and Bedford College), був запрошений на місце професора класичної археології в Університет Мельбурна (Австралія).

В останні роки професор Г. Р. Цєцхладзе читав лекції в Оксфордському університеті (Linacre College), у Ноттінгемському університеті (Великобританія), у Міжнародному Грецькому Університеті (Салоніки, Греція), Бухарестському університеті (Румунія).

Як цитувати: Ручинська, О. Світлій пам'яті Гоці Рєвазовича Цєцхладзе. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 61, 2022, с. 269-275.

How to cite: Ruchynska, O. In memory of Gocha Revazovich Tsetskhladze. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 61, 2022, pp. 269-275. (In Ukrainian)

У 2009 році Г. Р. Цецхладзе очолив центрально-анатолійську археологічну експедицію в Пессінунті (територія сучасної Турецької Республіки). Крім того він брав активну участь в археологічних розкопках у Півчварі, Цихідзірі/Бовокваті та Мцхеті, у Херсонесі, Патреї, Фанагорії.

Рис. 1. Проф. Гоча Р. Цецхладзе, Більськ,
Полтавська область, Україна.

Головним напрямком його досліджень була Велика грецька колонізація VIII–VI ст. до н. е., в якому він перед усім головну увагу приділяв Причорноморському регіону. Пізніше його студії розширилися до вивчення колонізаційних процесів в загальних межах Середземноморського та Причорноморського регіонів. Всього його науковий доробок складає більше 300 наукових досліджень, включаючи монографії, статті, матеріали конференцій (список найважливіших публікацій Г. Р. Цецхладзе до 2012 р. див: Aristeas, 2012). В багатьох дослідженнях, в тому числі і в останніх, Г. Р. Цецхладзе звертав

особливу увагу на поліетнічний характер населення в Понтійському регіоні, розглядав різні моделі політичних, соціальних і культурних взаємовідносин греків та місцевого населення (Tsetskhladze, 2021), вплив на ці взаємовідносини ахеменідського фактора (Tsetskhladze, 2018, 2022).

Професор Г. Р. Цецхладзе захопився вивченням грецької колонізації ще у шкільні роки, коли жив зі своєю сім'єю в Грузії. Першими спробами в археології була його участь в експедиції, яка досліджувала давньоколхідський могильник V ст. до н. е. у Півчварі (керівник А. Ю. Кахідзе). У 1983 р. він вступив на історичний факультет Харківського університету (на той час Харківського державного університету імені А. М. Горького). Під час навчання Г. Р. Цецхладзе спеціалізувався по кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків, його науковим керівником був відомий антикознавець професор В. І. Кадєєв. Під його керівництвом у 1988 р. Г. Р. Цецхладзе захистив дипломну роботу «Колхіда і Причорноморські міста у VI–I ст. до н. е.» (Sorochan, 2008). В роки навчання у Харківському університеті Г. Р. Цецхладзе отримав багатий досвід польової археології, оскільки брав активну участь у роботі Херсонеської археологічної експедиції університету. Саме в цей час він очолював студентське наукове життя на кафедрі і в нього прокинувся талант організатора студентських наукових конференцій. Шанобливе ставлення до своєї Alma Mater він проніс крізь все життя. Займаючись науковою, викладацькою діяльністю в кращих університетах Європи і світу, він все одно намагався підтримувати зв'язки з Харківським університетом. Так було у середині складних 1990-х років, і у березні 2020 року, коли перед широким розповсюдженням Covid-19, проф. Г. Р. Цецхладзе разом із проф. Дж. Харгрейвом завітали до кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, де повинна була відбутися лекція Гочі Рєвазовича, спрямована на широку аудиторію студентів і колег. Нажаль, лекція через складні епідемічні умови не відбулась, але зустріч із членами кафедри була дуже широкою і відвертою.

Рис. 2. Проф. Гоча Р. Цецхладзе, проф. Джеймс Харгрейв та члени кафедри історії стародавнього світу і середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна (13 березня 2020 р.).

По закінченні Харківського університету Г. Р. Цецхладзе деякий час працював у відділі археології та давньої історії Батумського науково-дослідного інституту і майже одразу вступив до аспірантури Інституту археології РАН (науковий керівник — відомий вчений-еллініст Г. А. Кошеленко). За стипендією фонда Сороса Г. Р. Цецхладзе отримав можливість навчатись в Оксфордському коледжі Белліол, ставши учнем сера Джона Бордмана, видатного вченого, археолога, фахівця в галузі античного мистецтва та матеріальної культури Давньої Греції. Під його керівництвом у 1998 р. в Оксфорді Г. Р. Цецхладзе захистив свою другу дисертацію (PhD in Classical Archaeology) за темою «Cultural History of Colchis (6th-2nd Centuries BC)». З цього моменту майже все своє життя він присвятив не лише вивченню спадщини давньогрецької цивілізації в Понтійському регіоні, але й використовував усі можливі заходи, аби поєднати вчених Східної і Зхідної Європи, які досліджували різні регіони античного Чорноморського басейну. Він стає організатором багатьох міжнародних конференцій, готує

огляди і рецензії на роботи колег-археологів, антикознавців зі Східної Європи, що дає, таким чином, європейській спільноті можливість познайомитися з результатами їх досліджень. Він починає видавати журнал «Ancient West & East», мета якого полягає у вивченні античної цивілізації разом із варварськими народами, які жили на її периферії як на сході, так і на заході греко-римського мікрокосму. Завдяки його зусиллям та таланту дослідники з різних країн Європи об'єдналися на Понтійському конгресі, велике значення в якому мають результати досліджень східноєвропейських вчених. Ми повинні завдячувати професору Г. Р. Цецхладзе за ідею створення спільноти дослідників, які займаються античним Причорномор'ям та Середземномор'ям як єдиним регіоном. Перший такий конгрес відбувся у 1997 р. у Варні — «Greeks and Romans in the Black Sea and the Importance of the Pontic Region for the Graeco-Roman World». Крайній VII Конгрес — «The Black Sea: Hub of Peoples and Cultures (8th Century BC – 5th/6th Century AD)», який довгий час відкладався, спочатку через Covid-19, потім через смерть проф. А. Аврама (вшановуванню його пам'яті було присвячено VII Понтійський конгрес) (Tsetskhladze, 2022a), все ж таки відбувся 26-30 вересня 2022 року в Салоніках. На ньому повинна була відбутися презентація колективної збірки, присвяченої 30-річному ювілею перебування Г. Р. Цецхладзе в Європі та його внеску в об'єднання вчених Європейського Заходу та Сходу. На жаль, ювілейна збірка перетворилася на вшановування пам'яті професора Гочі Ревазовича Цецхладзе (Boardman J., Hargrave J, Avram A. (†), 2022). Пам'ять про цього видатного вченого, і про світлу і добру людину залишиться назавжди!

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Boardman J., Hargrave J, Avram A. (†) (eds.). *Connecting the Ancient West and East*. Studies presented to prof. Gocha R. Tsetskhladze. Vol.1-2, Leuven, Paris, Bristol, 2022.

Podossinov, A. V. К 50-летию Гочи Ревазовича Тсетскхладзе. *Aristeas*, т. 6, 2012, с. 271-277. (In Russian)

Подосинов, А. В. К 50-летию Гочи Ревазовича Цецхладзе. *Аристей*, т. 6, 2012, с. 271-277.

Šorochan, S. B. *Kafedra istorii drevnego mira i srednich vekov Kharkovskogo natsionalnogo universiteta imeni V. N. Karazina. K 30-letiu*. Kharkiv, 2008. (In Russian)

Сорочан, С. Б. *Кафедра истории древнего мира и средних веков Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. К 30-летию*. Харьков, 2008.

Seventh International Congress on Black Sea Antiquities. *The Black Sea: Hub of Peoples and Cultures (8th Century BC – 5th/6th Century AD), Dedicated to the Memory of Prof. Alexandru Avram, Thessaloniki, 26-30 September 2022, The international Hellenic University*, in: Tsetskhladze, G. R. (ed.). Abstracts of papers. Thessaloniki, 2022a.

Tsetskhladze, G. R. Classical Archaeology of the Pontus in the Archaic Period. Some Current Problems and Prospective Solutions, in: Colombi, C., Parisi, V., Dally, O., Guggisberg, M. A. (eds.). *Comparing Greek Colonies. Mobility and Settlement Consolidation from Southern Italy to the Black Sea (8th-6th Century BC). Proceedings of the International Conference (Rome, 7-9.11.2018)*. Berlin, Boston, 2022, pp. 522-564.

Tsetskhladze, G. Darius Crossing the Sea: The Achaemenid Factor in the Bosphoran Kingdom, in: *Istoria antichnogo mira I srednevekov"ia v universitetakh Ukrainy. K 40-letiu kafedry istorii drevnego mira I srednikh vekov KhNU imeni V. N. Karazina. Tezisy dokladov Mezhdunarodnoi nauchnoi konferencii (Kharkov, 25-26 oktabria 2018)*. Kharkov, 2018, s. 71-76. (In English)

Tsetskhladze, G. Darius Crossing the Sea: The Achaemenid Factor in the Bosphoran Kingdom, В сб.: *История античного мира и средневековья в университетах Украины. К 40-летию кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразина. Тезисы докладов Международной научной конференции (Харьков, 25–26 октября 2018 г.)*. Харьков, 2018, с. 71-76.

Tsetskhladze, G. R. Greeks, Locals and Others Around the Black Sea and its interland. Recent Developments, in: Tsetskhladze, G. R., Avram, A., Hargrave, J. (eds.). *The anubian Lands between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th Century BC–10th Century AD). Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities, Belgrade, 17–21 September 2013*. Oxford, 2015, pp. 11-42.

Tsetskhladze, G. R. Pontic Greeks and Locals: Subterranean Dwellings Once Again Pontic Greeks and Locals: Subterranean Dwellings Once Again, in: Manoledakis, M. (ed.). *Peoples in the Black Sea Region from the Archaic to the Roman Period: Proceedings of the 3rd International Workshop on the Black Sea in Antiquity held in Thessaloniki, 21-23 September 2018*. Oxford, 2021, pp. 149-184.

Oksana Ruchynska

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: o.a.ruchynska@karazin.ua

ORCID: 0000-0002-6776-1598

**IN MEMORY
OF GOCHA REVAZOVICH TSETSKHLADZE**

Текст надійшов до редакції 15.09.2022.

The text was received by the editors 15.09.2022.

Текст затверджено до друку 16.09.2022.

The text is recommended for printing 16.09.2022.

**ΧΡΟΝΙΚΑ
ΤΑ ΙΝΦΟΡΜΑΤΑ**

ХРОНІКА ПОДІЙ НА ІСТОРИЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТІ ЗА 2021 РІК

17 січня наукова громадськість відзначила 100-річчя від дня народження доктора історичних наук, заслуженого професора ХНУ імені В. Н. Каразіна, Почесного громадянина м. Харкова Б. А. Шрамка (1921–2012 рр.).

21 січня доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська взяла участь у міжнародному онлайн воркшопі «The Archeology of Play and Games» в університеті Фрібура (UNIFR) (Швейцарія), на якому виступила з доповіддю «Board Games in Tauric Chersonese in Roman Times».

22 січня директорка Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, доц. І. Б. Шрамко була нагороджена «Золотою медаллю В. Н. Каразіна».

23 січня відбулася презентація історичного факультету під час онлайн-марафону «Відкрий для себе Каразінський».

27 січня у ДНУ імені Олеся Гончара відбувся захист кандидатської дисертації аспіранта кафедри нової та новітньої історії Я. І. Шкабури. Тема дисертації: «Франція в соціально-політичній та дипломатичній діяльності Х. Раковського (1891–1927 рр.)».

29 січня до 216-ї річниці відкриття Харківського університету в Музеї історії ХНУ імені В. Н. Каразіна було презентовано виставку «Математичне сузір'я Каразінського».

2 лютого студентка 3 курсу історичного факультету В. Кабаргіна стала переможницею Всеукраїнського конкурсу наукових, науково-дослідницьких проектів студентів, аспірантів «Зберігаючи пам'ять про Голокост» і посіла II місце (науковий керівник — старший викладач Є. Ю. Захарченко). Конкурс було проведено Меморіальним центром Голокосту «Бабин Яр» спільно з Міністерством освіти і науки України.

11 лютого

Відбулася презентація другого видання довідника «Вкарбовані в літопис науки» (головний редактор В. С. Бакіров, укладачі: О. І. Вовк, А. В. Григор'єв, С. М. Куделко).

В онлайн-форматі відбувся майстер-клас для учасників віртуальної краєзнавчої експедиції учнівської молоді «Мій Харків — моя Батьківщина».

17 лютого професор М. Г. Станчев взяв участь в онлайн-конференції «Възрожденски разкази» в Софії (Болгарія), присвячені пам'яті академіка

К. Косева (1937–2020 рр.), що була організована Інститутом історичних досліджень Болгарської академії наук.

2 березня професор М. Г. Станчев взяв участь в онлайн-конференції «Бессарабія і визвольна боротьба болгарського народу (1877–1878 рр.)» (м. Кишинів), на якій виступив з пленарною доповіддю «Болгарський офіцерський корпус Бессарабії в новій Болгарії (1878–1944) рр.».

12 березня Канадський інститут українських студій (КІУС) Альбертського університету в партнерстві з ХНУ імені В. Н. Каразіна розпочали науковий проєкт «Культурна мозаїка міста», який присвячено дослідженню культурного розмаїття міст і практик мультикультуралізму в Україні. Куратор проєкту від ХНУ імені В. Н. Каразіна — професор С. І. Посохов.

25 березня на історичному факультеті відбулися «ХІІ Луньовські читання». Тема конференції: «Музейні будівлі та навколomuзейний простір».

26 березня

Доцентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська взяла участь у міжнародному онлайн-воркшопі «The Archeology of Play and Games II» в Університеті Фрібура (UNIFR) (Швейцарія).

Доцент кафедри нової та новітньої історії О. І. Тумаков взяв участь в ІV Всеукраїнській науково-методичній конференції з міжнародною участю «Питання сходознавства в Україні» (м. Харків).

29 березня Учена рада ХНУ імені В. Н. Каразіна одногосно підтримала пропозицію історичного факультету щодо присвоєння почесного звання «Заслужений викладач Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна» професору кафедри історіографії, джерелознавства та археології С. М. Куделку.

31 березня в ХНУ імені В. Н. Каразіна в онлайн-форматі відбулися Х міжнародні Дриновські читання «Балкани в міжнародних відносинах: від Пізньої античності до епохи глобалізації», організаторами яких стала кафедра нової та новітньої історії та Центр болгаристики і балканських досліджень імені М. Дринова.

6 квітня в межах міжнародного проєкту «Скляні вироби Лісостепової Скіфії» було підписано договір про співробітництво з Туринським університетом (Італія). Керівник проєкту від ХНУ імені В. Н. Каразіна — доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології, директорка Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна І. Б. Шрамко.

9 квітня в ХНУ імені В. Н. Каразіна відбулося вручення сертифікатів викладачам історичного факультету — В. Ю. Іващенко та С. М. Куделку за дистанційні курси

«Спеціальні історичні дисципліни» та «Красназвча навчально-виробнича практика» (підготовлений у співавторстві із заступницею директора Центру красназвства імені академіка П. Т. Тронька О. І. Вовк).

12-16 квітня у межах програми академічної мобільності Erasmus+ відбувся візит старшого викладача кафедри історіографії, джерелознавства та археології Є. С. Рачкова до Університету Фатіха Султана Мехмеда в Стамбулі (Туреччина).

14 квітня відбувся міжкафедральний онлайн-колоквиум молодих учених з історичної урбаністики «Жити у місті: трансформація просторів і стилів життя. Від античності до сучасності». Модератор колоквиуму — старша викладачка кафедри історії України С. В. Нижнікова.

15 квітня в ХНУ імені В. Н. Каразіна з нагоди Дня італійських наукових досліджень у світі в онлайн-форматі відбулася IV Італійсько-українська наукова зустріч «Україна-Італія: археологія і формування просторів історичної пам'яті». Захід організовано за ініціативою ХНУ імені В. Н. Каразіна та Університету Кампанії Луїджі Ванвітеллі (Італія), під патронатом Посольства Італії в Україні та Італійського інституту культури в Києві.

19-21 квітня відбулась XXV наукова конференція «Слобожанські читання», організована Харківським обласним управлінням культури. З доповіддю «Нововиявлені та втрачені археологічні пам'ятки міста Харків та його околиць» на конференції виступив старший науковий співробітник Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна К. Ю. Пеляшенко.

20 квітня відбувся науковий семінар молодих вчених кафедри історії стародавнього світу та середніх віків «Війни та військові протистояння у контексті античної та середньовічної епох». Тоді ж було проведено і круглий стіл «Репрезентація античних армій у комп'ютерних іграх та кіно».

23 квітня в онлайн-форматі відбулася 74-та Міжнародна конференція молодих учених «Каразінські читання».

26 квітня

До 35-х роковин Чорнобильської катастрофи Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна за підтримки Університетської медіастудії презентував відеопроєкт, присвячений співробітникам Каразінського університету — ліквідаторам наслідків аварії на Чорнобильській АЕС.

До 35-х роковин Чорнобильської катастрофи відбувся науковий семінар кафедри історії України за участі доцентки НТУ «ХПІ» С. С. Телухи «Малі оповіді про Чорнобиль» (онлайн).

29 квітня відбувся науковий семінар кафедри історії України за участі професора гуманітарного факультету Українського католицького університету (м. Львів) О. Зайцева. Тема його доповіді: «Дон Кіхот націоналізму: «вістниківський» період Дмитра Донцова». Під час семінару відбулася презентація книги О. Зайцева «Націоналіст у добі фашизму. Львівський період Дмитра Донцова: 1922–1939 роки. Начерк інтелектуальної біографії».

10 травня старший викладач кафедри історії України С. Ю. Захарченко взяв участь у Міжнародній робітні «Як викладати багатоетнічну і транснаціональну історію: Україна», яку організували кафедра історії та програма єврейських студій Українського католицького університету, Центр урядування та культури у Європі Санкт-Галленського університету (Швейцарія) та Центр міської історії Центрально-Східної Європи у Львові.

12 травня

Відбулася презентація книги кандидата історичних наук, доцента кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. П. Мартем'янова «Ветерани римської армії. Магістрати та жреці у Нижній Мезії». Книга стала останньою працею, яка вийшла друком вже після смерті науковця. Окремий розділ видання містить спогади про вченого, його інтерв'ю та деякі документи.

У ДНУ імені Олеся Гончара відбувся захист кандидатської дисертації аспірантки кафедри нової та новітньої історії М. Л. Крютченко «Громадсько-політична, дипломатична та державницька діяльність Драгана Цанкова».

14-15 травня відбувся завершальний Міжнародний науковий семінар «У пошуках обличчя міста: практики саморепрезентації багатонаціональних міст України в індустріальну та постіндустріальну добу» у межах наукового проекту «CityFace: Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу» (<https://cityface.org.ua/>). Участь у семінарі взяли більше 50 дослідниць і дослідників із вищих навчальних закладів Харкова, Дніпра, Одеси, Вінниці, Запоріжжя, Києва, Бердянська, Острога та закордону (Швейцарія). Дискутантами стали фахівці з України, Німеччини та Польщі. Робота семінару відбувалася в межах п'яти панелей: «Урбаністика: нові обрії», «Місто метафоричне», «Місто персоніфіковане», «Місто символічне» та «Місто вернакулярне».

15 травня відбувся XIV міський турнір юних істориків. Головою журі турніру став професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології С. М. Куделко. До складу журі також увійшла доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Г. Павлова.

17 травня в межах Програми інтернаціоналізації освіти Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна професор Університету Марії Кюри-Скłodовської (м. Люблін, Республіка Польща) Артур Горак прочитав лекцію

для студентів історичного факультету на тему: «Система діловодства в системі європейських держав XIX – початку XX ст.».

18 травня

У Музеї археології ХНУ імені В. Н. Каразіна відбулося урочисте відкриття виставки, присвяченої 100-річчю від дня народження видатного українського археолога Б. А. Шрамка «Археологія як сенс життя», а також відбулася презентація колективної монографії «Б. А. Шрамко: сторінки біографії, підсумки досліджень, спогади про вченого».

За ініціативи кафедри історіографії, джерелознавства та археології та на підставі рішенням Вченої ради університету на історичному факультеті відбулось урочисте відкриття меморіальної аудиторії імені Б. А. Шрамка (ауд.5-54).

19 травня з нагоди Дня музеїв в Музеї історії ХНУ імені В. Н. Каразіна було організовано онлайн семінар з обговорення проблем і перспектив колоризації старих фото за участю колег з НДІ мікрографії, музеїв закладів вищої освіти Харкова, музею «Садиба О. М. Іваницького», професійних фотографів, професорів, викладачів та студентів університету.

20 травня відбувся науковий семінар кафедри історії України «Мішани VS шляхта на руських землях Корони Польської в XV – першій половині XVII століття». Під час заходу відбулася презентація книги Т. Гошко — професорки кафедри історії гуманітарного факультету Українського католицького університету (м. Львів) — «Антропологія міст і міського права на руських землях у XIV – XVII».

24-28 травня в межах програми міжнародного академічного обміну Erasmus+ на історичному факультеті тривав візит директора Центру рукописів Університету Фатіха Султана Мехмеда в Стамбулі (Туреччина) доктора Самі Арслана.

26-27 травня

Доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології, І. Б. Шрамко виступила з доповіддю «Дослідження некрополю Скоробір Каразинським університетом у 2020 році» на XXXVI міжнародній конференції «Археологічні дослідження Східної Польщі, Західної Білорусі та України» (онлайн), що була організована Інститутом археології Університету Марії Кюрі-Скłodовської (м. Люблін, Республіка Польща).

Відбулася міжнародна онлайн-конференція «Кирило-Методіївські читання», присвячена 175-річчю харківської болгаристики. Конференція була організована кафедрою нової та новітньої історії та Центром болгаристики і балканських досліджень імені М. Дринова.

28 травня на історичному факультеті відбулася презентація книги спогадів доцента-консультанта кафедри історії України М. З. Бердути «Сторінки мого життя. Спогади і роздуми».

10 червня за участі викладачів кафедри історіографії, джерелознавства та археології було проведено III Міжнародний круглий стіл «Інформатизація архівної справи: архівні інформаційні ресурси у динамічному розвитку цифрового середовища та задоволенні потреб користувачів (до Міжнародного тижня архівів)». Головним організатором заходу був Центральний державний науково-технічний архів України (ЦДНТА України).

11 червня відбулося нагородження переможців районного етапу конкурсу «Молода людина року» у 2021 р. Переможницею в номінації «Студенти (курсанти) закладів вищої освіти III – IV рівня акредитації» стала студентка 4 курсу історичного факультету В. Сабадаш.

18 червня на історичному факультеті ХНУ імені В. Н. Каразіна у межах реалізації проєкту Жана Моне модуль «Інфраструктура, яка об'єднала Європу: історія, сучасний стан та погляд у майбутнє» відбувся міжнародний онлайн круглий стіл «Інфраструктура як чинник модернізації Центрально-Східної Європи у “довгому XIX столітті”». Захід проводився спільно з Болгарською академією наук, Інститутом вивчення Центрально-Східної Європи в Києві, Центром болгаристики і балканських досліджень імені М. Дринова ХНУ імені В. Н. Каразіна.

23-25 червня на міжнародній науковій конференції «Вісімнадцяте століття: українська і глобальна перспектива» виступила з доповіддю «“Революція читання” на теренах Гетьманщини та Слобожанщини в другій половині XVIII – на початку XIX століття» докторка історичних наук, професорка кафедри історії України Л. Ю. Посохова. Також вона була головою секцій «Музика, театр і живопис» та «Церква та інтелектуальні рухи XVIII століття». Конференція була організована кафедрою історії Українського Католицького Університету у співпраці з Українським товариством з дослідження XVIII ст., Центром українських історичних досліджень імені Петра Ячика Канадського інституту українських студій та Інститутом Вірса австрійських і центральноєвропейських студій Альбертського університету.

24-26 червня доцент кафедри історії України Р. Г. Любавський та старший викладач кафедри історіографії, джерелознавства та археології Є. С. Рачков взяли участь у Міжнародній науковій конференції «Радянське “я” і радянське “ми”: між ідеологією і реальністю» (онлайн). Основним організатором конференції була кафедра історії Національного університету «Києво-Могилянська академія». Форум було організовано за підтримки Канадського інституту українських студій.

25 червня відбувся конкурс наукових робіт молодих учених на здобуття Премії імені Б. А. Шрамка, яка була заснована випускником історичного факультету В. Прийменко. Переможцями конкурсу стали: I місце — студентка 3 курсу П. С. Павлюкова; II місце — студентка 4 курсу А. С. Аргунова; студентка 4 курсу І. А. Трофименко; III місце — студентка 4 курсу С. О. Ткачук, студентка 4 курсу І. С. Сергієнко і студент 4 курсу М. О. Перегон.

25-27 червня професор М. Г. Станчев взяв участь у міжнародній конференції «Народна дипломатія як фактор розвитку діалогу, розширення міжнародних соціально-економічних відносин, зміцнення безпеки та миру на Землі» (м. Софія), організованої Болгарською академією наук і Фондом «Слов'яни».

25 червня – 15 липня на історичному факультеті тривала краєзнавча навчально-виробнича практика. Керівниками краєзнавчої практики виступили професор С. М. Куделко та професор В. М. Духопельников. Базою практики, як і раніше, став університетський Центр краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька (керівник бази практики — заступниця директора центру О. І. Вовк).

29 червня доценту кафедри історії Східної Європи П. В. Єремєєву було присвоєне вчене звання «доцент».

Упродовж червня-серпня студенти 1 курсу історичного факультету проходили навчальну археологічну практику на базі експедиції у с. Верхній Салтів Чугуївського району Харківської області, с. Більськ Полтавського району Полтавської області, с. Війтенки Богодухівського району Харківської області, а також дистанційно на базі Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна.

2 липня старший викладач кафедри історії України Є. Ю. Захарченко взяв участь у Міжнародній науковій конференції «Історична політика та історична пам'ять: Україна та країни ЦСЄ», що була організована Інститутом історії України НАНУ та Житомирським державним університетом імені Івана Франка.

5-9 липня студенти факультету В. Сабадаш та С. Чегринець, що спеціалізуються на кафедрі історії України, взяли участь у Літній архівній школі, серед організаторів якої були Центр досліджень визвольного руху, історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка та галузевий архів Служби безпеки України.

5-12 липня викладачі кафедри історії України — старший викладач Є. Ю. Захарченко та доцент Р. Г. Любавський — взяли участь у «Літній школі зі студій Голокосту». Організаторами заходу були Центр перспективних досліджень Голокосту імені Джека Джозефа і Мортон Манделя Меморіального Музею Голокосту США (м. Вашингтон), КНУ імені Тараса Шевченка, Український Центр із вивчення історії Голокосту.

12-13 липня старший викладач кафедри історії України Є. Ю. Захарченко взяв участь у міжнародному науково-педагогічному семінарі «Аушвіц — історія і символіка», що був організований Інститутом «Ткума» спільно з Міжнародним центром освіти про Аушвіц та Голокост Державного музею Аушвіц-Біркенау (Республіка Польща).

3-8 серпня доцент кафедри історії Східної Європи П. В. Єремєєв взяв участь у 10-му Всесвітньому віртуальному конгресі Міжнародної ради центрально- та східноєвропейських студій (ICCEES 10th World Congress), де виступив із доповіддю «Religious Dimensions of the Images of Ukrainian Lands in Russian Historical Narratives (the First Half of the 19th Century)».

14-15 серпня на Більському городищі відбувся етнофестиваль «Гелон-фест», організований Історико-культурним заповідником Більськ. У підготовці і проведенні заходу взяли участь члени Скіфської археологічної експедиції ХНУ імені В. Н. Каразіна. Під час фестивалю відбулася презентація археологічних об'єктів та знахідок за підсумками роботи експедиції, а також урочиста посвята студентів-першокурсників в археологи.

26 серпня докторка історичних наук, професорка кафедри історії України Л. Ю. Посохова взяла участь у роботі журі Міжнародної премії імені Івана Франка.

10 вересня на історичному факультеті ХНУ імені В. Н. Каразіна відбулася публічна лекція Тіни Полек з антропології міста — бізнес-антропологині в компанії «Innovacs», співзасновниці ГО «Центр прикладної антропології», членкині Європейської Асоціації Соціальних Антропологів (European Association of Social Anthropologists).

13 вересня на історичному факультеті відбувся семінар «Історія України та хліб з маслом: монетизація hard і soft skills у XXI ст.». У межах цього заходу випускник кафедри історії України В. Волинський розповів про актуальні історичні студії, зокрема у галузі генеалогічних досліджень.

15 вересня

Урочистим засіданням на факультеті відзначили 70-річчя професора кафедри історіографії, джерелознавства та археології, Заслуженого викладача ХНУ імені В. Н. Каразіна, Почесного громадянина міста Харкова С. М. Куделка. До ювілею була опублікована книга, яка містить спогади, нариси та бібліографію праць ювіляра (Куделко С. М. Спілкування з минулим / укл. О. І. Вовк, О. Г. Павлова. Харків, 2021).

На базі Германо-слов'янської археологічної експедиції відбувся семінар «Археологія в культурному вихованні школярів», в якому взяли участь вчителі історії шкіл Валківщині. Він був організований керівниками експедиції і Центром

туризму та екскурсій учнівської молоді (сmt Ков'яги). Головною темою семінару стала участь школярів Валківщини в дослідженнях експедиції та популяризація археологічної спадщини серед учнів.

У Музеї історії ХНУ імені В. Н. Каразіна відбулася презентація виставки «Студентські документи кінця XIX – початку XXI ст.».

17 вересня відбулася Міжнародна наукова конференція «30 років. Як ми пишемо і творимо історію сучасної України». У конференції взяли участь науковці з Харкова, Києва, Вінниці, Житомира, Рівного, Дніпра, а також Німеччини, США, Польщі, Нової Зеландії, Хорватії.

18 вересня Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна долучився до проведення загальноміського заходу «Ніч науки». У межах акції музей відвідало близько 400 гостей.

22-26 вересня

На історичному факультеті ХНУ імені В. Н. Каразіна в межах міжнародного академічного обміну Erasmus+ відбувся цикл лекцій та занять наукової співробітниці Університету імені Фрідріха-Александра міст Ерлангена-Нюрнберга (ФРН) Ольги Малінової-Тзіафети. На базі Начальної лабораторії історичної інформатики в межах міжнародного академічного обміну Erasmus+ відбулось стажування наукового співробітника Університету імені Фрідріха-Александра міст Ерлангена-Нюрнберга (ФРН) Георгіоса Тзіафети.

27 вересня на засіданні Вченої ради Каразінського університету професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології С. М. Куделко був нагороджений грамотою та відзнакою «За служіння Каразінському університету».

28 вересня на історичному факультеті відбувся другий семінар на тему «Історія України та хліб з маслом: монетизація hard & soft skills у XXI ст.». Запрошеною спікеркою виступила Ольга Симоненко, випускниця 2009 р., генеалогиня, підприємниця, режисерка, яка в межах реалізації проекту «Indie Lab» стала авторкою власного фільму.

28 вересня професора кафедри історіографії, джерелознавства та археології С. М. Куделка нагороджено Подякою Харківської міської ради з нагоди Дня туризму.

29 вересня з нагоди Дня працівників освіти доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Д. Каплін був нагороджений подякою Харківської міської ради.

30 вересня на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології відбулася зустріч з делегацією Республіки Казахстан у складі радника Посольства Республіки Казахстан в Україні К. К. Карбозіна, Почесного Консула Республіки Казахстан в Харкові Е. Наджафлі, радниці консула С. Рішко, істориків А. І. Ісіна та Д. Ж. Жандильдіна.

1 жовтня в Музеї історії університету відбулася зустріч з членами американської делегації на чолі з Тимчасово повіреною у справах США Крістіною Квін, в межах програми їхнього візиту до ХНУ імені В. Н. Каразіна.

4-6 жовтня студентки кафедри історії України Ю. Єременко (3 курс, науковий керівник — старший викладач Р. Г. Любавський) та В. Кабаргіна (4 курс, науковий керівник — старший викладач Є. Ю. Захарченко) взяли участь у фіналі XVIII Міжнародного конкурсу творчих робіт учнів, студентів, аспірантів та вчителів «Уроки війни та Голокосту — уроки толерантності», організованого Міністерством освіти і науки України, Українським інститутом вивчення Голокосту «Ткума», Музеєм «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» на честь 80-х роковин трагедії у Бабиному Яру.

4-8 жовтня в межах програми академічної мобільності Еразмус+ відбувся візит старшого викладача кафедри історіографії, джерелознавства та археології Є. С. Рачкова до Інституту історії Університету Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін, Республіка Польща).

5-6 жовтня професор М. Г. Станчев виступив з доповіддю «Переселення болгар на Далекий Схід (наприкінці XIX – на початку XX століть)» на міжнародній онлайн-конференції «Болгари Урала і Сибіру», організованій Інститутом етнології та фольклористики Болгарської академії наук.

7 жовтня старший викладач кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ імені В. Н. Каразіна Є. С. Рачков виступив з доповіддю «Символи та емблеми університетів України» на засіданні Люблінського відділу Польського геральдичного товариства (м. Люблін, Республіка Польща).

8-9 жовтня у Міжнародній науковій конференції «Імперії і варвари» взяли участь співробітники історичного факультету та Навчально-дослідницької лабораторії Герmano-Слов'янської археологічної експедиції: професор М. В. Любичев (спільно з німецькою колегою Ердмуте Шульце) з доповіддю «Групові поховання на могильниках культури Черняхів / Синтана-де-Муреш»; В. Гогунська і В. Руснак з доповіддю «Методи дослідження зруйнованих поховань і досвід реконструкції процесу руйнування на могильниках черняхівської культури (поховання 260 могильника Війтенки)»; та аспірант історичного факультету В. Щепаченко з доповіддю «Скляний посуд археологічного комплексу

пізньоримського часу – початку часу Великого переселення народів Війтенки: технологічний аспект».

9 жовтня проф. С. М. Куделка нагороджено орденом Нестора-літописця III ст. УПЦ.

10 жовтня студентка 4 курсу історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна В. Кабаргіна стала учасницею стипендіальної програми «Sur-Place 2021/22» Фонду Конрада Аденауера в Україні серед студентів східноукраїнських університетів.

11 жовтня доц. кафедри історіографії джерелознавства та археології О. Г. Павлова стала членкинею Харківської організації Спільки художників України.

12 жовтня студентці 4 курсу історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна В. Кабаргіній призначено стипендію імені М. С. Грушевського.

19 жовтня на історичному факультеті ХНУ імені В. Н. Каразіна відбулося відкриття віртуальної краєзнавчої експедиції учнівської молоді «Мій Харків — моя Батьківщина».

20 жовтня на історичному факультеті ХНУ імені В. Н. Каразіна відбувся захист дисертації на здобуття ступеня доктора філософії аспіранта кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. М. Янкула на тему: «Харьковский календарь» (1869–1917 рр.) як історичне та історіографічне джерело» (науковий керівник — проф. С. М. Куделко).

21 жовтня відбулося засідання Семінару з до- та ранньоісторичної археології (Ur- und Frühgeschichtes Seminar) на базі Навчально-дослідницької лабораторії Германо-Слов'янської археологічної експедиції. У семінарі взяв участь докторант з Галле-Віттенберзького університету імені Мартіна Лютера (ФРН) Ханнес Бухманн.

25-28 жовтня на міжнародній науковій конференції з нагоди 405-ї річниці Києво-Могилянської академії «Ad fontes» з доповіддю «Праці провідних мислителів доби Просвітництва в особистих бібліотеках духовенства Гетьманщини та Слобожанщини» виступила докторка історичних наук, професорка кафедри історії України Л. Ю. Посохова. Конференція була організована Національним університетом «Києво-Могилянська академія».

25-29 жовтня відбувся традиційний конкурс творчості першокурсників «Альма Матер–2021». Історичний факультет посів 3 місце і був відзначений за різножанровість та за емоційність і музичність програми.

29 жовтня професор М. Г. Станчев виступив з доповіддю «Борщаговські болгари» на міжнародній онлайн-конференції «Болгарська етнічна спільнота в Республіці Молдова: історія і сучасний стан», організованій Тараклійським державним університетом імені Гр. Цамблака (Молдова).

Протягом жовтня старший викладач кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ імені В. Н. Каразіна Є. С. Рачков проводив наукові дослідження в м. Краків (Республіка Польща) за підтримки стипендіальної програми Фонду королеви Ядвіги Ягеллонського університету. Науковий проєкт дослідника було присвячено питанням використання цифрових технологій для вивчення, збереження та актуалізації нематеріальної міської культурної спадщини.

4 листопада професор С. І. Посохов прочитав онлайн-лекцію «Чи загинув класичний університет?» для студентів історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка.

18 листопада

На базі Навчально-дослідної лабораторії Герmano-Слов'янської археологічної експедиції відбулося засідання Семінару з до- та ранньоісторичної археології (Ur- und Frühgeschichtes Seminar). З доповіддю виступив науковий співробітник факультету археології Варшавського університету (Республіка Польща), стипендіат Фонду Олександра фон Гумбольдта та науковий співробітник Центру балтійських та скандинавських досліджень (Шлезвіг, Німеччина) доктор Кирило Мизгін.

У Музеї історії ХНУ імені В. Н. Каразіна відбулася презентація архівного фонду родини Нетушилів, переданого до фондів музею Асоціацією випускників, викладачів і друзів ХНУ імені В. Н. Каразіна.

19 листопада у Харкові відбувся круглий стіл «Російська імперська культурна спадщина в Україні: як пам'ятати». В якості запрошених експертів у заході взяли участь викладачі кафедри історії України: професор С. О. Наумов та старший викладач Д. В. Журавльов. Захід було організовано Українським інститутом національної пам'яті.

19-20 листопада кафедра нової та новітньої історії та Центр болгаристики і балканських досліджень імені М. Дринова провели міжнародну наукову онлайн-конференцію «Центрально- та Південно-Східна Європа після холодної війни: політичні, соціально-економічні та соціокультурні трансформації» (до 30-річчя «Паризької хартії для нової Європи»).

22 листопада відбувся науковий семінар кафедри історії України. Із доповіддю «Тіні забутих фільмів. Історичні художні фільми в дослідженнях новітньої історії України» виступила наукова співробітниця Німецького історичного інституту у Варшаві Ольга Гонтарська.

23 листопада студентка 3 курсу Ю. Єременко (науковий керівник – старший викладач Р. Г. Любавський) стала фіналісткою конкурсу студентських наукових робіт «Український визвольний рух 1920-х – 1950-х років», що був організований Центром досліджень Визвольного Руху, Національним музеєм «Тюрма на Лонцького» та історичним факультетом ХНУ імені Тараса Шевченка.

25 листопада

Відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Музейна педагогіка в науковій освіті», організована Міністерством освіти і науки України. У роботі конференції взяли участь співробітники Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна: головний зберігач фондів А. Н. Андрусичина виголосила доповідь «Університетський Музей археології як сучасний простір для навчання та вдосконалення фахових навичок студентів», старший науковий співробітник К. Ю. Пеляшенко — доповідь «Форми роботи зі шкільною аудиторією в Музеї археології».

Професор М. Г. Станчев і доцент С. Ю. Страшнюк взяли участь в роботі онлайн-круглого столу «Формування міжкультурного діалогу в системі освіти» (м. Миколаїв), присвяченого 230-річчю багатонаціонального поселення Тернівка.

3 грудня відбулася 39-а Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених. Організаторами конференції виступили історичний факультет, Наукове товариство студентів, аспірантів, докторантів та молодих учених історичного факультету та Центр краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька ХНУ імені В. Н. Каразіна спільно з Вітебським державним університетом імені П. М. Машерова (Республіка Білорусь), Харківським національним педагогічним університетом імені Г. С. Сковороди та Центром медичного краєзнавства імені професора В. Д. Отамановського Харківського національного медичного університету.

13-14 грудня за ініціативи кафедри історії України відбувся Міжнародний науково-педагогічний семінар «Голокост на теренах України: локальний (мікроісторичний), комеморативний та освітній виміри» в межах німецько-українського освітнього проекту «80 років трагедії у Бабиному Яру: електронний меморіал для України». Старший викладач Є. Ю. Захарченко виступив модератором однієї з секцій семінару. У семінарі також взяла участь студентка 4 курсу В. Кабаргіна.

14 грудня професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології С. М. Куделко взяв участь в онлайн-засіданні Пленуму Правління Національної спілки краєзнавців України.

13-17 грудня за ініціативи кафедри історії України проходила виставка «(Не) дитячі історії», присвячена роковинам початку Голокосту на теренах України. Екскурсоводами виступили студенти історичного факультету, що спеціалізуються

на кафедрі історії України: В. Сабадаш, І. Сергієнко, В. Кабаргіна, Ю. Єременко. Участь у відкритті виставки 13 грудня в центральному холі біля Акткової зали Головного корпусу університету взяли ректорка ХНУ імені В. Н. Каразіна Т. С. Кагановська, Надзвичайна і Повноважна Пані Посол Федеративної Республіки Німеччина в Україні Анка Фельдгузен, а також Голова представництва «Натив» у Харкові, другий секретар Посольства Держави Ізраїль в Україні Марк Гольдман.

17 грудня професор М. Г. Станчев виступив з доповіддю «Болгарські поселення в “Новій Сербії” та “Слов’яно-Сербії”» на Всеукраїнській онлайн-конференції «Болгари у соціокультурному просторі центральної України», організованій кафедрою історії України та всесвітньої історії факультету історії, бізнес-освіти та права Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (м. Кропивницький) та Асамблеєю болгар України.

18 грудня після довготривалої хвороби на 87-му році життя помер Є. П. Пугач — кандидат історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії ХНУ імені В. Н. Каразіна, Заслужений працівник Вищої школи УРСР, Відмінник народної освіти УРСР.

22 грудня у ДНУ імені Олеся Гончара відбувся захист докторської дисертації кандидата історичних наук, доцента кафедри історіографії, джерелознавства та археології В. О. Кулікова «Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров’я в 1870–1917 рр.».

23 грудня професора кафедри історіографії, джерелознавства та археології С. М. Куделка нагороджено Подякою Харківського міського голови за плідну співпрацю і активну підтримку ініціатив, які спрямовані на розвиток молоді Харкова у галузі міжнародних відносин і дипломатії, за сумлінну працю і передачу досвіду харківській молоді.

24 грудня

У виставковій залі Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна відбулося відкриття виставки археологічних знахідок 2020–2021 рр. за підсумками польових досліджень харківських експедицій, а також презентація збірника наукових праць «Ранній залізний вік Східної Європи», підготовленого співробітниками ХНУ імені В. Н. Каразіна спільно з Історико-культурним заповідником «Більськ».

Професор М. Г. Станчев взяв участь у Всеукраїнській науковій конференції «Особливості суспільно-політичного розвитку та модернізаційні процеси у країнах пострадянського простору» з нагоди Дня працівників дипломатичної служби України (м. Харків).

28 грудня

На історичному факультеті відбувся захист дисертації на здобуття ступеня доктора філософії аспірантки кафедри історії України А. С. Ховтури на тему: «Становлення та модернізація соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.)» (науковий керівник — проф. Л. Ю. Посохова).

У межах реалізації проекту «CityFace: Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу» (<https://cityface.org.ua/>) було видано колективну монографію «У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу» (Харків, 2021). Книгу присвячено дослідженню актуальних теоретичних і практичних проблем урбаністичних студій.

Анастасія Семибратська

Наукове видання

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Випуск 61
Серія «ІСТОРИЯ»

Відповідальний за випуск Є. С. Рачков
Комп'ютерне верстання О. М. Янкул
Макет обкладинки К. В. Скіпенко

Підписано до друку 27.06.2022 р. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 11.6. Обл.-вид. арк. 14.46.
Тираж 50 пр. Зам № 5/22.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09